

**ՀԱՅՎԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿ**

ԱՊՐԵՐԻՍ ԲԱՆԱԿ

ՆՈՒՄՅՆԵՐ ԲԱՆԱԿ

4•1997

ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ-100 * БАГРАМЯН-100 * BAGRAMYAN-100

Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը
Պոկլոննայա Գորա հուշահամալիրում բացում է Հովհաննես Բաղրամյանի 100-ամյակին նվիրված
հորնյանական ցուցահանդեսը (Մոսկվա, 1997 թ. օգոստոս)

Президент Республики Армения Л. Тер-Петросян
в мемориальном комплексе на Поклонной Горе открывает юбилейную выставку,
посвященную 100-летию Ованеса Баграмяна (Москва, август 1997 г.)

The President of the Republic of Armenia L. Ter-Petrosian
on the opening ceremony of the jubilee exposition dedicated to the 100-th Anniversary
of Marshal Hovhanness Bagramyan at the «Poklonnaya Gora» Memorial (1997, August)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՈՍՁՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՂԵՍ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից
տարին չորս անգամ

4.1997

ՀԱՏՈՒԿ ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ԹՈՂԱՐԿՈՒՄ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ԿՈՒԵԳԻԱ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ծիրխանյան Վ. Գ.
(նախագահ)

Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի
հրամանագրի չ. Հովհաննես Բաղրամյանի 100-ամյա
հոբելյանը նշելու մասին 5

Քոթանջյան Հ. Ս.
(գլխավոր խմբագիր)

Վ. Ջ. Սարգսյան. Մարշալ Բաղրամյանի հոբելյանը 7

Աբրահամյան Մ. Ա.
Ավետիսյան Մ. Վ.
Գասպարյան Վ. Ս.
Գևորգյան Է. Ս.

Ֆ. Տ. Սարգսյան. Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյան 13

Գորդիենկո Ի. Վ.
Զիննիչ Ա. Վ.

Վ. Ա. Մուրադյան. Մարշալ Հովհաննես Բաղրամ-
յանը որպես ռազմական պատմաբան 39

Խորխոբունի Վ. Վ.
Կարապետյան Լ. Ս.

Գ. Բ. Ղարիբջանյան. Հանդիպումներ մարշալ
Բաղրամյանի հետ 61

Հայրապետյան Վ. Ա.
Հարությունյան Ա. Թ.

Հ. Ա. Բաղրամյան. Չարդախլուի ֆենոմենը 77

Հարությունյան Գ. Բ.
Հարությունյան Մ. Հ.

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Հովհաննես Բաղրամյանի պարգևները 102

Հարությունյան Վ. Վ.
Մարտիրոսով Լ. Ա.

1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին
մասնակցած չարդախլուցի սպաների՝ մարշալ Հ. Բաղ-
րամյանի հայրենակիցների անվանապանակ 104

Շահսուվարյան Ս. Ն.
Պալյան Հ. Ս.

Պետրոսյան Ա. Ա.
Պետրոսյան Գ. Լ.

Սարգսյան Ա. Գ.
Սարգսյան Ա. Ե.
Սարգսյան Մ. Մ.

Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.
Տեր-Թադևոսով Ա. Ի.

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
№ 4, 1997

Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

В. Г. Ширханян (председатель); *Г. С. Котанджян* (гл. редактор);
М. А. Абрамян; М. В. Аветисян; В. А. Айрапетян; А. Т. Арутюнян;
В. В. Арутюнян; Г. Б. Арутюнян; М. А. Арутюнян; В. С. Гаспарян;
Э. С. Геворгян; И. В. Гордиенко; А. В. Зиневич; Л. С. Карапетян;
Л. А. Мартиросов; О. С. Палян; А. А. Петросян; Г. Л. Петросян; А. Г. Саркисян;
А. Е. Саркисян; М. С. Саркисян; Н. Г. Тер-Григорьянц; А. И. Тер-Татевосов;
В. В. Хорхоруни; С. Н. Шахсуварян.

СОДЕРЖАНИЕ

Указ Президента Республики Армения о праздновании 100-летия со дня рождения Ованеса Баграмяна	5 (6)*
<i>В. З. Саркисян.</i> Юбилей маршала Баграмяна	7 (9)
<i>Ф. Т. Саркисян.</i> Маршал Ованес Баграмян	13 (25)
<i>В. А. Мурадян.</i> Маршал Баграмян как военный историк	39 (50)
<i>Г. Б. Гарибджанян.</i> Встречи с маршалом Баграмяном	61 (68)
<i>Г. А. Баграмян.</i> Чардахлинский феномен	77 (89)

ПРИЛОЖЕНИЯ

Награды <i>И. Х. Баграмяна</i>	102 (102)
Список офицеров-чардахлинцев, соотечественников маршала <i>О. Баграмяна</i> , участвовавших в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.	104 (106)

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается статья на русском языке.

«HAIKAKAN BANAK» («ARMENIAN ARMY»)
 MILITARY-SCIENTIFIC QUARTERLY
 OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
 N 4, 1997

EDITORIAL BOARD

V. G. Shirkhanyan (Chairman), *H. S. Kotanjian* (Editor-in-Chief),
M. A. Abrahamyan, *M. V. Avetissyan*, *V. S. Gasparyan*, *E. S. Gevorgyan*,
I. V. Gordienko, *V. A. Hairapetyan*, *A. T. Haroutunyan*, *G. B. Haroutunyan*,
M. H. Haroutunyan, *V. V. Haroutunyan*, *L. S. Karapetyan*, *V. V. Khorkhoruny*,
L. A. Martirossov, *H. S. Palyan*; *A. A. Petrossyan*, *G. L. Petrossyan*, *A. E. Sargssyan*,
A. G. Sargssyan, *M. S. Sargssyan*, *S. N. Shahsouvaryan*, *N. G. Ter-Grigoryants*,
A. I. Ter-Tatevossov, *A. V. Zinevich*.

CONTENT

Order of the President of the Republic of Armenia on celebration of the 100-th anniversary of Marshal Bagramyan	5
<i>V. Z. Sargsyan</i> . Anniversary of Marshal Bagramyan	7 (11)*
<i>F. T. Sargsyan</i> . Marshal Hovhanness Bagramyan	13 (37)
<i>V. A. Mouradyan</i> . Hovhanness Bagramyan as Military Historian	39 (60)
<i>G. B. Gharibjanyan</i> . Meetings with Marshal Hovhanness Bagramyan	61 (76)
<i>H. A. Bagramyan</i> . The Phenomenon of Chardakhlu	77 (101)

APPENDICES

Marshal Bagramyan's Awards	102 (103)
The list of the Officers from Chardakhlu participated in the Great Patriotic War, 1941-1945, Marshal H. Bagramyan's compatriots	104 (109)

* Numbers in brackets mean page of Summary in English.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ

գնդապետ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր,
ռազմական գիտությունների ռուսաստանյան ակադեմիայի ակադեմիկոս
Հ. Ս. ԶՈԹԱՆՋՅԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Գեներալ-լեյտենանտ *Մ. Հ. Աբրահամյան*, փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Պ. Բալայան*,
փիլ. գ. ք., դոց. *Վ. Խ. Բաղդասարյան*, փոխգնդապետ, բժշկ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Ն. Հարությունյան*,
լեյտենանտ, փիլ. գ. ք., դոց. *Ս. Հ. Հարությունյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Վ. Վ. Հարությունյան*,
գեներալ-մայոր *Ս. Ս. Մարտիրոսյան*, գեներալ-մայոր *Լ. Ա. Մարտիրոսով*,
գվարդիայի պաշտոնաթող փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., ՀՀ գիտ. վաստ. գործիչ
Վ. Ա. Մուրադյան, փոխգնդապետ, տեխ. գ. դ., ռազմական գիտությունների Ռուսաստանյան
ակադեմիայի ակադեմիկոս *Ա. Ե. Սարգսյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Ն. Գ. Տեր-Գրիգորյանց*

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

полковник, доктор политических наук,
академик Российской Академии военных наук

Г. С. КОТАНДЖЯН

НАУЧНОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ

генерал-лейтенант *М. А. Абрамян*; подполковник, д. мед. н., профессор
Б. Н. Арутюнян; генерал-лейтенант *В. В. Арутюнян*; лейтенант, к. филос. н.,
доцент *С. Г. Арутюнян*; к. филос. н., доцент *В. Х. Багдасарян*; подполковник,
д. ист. н., профессор *Б. П. Балаян*; генерал-майор *Л. А. Мартиросов*; генерал-майор
С. С. Мартиросян; гвардии подполковник в отставке, д. ист. н., засл. деят. науки
РА *В. А. Мурадян*; подполковник, д. тех. н., академик Российской Академии
военных наук *А. Е. Саркисян*; генерал-лейтенант *Н. Г. Тер-Григорьянц*.

SCIENTIFIC EDITOR

H. S. KOTANJIAN,

Colonel, Dr. of Political Science,
Academician of the Russian Academy of Military Sciences

SCIENTIFIC CONSULTING

M. A. Abrahamyan, Lieutenant-General; *V. Kh. Baghdassaryan*, Ass.-Prof.,
Ph. D. (Philosophy); *B. P. Balayan*, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Hist. Sc.;
B. N. Haroutunyan, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Medicine; *S. H. Haroutunyan*,
Lieutenant, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy); *V. V. Haroutunyan*, Lieutenant-General;
S. S. Martirosyan, Major-General; *L. A. Martirossov*, Major-General; *V. A. Mouradyan*,
Guards Lieutenant-Colonel (Ret.), Dr. of Hist. Sc., Honorary Scientist of RA;
A. E. Sargsyan, Lieutenant-Colonel, Dr. of Tech. Sc., Academician of Russian Academy
of Military Sciences; *N. G. Ter-Grigoryants*, Lieutenant-General.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ
ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ**

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ
100-ԱՄՅԱ ՀՈՔԵԼՅԱՆԸ ՆՇԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Ի նշանավորումն Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, Խորհրդային Միության մարշալ, ականավոր զորահրամանատար Հովհաննես Բաղրամյանի ծննդյան 100-ամյակի, որոշում եմ.

1. Ստեղծել հորեյանական տոնակատարության կազմակերպման պետական հանձնաժողով (կազմը կցվում է):

2. Հորեյանական տոնակատարության կազմակերպման պետական հանձնաժողովին՝ երկշաբաթյա ժամկետում հաստատել Հովհաննես Բաղրամյանի ծննդյան 100-ամյա հորեյանի տոնակատարության միջոցառումների ծրագիրը:

3. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ ապահովել միջոցառումների անցկացման ֆինանսավորումը:

4. Սույն հրամանը ուժի մեջ է մտնում հրապարակման պահից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ

Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևան
8 մայիսի 1997 թ.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ ԾՆՆԳՅԱՆ 100-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՉՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԸ**

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար (նախագահ)

ՎԱՆՈ ՍԻՐԱԳԵՂՅԱՆ՝ Երևանի քաղաքապետ

ԱՐՄԵՆ ՍՄԲԱՏՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիրասարդության հարցերի և սպորտի նախարար

ՖԱԴԵՅ ՍԱՐԳՍՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության զիտությունների ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտ

ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԱԼԻԲԱԼԹՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի խորհրդակալ, Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր ռազմական տեսուչ

ՎՅԱԶԵՍԼԱՎ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի խորհրդակալ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության աշխատակազմի 10-րդ վարչության պետի պաշտոնակատար

ԼԵՎՈՆ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ՝ «Մարշալ Բաղրամյան» հիմնադրամի փոխնախագահ

ԳԵՂԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության պատերազմի և աշխատանքի վերերանների խորհրդի նախագահ

ՊԵՐՃ ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության պատերազմի և զինված ուժերի վերերանների կոմիտեի նախագահ

ՀՐԱՆՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ՝ Հայաստանի Հանրապետության պատերազմի և զինված ուժերի վերերանների կոմիտեի փոխնախագահ (քարտուղար)

У К А З
ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

О ПРАЗДНОВАНИИ
100-ЛЕТИЯ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ОВАНЕСА БАГРАМЯНА*

В ознаменование 100-летия со дня рождения дважды Героя Советского Союза, Маршала Советского Союза, выдающегося военачальника Ованеса Баграмяна постановляю:

1. Создать государственную комиссию по организации юбилейных торжеств (состав прилагается).
2. Государственной комиссии по организации юбилейных торжеств—в двухнедельный срок утвердить программу мероприятий по празднованию 100-летнего юбилея со дня рождения Ованеса Баграмяна.
3. Правительству Республики Армения—обеспечить финансирование проведения мероприятий.
4. Настоящий Указ вступает в силу со дня опубликования.

ПРЕЗИДЕНТ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН

Ереван
8 мая 1997 г.

СОСТАВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ КОМИССИИ ПО ОРГАНИЗАЦИИ
ПРАЗДНЕСТВ, ПОСВЯЩЕННЫХ 100-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ
СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ОВАНЕСА БАГРАМЯНА

ВАЗГЕН САРКИСЯН—*Министр обороны Республики Армения (председатель)*
ВАНО СИРАДЕГЯН—*Мэр города Еревана*
АРМЕН СМБАТЯН—*Министр культуры, по вопросам молодежи и спорта Республики Армения*
ФАДДЕЙ САРКИСЯН—*Президент Наациональной Академии Наук*
ГУРГЕН ДАЛИБАЛТАЯН—*советник Президента Републики Армения, главный военный инспектор Республики Армения*
ВЯЧЕСЛАВ АРУТЮНЯН—*советник Премьер-министра Республики Армения, исполняющий обязанности начальника 10-го управления аппарата Правительства Республики Армения*
ЛЕВОН СТЕПАНЯН—*вице-председатель фонда «Маршал Баграмян»*
ГЕГАМ ГРИГОРЯН—*председатель Совета ветеранов войны и труда Республики Армения*
ПЕРЧ БОШНАГЯН—*председатель Комитета ветеранов войны и Вооруженных сил Республики Армения*
ГРАНТ ОГАНЕСЯН—*вице-председатель Комитета ветеранов войны и Вооруженных сил Республики Армения (секретарь)*

* Указ на русском языке дается в неофициальном переводе. *Ред.*

ՄԱՐՇԱԼ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ ՀՈՒՅԵԼՅԱՆԸ

Վ. Ջ. ՄԱՐԳՍՅԱՆ

*Հովհաննես Բաղրամյանի ծննդյան
100-ամյա հոբելյանի տոնակատարության կազմակերպման
Հայաստանի Հանրապետության պետական հանձնաժողովի նախագահ,
Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար*

Այս տարի Հայաստանում լայնորեն նշվում է Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բրիստափորի Բաղրամյանի 100-ամյա հոբելյանը: Սա հարգանքի տուրք է ականավոր զորավարի, խոշոր ռազմական պատմաբանի և ռազմական գիտության կազմակերպչի, նվիրյալ հայրենասերի հիշատակին:

Հովհաննես Բաղրամյանն իր առաջին լուրջ ռազմական մկրտությունն ստացել է հայ ժողովրդի համար բախտորոշ Սարդարապատի ճակատամարտում: Իսկ նրա ռազմավարական մեծ ներուժը, զորավարական փայլուն տաղանդը լայնորեն դրսևորվեցին 1941 — 1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում: Այստեղ նա գլխավորում էր բանակ, այնուհետև՝ ռազմաձևակառու և առանձնապես աչքի ընկավ Օրյոլյան, Բյոնիգաբերգյան ու Ջեմլանդյան օպերացիաների մշակման և իրականացման գործում: Պատերազմի վերջում նա արդեն իր պատվավոր տեղն ուներ Խորհրդային Միության ականավոր զորավարների համաստեղության մեջ:

Հետպատերազմյան տարիներին նա վարում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարությունում մի շարք բարձր պաշտոններ, այդ թվում՝ փինվորական օկրուգի հրամանատարի, Գլխավոր շտաբի ռազմական ակադեմիայի պետի, պաշտպանության նախարարի տեղակալ — թիկունքի պետի պաշտոնները: Այդ տարիներին նա գրեց մի շարք բարձրարժեք մենագրություններ և հոդվածներ, որոնցում վերլուծված են Հայրենական մեծ պատերազմի օպերացիաներ, այն կարկառուն զորավարների գործունեությունը, որոնց հետ Բաղրամյանը մասնակցել է ֆաշիզմի ջախջախմանը:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 1997 թ. մայիսի 8-ի հրամանագրով ստեղծվել է Հովհաննես Բաղրամյանի 100-ամյա հոբելյանի տոնակատարության կազմակերպման պետական հանձնաժողով: Հանձնաժողովը մշակել է վանապան հոբելյանական միջոցառումների լայն ծրագիր: Դրանցից հարկ է նշել «Բաղրամյան-100» հուշանշանի թողարկումը, սալիտակ մարմարից մարշալի կիսանդրու պատրաստումը, Բաղրամյանին նվիրված գրքերի, տոնական բուկլետների լույսընծայումը, ՀՀ պաշտ-

պանություն նախարարության «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հատուկ համարի թողարկումը, Հայաստանի ճանապարհներով ավտոարշավի կազմակերպումը և այլն: Բազմաթիվ հոբեյքանական հրատարակություններում համակողմանիորեն ընդգրկված են մարշալի ողջ կյանքն ու գործունեությունը:

Միջոցառումների կազմակերպման և անցկացման գործում առանձնապես է պաշտպանության նախարարության նախաձեռնող դերը: Այսպես՝ ԶՈՒ-ի պորամասերի և ստորաբաժանումների միջև կազմակերպված է մարտական պատրաստության բնագավառում մրցույթ, որի հաղթողին կշնորհվի Բաղրամյանի անունը կրելու պատիվը: Բարձրագույն վինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարանում ուսումնառության ընթացքում գերազանց կարգապահություն և առաջադիմություն դրսևորած կուրսանտների համար սահմանված են Բաղրամյանի անվան 3 կրթաթոշակ:

Մեր պինված ուժերի շինարարության ընթացքում էապես օգտագործվել են Բաղրամյանի մարտական և ռազմավարական գործունեության հարուստ փորձը, նրա մեծ ռազմագիտական ժառանգությունը: Այսօր մեր ազգային բանակը դարձել է երիտասարդ հայկական պետության հուսալի երաշխիք: Սակայն տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական պայթյունավտանգ իրադրությունը, մեր ազգային անվտանգության նկատմամբ հարևան հանրապետության չլադարող ռոտնձգությունները մեզանից պահանջում են մշտապես պատրաստ լինել մեր պինված ուժերի մարտունակության ու մարտական պատրաստության ուղղությամբ հրատապ և հեռանկարային խնդիրների լուծմանը: Եվ այդ գործում մեզ պզտի չափով կշարունակի օգնել այն գործնական փորձի և հարուստ տեսական ժառանգության ուսումնասիրությունը, որոնք մեզ է ավանդել մարշալ Բաղրամյանը:

ЮБИЛЕЙ МАРШАЛА БАГРАМЯНА

*В. З. САРКИСЯН, Председатель Государственной комиссии
Республики Армения по организации торжеств, посвященных
100-летию юбилею со дня рождения Ованеса Баграмяна,
Министр обороны Республики Армения*

В этом году в Армении широко отмечается 100-летний юбилей дважды Героя Советского Союза, Маршала Советского Союза Ованеса Христофоровича Баграмяна. Это дань уважения памяти выдающегося полководца, крупного военного историка и организатора военной науки, истинного патриота.

Свое первое серьезное боевое крещение Ованес Баграмян получил в судьбоносной для армянского народа Сардарпатской битве. А его большой стратегический потенциал, блестящий талант полководца широко раскрылись в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Здесь он командовал армией, затем фронтом и особо отличился при разработке и осуществлении Орловской, Кенигсбергской и Земландской операций. В конце войны он уже занимал достойное место в созвездии выдающихся советских полководцев.

В послевоенные годы он занимал ряд высоких постов в Министерстве обороны СССР, в том числе командующего военным округом, начальника Военной Академии Генерального Штаба, заместителя Министра обороны — Начальника Тыла. В эти годы он написал ряд ценных монографий и статей, содержащих анализ боевых операций Великой Отечественной войны, деятельности видных полководцев, вместе с которыми Баграмян участвовал в разгроме фашизма.

Указом Президента Республики Армения Левона Тер-Петросяна от 8 мая 1997 г. создана Государственная комиссия по организации торжеств, посвященных 100-летию юбилею со дня рождения Ованеса Баграмяна. Комиссия разработала широкую программу разнообразных юбилейных мероприятий. Из них следует отметить выпуск памятного знака «Баграмян-100», изготовление бюста маршала из белого мрамора, издание книг, праздничных буклетов, посвященных Баграмяну, выпуск специального номера военно-научного журнала Министерства обороны РА «Айкакан банак», организацию авторалли по дорогам Армении и т. д. В юбилейных изданиях всесторонне охвачены вся жизнь и деятельность маршала.

В организации и проведении мероприятий выделяется инициативная роль Министерства обороны. Так, организованы соревнования по боевой подготовке между частями и подразделениями ВС РА, победитель которого будет удостоен чести носить имя Баграмяна. Для отличившихся в учебе и дисциплине курсантов многопрофильного высшего военного командного училища учреждены три стипендии имени Баграмяна.

В процессе строительства наших Вооруженных сил в значительной мере были использованы богатый опыт боевой и военно-организаторской деятельности, военно-научное наследие Баграмяна. Сегодня наша национальная армия стала надежным гарантом независимости молодого армянского государства. Однако взрывоопасная военно-политическая обстановка в регионе, непрекращающиеся посягательства соседней республики на нашу национальную безопасность, требуют от нас постоянной готовности к решению насущных и перспективных задач по повышению боеспособности и боеготовности Вооруженных сил. И в этом деле нам в большой степени поможет дальнейшее изучение богатого теоретического наследия и практического опыта, которые завещал нам маршал Баграмян.

ANNIVERSARY OF MARSHAL BAGRAMYAN

*V. Z. SARGSYAN, Head of the State Committee
of the Republic of Armenia for organizing Hovhanness Bagramyan's
Centennial anniversary celebrations,
Minister of Defense of the Republic of Armenia*

This year the centennial anniversary of Marshal of the Soviet Union, Hero of the Soviet Union (double awards) Hovhanness Christopher Bagramyan will be widely celebrated. This is a tribute of respect to the memory of the eminent general, great military historian, military science organizer and devoted Patriot.

The first serious baptism of fire for Hovhanness Bagramyan was in the Sardarapat Battle so decisive for the Armenians. His colossal strategic potential, brilliant talent of commander was vividly displayed in 1941 – 1945 during the Great Patriotic War. At that period he was commanding the Army and later the Front. He was specially notable for the development and implementation of Oriol, Koenigsburg and Zemland operations. At the end of the war he was one of the eminent generals of the Soviet Union.

In the post-war years he was taking several high positions in the Ministry of Defense of the USSR including Commander of Military District, Chief of the Academy of the General Staff, Deputy Minister-Chief of Logistics. During that period he became an author of a number of valuable monographs and articles where he analyzed operations in the Great Patriotic War and the activity of the eminent generals who along with Bagramyan were involved in the annihilation of fascism.

By the order of the President of the Republic of Armenia of May 8, 1997 the State Committee for organizing Hovhanness Bagramyan's Centennial anniversary celebrations was established. The Committee developed large list of anniversary activities. It is worthy to highlight the following of them: issue of memorable badge «Bagramyan-100», making Marshal's bust from white marble, issue of books and celebration booklets dedicated to Bagramyan, Special Issue of «Haikakan Banak» military scientific journal of the Ministry of Defense of the RA, organization of motor race along the roads of Armenia. The anniversary issues completely cover the whole life and activity of the Marshal.

Ministry of Defense plays an important role in organization and implementation of the celebration measures. Those are organization of the combat readiness competition between RA Armed Forces units. The winners will be honored to bear the name of Bagramyan. Three scholarships after Bagramyan are issued to award the best cadets of the Multi-branch Higher Military Command School.

Constructing our Armed Forces we actively used rich combat and military organizing experience and military scientific heritage of Bagramyan. Today our National Army became the safe guarantee of the Armenian independent young state. But the explosive military political situation in the region, permanent encroachments of the neighboring republic on national security of our state challenge us to be ready for the solution of the vital and prospective tasks of increasing fighting efficiency and combat readiness of the Armed Forces. Thus, for that purpose further study of the theoretical heritage and practical experience of Marshal Bagramyan will be useful to the great extent.

ՄԱՐՇԱԼ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ

Ֆ. Տ. ՄԱՐԳՍՅԱՆ

*ՀՀ գիտությունների ակադեմիայի նախագահ,
Ռուսաստանյան ռազմագիտական ակադեմիայի ակադեմիկոս,
պաշտոնաթող գեներալ-մայոր*

Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը տվել է բազմաթիվ պորահրամանատարներ, որոնք, անմնացորդ ծառայելով ժողովրդին ու պետությանը, պաշտպանել են հայրենիքը, բարձրացրել են նրա ռազմական փառքը և նոր մակարդակի հասցրել ռազմական արվեստը:

Հայ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած տաղանդավոր պորահրամանատարների համաստեղության մեջ ամենապայծառը Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Հովհաննես Բրիտափորի (Իվան Խաչատուրի) Բաղրամյանն է, որի ծննդյան 100-ամյակը նշվում է այս օրերին:

Բաղրամյանի անունը ոսկե տառերով է գրված Խորհրդային Միության ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմի տարեգրության մեջ և իր պատվավոր տեղն է գրավում այնպիսի ականավոր պորահրամանատարների շարքում, ինչպիսիք են Խորհրդային Միության մարշալներ Խորհրդային Միության քառակի հերոս Գեորգի Կոնստանտինովիչ ժուկովը, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ Ալեքսանդր Միխայլովիչ Վասիլևսկին, Կոնստանտին Կոնստանտինովիչ Ռոկոսովսկին, Իվան Ստեպանովիչ Կոնեչ, Ռոդիոն Յակովլևիչ Մալինովսկին, Խորհրդային Միության հերոսներ Անդրեյ Իվանովիչ Երյոմենկոն, Լեոնիդ Ալեքսանդրովիչ Գոլոբորովը, Ֆյոդոր Իվանովիչ Տոլբուխինը, որոնք պատերազմի եզրափակիչ շրջանում ռազմաճակատների հրամանատարներ էին և պատմության մեջ մնացել են «հաղթանակի մարշալներ» անունով:

Հովհաննես Բաղրամյանն անցել է կյանքի դժվարին ու լարված ուղի: Նա շարքային վինվորից հասել է մարշալի բարձր աստիճանի: Մարշալի ռազմագիտական հարուստ ժառանգությունը, ռազմական արվեստի և պատմության վերաբերյալ նրա կարդացած դասախոսություններն ու հրատարակած գործերն արժանի են համակողմանի խոր ուսումնասիրության, նրա կյանքի հարուստ փորձը և մարդկային նկարագիրը պետք է ընդօրինակվեն նորաստեղծ հայկական բանակի գեներալների, սպաների ու վինվորների կողմից: Դա վիթխարի դեր կխաղա հատկապես Հայաստանի Հանրապետության մատաղ սերնդի և երիտասարդության՝ պետական կարևոր նշանակություն ունեցող ռազմահայրենասիրական դաստիարակության կազմակերպման խնդրում:

Հովհաննես Բաղրամյանը ծնվել է 1897 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ռուսաստանյան Կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Ելիզավետպոլ (Գանձակ) քաղաքի երկաթուղային կայարանի բանվորական ավանում: Ելիզավետպոլի նահանգի Չարդախլու գյուղի ծնունդ էին ապագա մարշալի հայրը՝ Խաչատուր Բաղրամյանը, և մայրը՝ Մարիամ Մարտիրոսյանը: Բայց կարիքը ստիպել էր Խաչատուրին տեղափոխվել Ելիզավետպոլ և աշխատանքի անցնել երկաթուղում:

1907—1912 թվականներին Հովհաննես Բաղրամյանը սովորում է գերազանցությամբ ավարտում է Ելիզավետպոլի երկաթուղային ուսումնարանը: Նույն թվականին, գերազանց հանձնելով ընդունելության քննությունները, ընդունվում է Թիֆլիսի երկաթուղային տեխնիկական ուսումնարան: 1915 թվականի մայիսին, դարձյալ գերազանցությամբ, ավարտում է ուսումը և որպես երկաթգծի տեխնիկ աշխատանքի նշանակվում Անդրկովկասյան երկաթուղու Ելիզավետպոլի 9-րդ գծամասում: Սակայն ստաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունները և թուրքերի կատարած հայոց Մեծ եղեռնը դրդեցին 18-ամյա Հովհաննես Բաղրամյանին կամավոր մեկնելու ռազմաճակատ՝ չնայած որպես երկաթուղու աշխատող պինձառայությունից ազատվելու իրավունք ուներ:

«Ես այլևս չէի կարող հեռու կանգնել իմ հարազատ ժողովրդի ատելի թշնամու դեմ պայքարից, — հետագայում իր հուշերում գրել է Բաղրամյանը: — Ես արդեն համարյա 18 տարեկան էի և բավականաչափ պարզ հասկանում էի Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծված իրավիճակի, ռազմական գործողությունների և Թուրքիայում արյունալի իրադարձությունների էությունը... Դրա հետ մեկտեղ լավ էի հասկանում, որ միայն ռուս պինվորի հետ ուս ուսի իմ ուժերը կպատենին մարտնչելու թուրք դահիճների դեմ: Այդ պզպմունքներից մղված, հաղթահարելով ծնողներիս դիմադրությունը՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 9-ին ես կամավոր ծառայության անցա ռուսական բանակում»¹:

Ախալցխայի 116-րդ պահեստային գումարտակում որոշ ժամանակ պինվորական պատրաստություն ստանալուց հետո նույն թվականի դեկտեմբերի վերջին Բաղրամյանը մեկնում է ռազմաճակատ և Պարսկաստանի տարածքում գտնվող գեներալ Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսի 2-րդ կովկասյան գնդի կազմում որպես 4-րդ գումարտակի 15-

րդ հարյուրյակի շարքային պինվոր մասնակցում է մարտերին: Կասրի-Շիրինի գրավման մարտերում դրսևորած քաջության համար հրամանատարությունը նրան ուղարկում է Թիֆլիս՝ ենթասպաների դպրոցում սովորելու:

Այսպես սկսվում է Բաղրամյանի պինվորական ծառայությունը, որը տևում է 67 տարի:

1917 թ. աշնանը ենթասպա Բաղրամյանը թուրքերի դեմ մարտնչում է Ուրմիա լճի շրջանում Հայկական 3-րդ գումարտակի կազմում որպես 8-րդ վաշտի դասակի հրամանատար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասն անջատվում է Խորհրդային Ռուսաստանից, ինչը ադետալի հետևանքներ է ունենում հատկապես հայերի համար: Օգտվելով նրանից, որ ռուսական զորքերը վանգվածաբար լքում են Կովկասյան ռազմաճակատը, թուրքերը հարձակման են անցնում և կարճ ժամանակամիջոցում գրավում Արևմտյան Հայաստանի այն տարածքները, որոնք ապատագրվել էին ռուսական զորքերի կողմից:

Թուրքերի արշավանքը կանգնեցնելու համար ստեղծվում է 20-հազարանոց Հայկական կորպուսը՝ գեներալ-մայոր Թովմաս Նապարեկյանի գլխավորությամբ: Այդ կորպուսի հատուկ կամավորական դիվիզիայի շարքերում, որպես հեծյալ դասակի հրամանատար, մարտնչում է ենթասպա Բաղրամյանը: Դիվիզիայի հրամանատարը ժողովրդական հերոս Անդրանիկն էր: Հետագայում Փարիզում մարշալ Բաղրամյանը այցելել է Պեր-Լաշեզի գերեզմանոցը և ժողովրդական հերոսի հուշարձանին դրել ծաղկեպսակ հետևյալ մակագրությամբ. «Հավերժ հիշատակ Հայաստանի լեգենդար հերոս Անդրանիկին, որի պինվորը լինելու բախտն եմ ունեցել Հայրենիքի համար ծանրագույն 1918 թվականին»²:

Չնայած հայկական զորքերի հերոսական դիմադրությանը՝ թուրքական 60-հազարանոց զորքը շարունակում է

¹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, сс. 25—26.

² Տես Ա. Ն. Մուսլիսկյան, Մարշալ Բաղրամյան: Ե., 1978, էջ 26:

առաջխաղացումը և, գրավելով Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը, շարժվում է Ղարաքիլիսա—Երևան ուղղությամբ:

Հայ ժողովրդի համար այդ օրհասական պահին Հայկական կորպուսի պորամասերը և նրանց օգնության հասած աշխարհապորայինները կառողարևում են

թիշների նոր ջարդերից, և այդ տարածքում էր, որ հայ ժողովուրդը վերականգնեց իր պետականությունը»³:

Եվ հիրավի, Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերը բախտորոշ նշանակություն ունեցան հայ ժողովրդի համար. 1918 թ.

Խորհրդային Միության մարշալ Հ. Բաղրամյան. 1965 թ.
(Հրանտ Բաղրամյանի ընտանեկան արխիվից)
Маршал Советского Союза О. Баграмян, 1965 г.
(из семейного архива Гранта Баграмяна)
Marshal of the Soviet Union H. Bagramyan, 1965
(from the family archive of Hrant Bagramyan)

Սարդարապատում ոչ միայն կանգնեցնել թուրքերին, այլև նրանց հետ շարտել գրաված դիրքերից: Սարդարապատի ճակատամարտին սկզբից մինչև վերջ ակտիվորեն մասնակցում է առաջին հատուկ հայկական հեծյալ գնդի դասակի հրամանատար Բաղրամյանը: Հետագայում, անդրադառնալով այդ օրերին, Բաղրամյանն իր «Իմ հուշերը» աշխատության մեջ նշել է. «Սարդարապատի ճակատամարտի շտրիիվ Արարատյան դաշտավայրը փրկվեց թուրք վազ-

մայիսի 28-ին, շուրջ հինգուկես դար ընդմիջումից հետո վերականգնվում է հայկական պետականությունը՝ հանձին Հայաստանի Հանրապետության:

Բաղրամյանը ծառայության է անցնում հանրապետության փնված ուժերում որպես հեծյալ գնդի հեծելավաշտի հրամանատար, մասնակցում 1920 թ. սեպտեմբերին սկսված հայ-թուրքական պատերազմին:

³ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 94.

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Բաղրամյանը ծառայում է հայկական Կարմիր բանակի շարքերում որպես առաջին հեծյալ գնդի հեծելավաշտի հրամանատար: 1921 թ. փետրվարի 18—22-ը նա ակտիվորեն մասնակցում է վրացական մենջելիյան փոքրիկ Լոռու ազատագրմանը, ապա նշանակվում է Խորհրդային Վրաստանում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչության փնտրական կոմիտեի Անդրեյ Մելիք-Շահնավարյանի օգնական⁴: Բաղրամյանը Երևան է վերադառնում մայիսի սկզբներին և նշանակվում Խորհրդային Հայաստանի ռազմական ժողովրդատի շտաբում որպես շտաբի պետի օգնական օպերատիվ հարցերի գծով: Հայկական Կարմիր բանակի վերակազմավորման հետևանքով 1922 թ. սեպտեմբերի 5-ին ստեղծվում է Հայկական հրաձգային դիվիզիան՝ Անդրեյ Մելիք-Շահնավարյանի հրամանատարությամբ: Բաղրամյանը նշանակվում է դիվիզիայի հեծյալ գնդի գնդապրային հեծելավաշտի, ապա՝ գնդի հրամանատար: 1921—1923 թվականներին Խորհրդային Հայաստանի ռազմական ժողովրդական կոմիսարիատը գլխավորում էին Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, ապա՝ Հայկ Բժըշկյանը՝ Գայը, որոնց ենթակայության տակ ծառայությունը բարերար ազդեցություն է գործում ապագա մարշալի վրա: 1924 թվականի աշնանը դիվիզիայի հրամանատարությունը նրան գործուղում է սովորելու Լենինգրադի բարձրագույն հեծելավորային դպրոցում: Այստեղ հրամանատարական անհրաժեշտ առաջին գիտելիքների ձեռքբերման հետ մեկտեղ Բաղրամյանը մտերմիկ հարաբերություններ է ստեղծում իր համակուրսեցիների հետ, որոնք Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին դառնում են ճանաչված պորապետներ: Նրանց թվում էին ապագա մարշալներ Գ. Կ. Ժուկովը, Կ.

Կ. Ռոկոսովսկին, Ա. Ի. Երյոմենկոն և ուրիշներ:

1925 թ. աշնան սկզբներին Բաղրամյանն ուսումն ավարտելուց հետո վերադառնում է Հայաստան, կրկին ստանձնում հեծյալ գնդի հրամանատարությունը և այն վարում մինչև 1931 թվականը: 1931—1934 թվականներին Բաղրամյանը կրկին Մոսկվայում է որպես Մ. Վ. Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադեմիայի ունկնդիր: Գերազանցությամբ ավարտելով ակադեմիայի հիմնական՝ օպերատիվ, ֆակուլտետը՝ նա 1934 թ. ամռանը նշանակվում է ուկրաինական Ժիտոմիր քաղաքում գտնվող 5-րդ հեծյալ դիվիզիայի շտաբի պետ: Այստեղ Բաղրամյանը ծառայում է երկուսուկես տարի՝ գործնական աշխատանքում ավելի խորացնելով իր գիտելիքները: 1936 թ. աշնանը Բաղրամյանն ընդունվում է գլխավոր շտաբի նոր բացված ակադեմիան: Ակադեմիայի առաջին ունկնդիրների թվում էին ապագա մարշալներ Ալեքսանդր Միխայլովիչ Վասիլևսկին, Մատվեյ Վասիլևիչ Չախարովը, Լեոնիդ Ալեքսանդրովիչ Գովորովը, հետագայում բանակի գեներալներ Ալեքսեյ Իսնոկենտիևիչ Անտոնովը, Նիկոլայ Ֆյոդորովիչ Վատուտինը և ուրիշներ, որոնք Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գլխավորեցին ռազմաճակատներ, բանակներ, շտաբներ, վարեցին այլ պատասխանատու պաշտոններ: Գլխավոր շտաբի ակադեմիան Բաղրամյանն ավարտում է 1938 թ. և մինչև 1940 թ. աշուն աշխատում է նույն տեղում որպես ընդհանուր մարտավարության ամբիոնի ավագ դասախոս:

Այդ տարիներին կոմիվեյ Բաղրամյանի փայլուն փնտրական տաղանդը: Նա ձեռք բերեց գիտելիքների այն տեսական պաշարը և օպերատիվ մտքի հասունությունը, որոնք հետագայում թույլ տվեցին նրան իր անկրկնելի ձեռագիրը դնել ֆաշիզմի դեմ տարած մեծ հաղթանակի պատմության մեջ: Կրկին փոքր վերադառնալու Բաղրամյանի ցանկությունը իրականացավ միայն 1940 թվականի աշնանը վաղեմի ընկերոջ՝ այդ

⁴ Հենց այդ օրերին էր, որ Բաղրամյանը Թիֆլիսում հանդիպում է Հովհաննես Թումանյանին և օգնում նրան 11-րդ բանակի շտաբում Երևան մեկնելու անցաթուղթ ձեռք բերելու գործում (տես նույն տեղում, էջ 113—114):

ժամանակ արդեն Կիևի հատուկ պինվորական օկրուգի հրամանատար, բանակի գեներալ ժուկովի միջնորդությամբ: ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովմի 1940 թ. սեպտեմբերի 2-ի հրամանով գնդապետ Բաղրամյանը նշանակվում է Կիևի հատուկ ռազմական օկրուգի 12-րդ բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ: 1941 թվականի նոր տարին գնդապետ Բաղրամյանը դիմավորում է Կիևում՝ օկրուգի շտաբի պետի տեղակալ — շտաբի օպերատիվ բաժնի պետի նոր պաշտոնում:

Հունիսի 22-ին՝ պատերազմի առաջին օրը, Բաղրամյանին վստահվում է Կիևի ռազմական օկրուգի վերակազմման հետևանքով ստեղծված Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի շտաբի պետի տեղակալ — օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնը: Այս պաշտոնում, ռազմաճակատի համար պատերազմի առաջին օրվանից ստեղծված ծայրահեղ բարդ և անբարենպաստ պայմաններում նա երբեք խուճապի չի մատնվում և ամենաճգնաժամային պայմաններում անգամ պահպանում է ի նրանատիրապետումն ու մարտական ոգին՝ ամբողջ ուժերը նվիրելով թշնամուն արժանի հակահարված տալու գործի կազմակերպմանը:

Գնդապետ Բաղրամյանը անմիջական մասնակցություն էր ունենում մարտերի կազմակերպմանն ու ղեկավարմանը. վտանգի ենթարկելով կյանքը՝ լինում էր առաջին գծում մարտնչող տանկային ու մեքենայացված զորամասերում, մոտիկից օգնում տանկիստներին: Բարդ պայմաններում տեղի ունեցող ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի նիստերի ժամանակ նա օպերատիվ-մարտավարական տեսակետից ճիշտ վեկուցումներ էր տալիս, որոնք հավանության էին արժանանում ոչ միայն ռազմաճակատի հրամանատարության, այլև Կարմիր բանակի գլխավոր շտաբի պետ ժուկովի կողմից, որը հունիսյան այդ ծանր օրերին գտնվում էր Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատում: Հետագայում, վերհիշելով 1941 թ. հունիսի վերջերի այդ ծանր մարտերը, ժուկովը բարձր

է գնահատել Բաղրամյանի անձնվեր աշխատանքը, նրա «մեծ մտահավաքությունը և փայլուն կազմակերպչական ընդունակությունները, որոնք հանդես բերվեցին այդ խիստ բարդ իրադրության մեջ՝ պատերազմի առաջին օրվանից»⁵:

Այնուհետև գնդապետ Բաղրամյանը ակտիվորեն մասնակցում է Կիևի պաշտպանությանը, որը շարունակվեց 1941 թ. հուլիսի 7-ից մինչև սեպտեմբերի 26-ը: Կառավարությունը բարձր է գնահատում գնդապետ Բաղրամյանի պինվորական ծառայությունը: ԽՍՀՄ ժողով-խորհի նախագահի 1941 թ. օգոստոսի 12-ի որոշմամբ նրան շնորհվում է գեներալ-մայորի կոչում:

1941 թ. սեպտեմբերի կեսերին ռազմական գործողությունների հետագա զարգացումը ընթանում է ի վնաս Կիևի պաշտպանների: Ռազմակայանի թուլյոված սխալների հետևանքով Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի ավելի քան կես միլիոնանոց զորքերը հայտնվում են շրջապատման մեջ:

Շրջապատման օղակից մարտերով դուրս եկողների մեջ էր գեներալ-մայոր Բաղրամյանը: Նա իր շուրջն է համախմբում ռազմաճակատի շտաբի ողջ մնացած անձնակազմը, պահակային ջոկատները, շրջապատման մեջ հայտնված սպաներին ու պինվորներին, ստեղծում է ավելի քան 1000 հոգուց բաղկացած մի զորաջոկատ, մարտերով նրանց հմտորեն առաջնորդում դեպի արևելք, դուրս բերում ծուղակից և ողջ ու առողջ հասցնում Հարավ-արևմտյան ուղղության հրամանատարության շտաբ: Այդ սրխբանքի համար Բաղրամյանը պարգևատրվում է Կարմիր դրոշի շքանշանով. դա նրա առաջին մարտական պարգևն էր Հայրենական մեծ պատերազմում:

Չնայած Կիևի պաշտպանության օպերացիան ավարտվեց Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի ծանր պարտությամբ, այնուամենայնիվ այն կարևոր դեր խաղաց «կայծակնային պա-

⁵ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления. М., 1970, с. 241.

տերապմի» գերմանաֆաշիստական պր-լանների ձախողման գործում, թույլ չը-տովեց, որ հակառակորդը ընթացքից գը-րավի Կիևը, և դժվարացրեց նրա հար-ձակումը Մոսկվայի ուղղությամբ:

Կիևի պաշտպանական օպերացիայի ավարտից հետո գեներալ-մայոր Բադ-րամյանը նշանակվում է նոր կազմա-վորված Հարավ-արևմտյան ռազմաճա-կատի շտաբի պետի տեղակալ—օպերա-տիվ բաժնի պետ և այդ պաշտոնում մասնակցում է Ռոստովյան օպերացիա-յի մշակմանն ու իրականացմանը: Այն տեղի ունեցավ 1941 թ. նոյեմբերի 5-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը: Նրա հետևան-քով նոյեմբերի 29-ին թշնամուց ապա-տագրվում է Կովկասի դարբասը հանդի-սացող Դոնի Ռոստով քաղաքը: Ռոստով-յան օպերացիայի հետևանքով ոչ միայն խոշոր պարտության մատնվեցին գեր-մանական առաջին տանկային բանակը և «Հարավ» բանակախմբի մյուս կորպե-րը, որոնք կորցրեցին իրենց անձնա-կազմի շուրջ մեկ երրորդը, այլև այն Դոնի Ռոստովի մոտ կաշկանդեց հակա-ռակորդի «Հարավ» բանակախմբի գրեթե բոլոր ուժերը և հնարավորություն չտը-վեց գերմանական հրամանատարու-թյանը այդ բանակախմբի հաշվին ուժե-րացնելու Մոսկվայի ուղղությամբ գոր-ծող իր ուժերը: Այստեղ տարած հաղթա-նակը մեծ չափով նպաստեց Մոսկվայի ճակատամարտում մեր հաղթանակին:

Ռոստովյան օպերացիայի ժամա-նակ գեներալ-մայոր Բադրամյանի դրսե-վորած պորավարական հմտությունը հաշվի առնելով՝ Հարավ-արևմտյան ուղ-ղության գլխավոր հրամանատար Խո-հրդային Միության մարշալ Տիմոշեն-կոն նրան ժամանակավորապես նշանա-կում է ռազմաճակատի՝ Ելեցի ուղղու-թյունում գործող օպերատիվ պորախմբի շտաբի պետ:

Հայրենիքը բարձր է գնահատում գեներալ-մայոր Բադրամյանի պատի-վանդը Ռոստովյան և Ելեցյան օպե-րացիաների մշակման և իրականացման գործում: ԽՍՀՄ Ժողովրդային նախա-գահի 1941 թ. դեկտեմբերի 27-ի որոշ-

մամբ նրան շնորհվում է գեներալ-լեյտե-նանտի կոչում: Հենց այդ ժամանակ էլ նա նշանակվում է Հարավ-արևմտյան ուղղության կորպերի շտաբի օպերատիվ վարչության պետի պատասխանատու պաշտոնին: Հարավ-արևմտյան ուղղու-թյան մեջ էին մտնում Բրյանսկի, Հա-րավ-արևմտյան և Հարավային ռազմա-ճակատների կորպերը: Այդ պաշտոնում Բադրամյանը 1942 թ. հունվարի 18—31-ը մասնակցում է Բարվենկովո—Լոպովայա օպերացիայի մշակմանը և իրագործմա-նը, որի հետևանքով Խարկովից հարավ ճեղքվեց թշնամու խիստ ամրացված պաշտպանությունը և ազատագրվեցին՝ հունվարի 23-ին Բարվենկովո, իսկ 26-ին Լոպովայա քաղաքները, որոնք հակա-ռակորդի թիկունքային խոշոր բազաներ ու կարևորագույն երկաթուղային հան-գույցներ էին: Երկու ռազմաճակատնե-րի կորպերը ձմռան սաստիկ սառնա-մանիքի պայմաններում առաջ շարժվե-ցին 90-100 կիլոմետր, որի հետևանքով վտանգի տակ դրվեցին հակառակորդի Դոնբասյան խմբավորման հաղորդակ-յության ուղիները, տեղում կաշկանդվե-ցին պզալի ուժեր, որոնք գերմանական հրամանատարությունը հնարավորու-թյուն չունեցավ փոխադրելու այլ ուղղու-թյուններ:

1942 թ. գարունը և ամառը անհա-ջողությունների շրջան եղան խորհրդա-յին կորպերի համար: Թշնամին սրընթաց շարժվում էր դեպի Ստալինգրադ: Հու-նիսի 21-ին ռազմակայանը լուծարում է Հարավ-արևմտյան ուղղությունը. իսկ դրանից մի քանի օր հետո՝ հունիսի 28-ին, գեներալ-լեյտենանտ Բադրամյանը նշանակվում է Արևմտյան ռազմաճա-կատի 61-րդ բանակի հրամանատարի տեղակալ: Հուլիսի 15-ին ստացվում է նոր հրաման՝ Բադրամյանին Արևմտյան ռազմաճակատի 16-րդ բանակի հրամա-նատար նշանակելու մասին: Բադրամյա-նին բանակի հրամանատարի պատաս-խանատու պաշտոն վստահելը ցույց է տալիս, որ գերագույն գլխավոր հրամա-նատարությունը Խարկովի մոտ կրած անհաջողությունների համար նրան չէր

մեղադրում: Այս պաշտոնում Բաղրամյանը ծառայում է մինչև 1943 թ. նոյեմբերի 17-ը: Հենց այդ ընթացքում է, որ փայտում է գեներալի պորավարական տաղանդը և նրա անունը հայտնի է դառնում երկրով մեկ: Հատկապես տպավորիչ էր 1942 թ. օգոստոս ամսին նրա բա-

ձնռանը Ժիզդրայի ուղղությունում նոր հարձակման ժամանակ: Դրա հետևանքով հակառակորդը ստիպված է լինում հեռանալ Ռժև—Վյազմայի հենակետից, որի շնորհիվ իսպառ ջքանում է Մոսկվայի ուղղությամբ նրա հարձակման վտանգը: Ժիզդրայի ուղղությունում բանակի

Հ. Բ. Բաղրամյանը ռազմաճակատի տանկիստների հետ
 О. Х. Баграмян среди танкистов фронта
 H. Ch. Bagramyan with the tankists of the Front

նակի հաջողությունը Սուխինիչի—Ժիզդրա ուղղությամբ, որտեղ կասեցվեց հակառակորդի խոշոր պորախմբի հարձակումը և նրան հասցվեց կենդանի ուժի ու տեխնիկայի զգալի վնաս. թշնամին կորցրեց 10 հազար սպանված զինվոր ու սպա, ավելի քան 200 տանկ, մեծ քանակությամբ այլ տեխնիկա: Հակառակորդը ոչ միայն չկարողացավ ռազմաճակատի այս տեղամասից օգնական ուժեր տեղափոխել հարավ՝ Ստալինգրադ, որտեղ բորբոքվել էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմի խոշորագույն և վճռական ճակատամարտերից մեկը, այլև ինքն էր ստիպված այլ տեղամասերից օժանդակ ուժեր պահանջել Ժիզդրայի հենակետը պահպանելու համար:

Բաղրամյանի գլխավորությամբ 16-րդ բանակը զգալի հաջողությունների է հասնում հատկապես 1943 թվականի

մարտական գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու համար գեներալ-լեյտենանտ Բաղրամյանը 1943 թ. ապրիլի 9-ին պարգևատրվում է Կուտուկովի 1-ին աստիճանի պորավարական շքանշանով: Բարձր են գնահատվում նաև բանակի ողջ անձնակազմի ցուցաբերած խիստախոյությունն ու անձնագոհությունը. ԽՍՀՄ պաշտպանության Ժողկոմի 1943 թ. ապրիլի 16-ի հրամանով 16-րդ բանակը վերակազմավորվում է 11-րդ գվարդիականի: «Գվարդիական» կոչման արժանանալը մեծ պատիվ էր բանակի անձնակազմի և նրա հրամանատարի համար: Դա նրանց մարտական արիւրանքների ու հայրենիքի հանդեպ վինվորական պարտքը սրբորեն կատարելու բարձր գնահատականն էր:

Բաղրամյանի պորավարական տաղանդը նոր ուժով է դրսևորվում 1943 թ.

անուանը՝ Օրյոլ—Կուրսկ—Բելգորոդ շրջանում հուլիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 23-ը տեղի ունեցած ճակատամարտում: Կուրսկի աղեղում ոչ միայն ամբողջովին ջախջախվեցին հակառակորդի 22 հետևավայրին և 8 տանկային դիվիզիաներ, որոնց միջոցով Հիտլերը մտադրվել էր փոխվրեժ լուծել Ստալինգրադի ճակատամարտում կրած խայտառակ պարտության համար, այլև ընդմիջտ թաղվեց գերելայան ստահոգ քարույշության ստեղծած այն սին առասպելը, թե խորհրդային զորքերն ընդունակ են հաղթելու միայն ձմեռային պայմաններում:

Առանձնապես մեծ էր գվարդիայի գեներալ-լեյտենանտ Բաղրամյանի դերը Օրյոլյան ճակատամարտում հաղթանակի ձեռքբերման գործում: Նա ոչ միայն մասնակցում է այդ օպերացիայի պլանավորման աշխատանքներին, այլև գերագույն գլխավոր հրամանատարի մոտ այդ պլանի քննարկման ժամանակ համարձակորեն հանդես է գալիս իր անմիջական վերադասի՝ Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատարի և Բրյանսկի ռազմաճակատի հրամանատարի առաջարկած պլանի դեմ: Գերագույն գլխավոր հրամանատարը համաձայնում է Բաղրամյանի համոզիչ փաստարկներին և ընդունում նրա առաջարկությունները: Օպերացիայի հետագա ընթացքը ապացույցեց Բաղրամյանի իրավացիությունը:

Հուլիսի 12-ից մինչև օգոստոսի 17-ը 11-րդ գվարդիական բանակը հարձակողական մարտերով անցնում է ավելի քան 200 կմ, ապատագրում ավելի քան 700 բնակավայր: Օրյոլյան օպերացիայի ընթացքում բանակի հմուտ ղեկավարման համար ԽՍՀՄ Ժողովրդային նախագահի 1943 թ. օգոստոսի 27-ի որոշմամբ Բաղրամյանին շնորհվում է գեներալ-գնդապետի կոչում: Նույն օրը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով գվարդիայի գեներալ-գնդապետ Հովհաննես Բաղրամյանը պարգևատրվում է Սուվորովի 1-ին աստիճանի՝ այն ժամանակվա բարձրագույն զորավարական շքանշանով:

Հաշվի առնելով Բաղրամյանի օրեցօր աճող զորավարական կարողությունները՝ նրան նոյեմբերի 17-ին նշանակում են 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար: Մեկ օր անց Բաղրամյանին շնորհվում է բանակի գեներալի կոչում: Բանակի գեներալ Բաղրամյանի հրամանատարությամբ 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի զորքերի տարած մի շարք տպավորիչ հաղթանակները ավելի են մոտեցնում հաղթանակի օրը՝ դրանով մեծ չափով նպաստելով զորավարի փառքի տարածմանը: Առաջին նշանակալից հաջողությունը ձեռք է բերվում Վիտեբսկի ուղղությամբ 1943 թ. դեկտեմբերի 13—31-ը անցկացված «Գորոդոլյան» օպերացիայի ժամանակ:

Բաղրամյանն իր զորավարական փառքի գագաթնակետին է հասնում 1944 թ. ամռանը՝ Բելոռուսական խոշորամասշտաբ հարձակողական օպերացիայի ժամանակ, որը հայտնի է «Բագրատիոն» անունով: Նա անձամբ մասնակցում է ռազմակայանում օպերացիայի պլանի քննարկմանը և հարձակման գլխավոր ուղղության վերաբերյալ անում արժեքավոր դիտողություններ, որոնք արժանանում են Ժուկովի, Վասիլևսկու, ապա՝ Ստալինի հավանությանը և ընդունվում: Օպերացիայի նախօրեին, հմտորեն օգտագործելով Գնեպրի և մյուս խոշոր գետերի գրոհանցման՝ խորհրդային զորքերի կուտակած հարուստ փորձը, Բաղրամյանը մեծ պատասխանատվությամբ իր բանակները նախապատրաստում է գլխավոր խոչընդոտի՝ Արևմտյան Գվինայի հնարավորին չափ արագ և մարդկային նվազ կորուստներով գետանցմանը: Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի զորքերը հունիսի 23-ին անցնում են հարձակման: Հաջողությամբ հաղթահարելով ջրային հիմնական արգելքը և խորտակելով հակառակորդի մի քանի շերտերից բաղկացած պաշտպանությունը՝ Բաղրամյանի բանակները հարձակում են ծավալում Վիտեբսկի և Պոլոցկի ուղղություններով, հունիսի

26-ին ապատագրվում է Բելոռուսիայի մարզային կենտրոն, երկաթուղային խոշոր հանգույց Վիտեբսկը, իսկ հուլիսի 4-ին՝ Պոլոցկը (Պոլոցկի ապատագրման ժամանակ աչքի ընկավ 51-րդ գվարդիական՝ նախկին հայկական 76-րդ հրաձգային դիվիզիան, որն արժանացավ «Վիտեբսկյան», իսկ գնդերը՝ «Պոլոցկյան» պատվանուններին): Այնուհետև, վարդապետները ձեռք բերած հաջողությունը, Բաղրամյանի զորքերը մտնում են Լիտվա և սրընթաց առաջխաղաչումով գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ապատագրում հարյուրավոր բնակավայրեր, որոնց թվում հուլիսի 22-ին՝ Պանեվեժիս, 27-ին՝ Շաուլայայ քաղաքները, մտնում են Լատվիայի տարածքը, օգոստոսի 1-ին ապատագրում Ելզավա քաղաքը, ապա, շարժվելով առաջ, դուրս գալիս Ռիգայի ծովածոց՝ դրանով իսկ հակառակորդի «Հյուսիս» բանակախումբը կտրելով Արևելյան Պրուսիայից:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1944 թ. հուլիսի 29-ի հրամանագրով Բելոռուսական օպերացիայի ժամանակ ռազմաճակատի զորքերը հմտորեն ղեկավարելու, այդ ընթացքում ձեռք բերած աչքի ընկնող հաջողությունների, ինչպես նաև ցուցաբերած արիության ու հերոսության համար բանակի գեներալ Բաղրամյանին շնորհվում է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Բաղրամյանի մարտական կենսագրության փառապանծ էջերից են Մերձբալթյան և Արևելապրուսական օպերացիաները, որոնց ընթացքում խորհրդային զորքերը ապատագրում են մերձբալթյան հանրապետությունները, խորտակում պրուսական յունկերների միջնաբերդ հանդիսացող Բյունիգսբերգ քաղաք-ամրոցը:

Մերձբալթյան օպերացիայի բարկացուցիչ մասերից էր Մեմելյան օպերացիան, որի ընթացքում Բաղրամյանի զորքերը 1945 թ. հունվարի 28-ին ապատագրում են լիտվական Մեմել (Կլայպեդա) նավահանգիստը, որը հակառակորդը դարձրել էր կարևոր ռազմավարա-

կան հենակետ Բալթիկ ծովի ափին: Հիշատակության է արժանի օպերացիայի ընթացքում Բաղրամյանի զորքերի վարչատնօրեն կատարած քողարկված գորաշարժը, երբ 6 գիշերվա ընթացքում, հակառակորդից աննկատ, Ռիգայի շրջանից Շաուլայայի շրջան փոխադրվեցին ավելի քան կես միլիոն մարդ, 10000 հրանոթ ու ականանետ, ավելի քան 1300 տանկ և ինքնագնաց հրանոթ⁶: Երբ զորքերի այսպիսի մեծ պահպանումը թշնամուց աննկատ հայտնվեց նոր ուղղության վրա և Մեմելի ուղղությամբ խոյընթաց հարված հասցրեց թշնամուն, ֆաշիստական հրամանատարությունը, ոչ առանց հիմքի, դա համարեց հրաշք: Այդ հրաշքի հետևանքով Մերձբալթիկայում գտնվող ֆաշիստական 33 դիվիզիա կտրվեցին Արևելյան Պրուսիայից և սեղմվեցին Կուլանդական «պարկում»՝ Լատվիայի Լիեպայա—Վենտսպիլս—Կանդավա շրջանում: Սրանք անձնատուր եղան միայն 1945 թվականի մայիսի 9-ին:

Լիտվան ապատագրելուց հետո 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի զորքերը ռազմակայանի ցուցումով ուղղվեցին դեպի հարավ՝ Բյունիգսբերգի ուղղությամբ:

Չորքերի ղեկավարումն ավելի օպերատիվ դարձնելու նպատակով ռազմակայանը 1945 թ. փետրվարի 22-ին վերացնում է 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատը և նրա բանակների մի մասի հիման վրա ստեղծում է Ջեմլանդյան օպերատիվ զորախումբը, որն ընդգրկվում է 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի կազմում: Ջեմլանդյան զորախմբի հրամանատար է նշանակվում բանակի գեներալ Բաղրամյանը: Նա միաժամանակ վարում է ռազմաճակատի հրամանատար մարշալ Վասիլևսկու տեղակալի պաշտոնը: Բյունիգսբերգի գրավման հիմնական խնդիրը դրվում է Բաղրամյանի զորախմբի վրա: Հիտլերը մեծ նշանակություն էր տալիս Բյունիգսբերգի պաշտպանությանը, քաղաքը վերածված էր մի անառիկ ամրույցի, որը հագեց-

⁶ Տևա Ռ. Բ. *Բաղրամյան*, Այսպես մենք հասանք հաղթանակի: Ե., 1979, էջ 616-617:

ված էր բերդամասերով, բազմաթիվ ամրակառույց կրակակետերով, մեծ և պաշտպանության համար հարմարեցված բացառիկ ամրապինդ շենքերով, մարտական տեխնիկայի և հետևակի համար բազմապիսի հնարակերտ արգելափակոցներով, խանդակներով, ջրափոսներով և այլն: Քաղաք-ամրոցի գրավման պլանը մշակելիս Բաղրամյանը մեծ տեղ էր տալիս ցամաքային գործերի հետ ծովային և օդային ուժերի սերտ համագործակցությանը: Որպեսզի գործերի հրամանատարական կազմն ավելի լավ կողմնորոշվի գրոհի ժամանակ, Բաղրամյանի ցուցումով մասնագետները հետախույզության ճշգրիտ ավյալների հիման վրա ստեղծում են բերդաքաղաքի հսկա մանրակերտը, որում ամենայն մանրամասնությամբ տրվում են հակառակորդի պաշտպանական ու ամրոցային կառույցների ամբողջ համակարգը, այն պաշտպանող գործերի մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ և այլն:

Այս առումով Բաղրամյանին շատ լավ է բնութագրել մարշալ Վասիլևսկին իր «Ամբողջ կյանքի գործը» գրքում. «Մետարավույս, Բաղրամյանը բնատուր կարողություններով օժտված պորավար է: Նա ունի և՛ հրամանատարական, և՛ ընտաքային փորձ, որն օգնում էր նրան հաջող կերպով լուծելու ինչպես գործերի ղեկավարման, այնպես էլ ռազմական գործողությունների պլանների մշակման հարցերը. ընդ որում նա անպայման ձգտում էր գտնելու հաղթանակի հասնելու ամենակարճ ճանապարհը»⁷:

Ապրիլի 9-ին Քյոնիգսբերգի կայապորը անձնատուր է լինում: Ընդամենը չորս օր տևած մարտերի ընթացքում ոչընչացվում են հակառակորդի շուրջ 42 հազար պինվոր ու սպա, 120 ինքնաթիռ, 104 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, գերի են վերցվում 92 հազար մարդ, այդ թվում՝ 1800 սպա ու գեներալ⁸: 1945 թ. հունիսի 9-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախա-

գահության հրամանագրով հիմնվում է Քյոնիգսբերգի գրավման համար մեդալ, որով պարգևատրվում են օպերացիայի մասնակիցները՝ ավելի քան 750 հազար մարդ: Ամրոցի վրա գրոհելիս աչքի ընկած 98 միավորումների ու Վորամասերի շրջնորհվում է «Քյոնիգսբերգյան» պատվանունը: Բանակի գեներալ Բաղրամյանը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1945 թ. ապրիլի 20-ի հրամանագրով պարգևատրվում է Սուվորովի 1-ին աստիճանի երկրորդ շքանշանով:

Հայրենական մեծ պատերազմի վերջին մարտական գործողությունը, որին մասնակցեց բանակի գեներալ Բաղրամյանը, Քյոնիգսբերգից արևմուտք՝ Չեմլանդյան թերակղզում պատասպարված ֆաշիստական գործերի 100-հազարանոց խմբավորման ջախջախման և Բալթիկ ծովի ափին թշնամու վերջին ռազմավարական ռազմակայանի՝ Պիլաու (Բալթիյսկ) նավահանգստի գրավման օպերացիան էր (ապրիլի 13—25): Օպերացիայի վերջին օրերին Բաղրամյանը ռազմակայանի որոշմամբ նշանակվում է 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատար:

Պիլաուի գրավումից հետո 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Բաղրամյանի հիմնական խնդիրն էր՝ նվազագույն կորուստներով ավարտել հակառակորդի Չեմլանդյան պորախմբի մնացորդների ջախջախումը Ֆրիշե-Ներունգ ցամաքալեզվակում: 1945 թ. մայիսի 9-ին՝ Հաղթանակի օրը, հակառակորդի ավելի քան 30 հազարանոց պորախումբը անձնատուր է լինում:

Հետպատերազմյան տարիներին բանակի գեներալ Բաղրամյանը շարունակում է իր փնվորական ծառայությունը ԽՍՀՄ փնված ուժերում՝ վարելով մի շարք պատասխանատու պաշտոններ, իր հարուստ ռազմական փորձն ու գիտելիքները ի սպաս դնելով երկրի պաշտպանության ամրապնդման գործին:

1945—1954 թվականներին նա Մերձբարձրայան փնվորական օկրուգի գործերի հրամանատարն է, 1954—1955

⁷ А. М. Василевский. Дело всей жизни, кн. 2-я. М., 1989, с. 281.

⁸ Տես Ի. Բ. Բաղրամյան, Այսպես մենք հասարակ հաղթանակի, էջ 735:

թվականներին՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության գլխավոր տեսուչ, 1955—1956 թվականներին՝ պաշտպանության նախարարի տեղակալ ընդհանուր հարցերի գծով: 1955 թ. մարտի 11-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով բանակի գեներալ Բաղրամյանին շնորհվում է Խոր-

րամյանը: Երկու տարվա արդյունավետ աշխատանքով պինված ուժերի բարձրագույն պինվորական կադրերի այդ դարբնոցը հասավ նոր բարձրության... Նրա ղեկավարությամբ աշխատելը հեշտ էր, — գրում է Ռոտմիստրովը, — նա երբեք նախաձեռնությունը չէր կաշկանդում, իր կարծիքը չէր պարտադրում և համոզելը

Մարշալ Հ. Բ. Բաղրամյանը Հաղթանակի պորահանդեսում (առաջինը ձախից)։ Մոսկվա, 1945 թ. հունիսի 24
 Маршал О. Х. Баграмян на Параде Победы (первый слева). Москва, 24 июня 1945 г.
 Marshal H. Ch. Bagramyan at the Victory Parade (first from left). Moscow, 1945, June 24

հրդային Միության մարշալի կոչում: 1956 թ. Խորհրդային Միության մարշալ Բաղրամյանը նշանակվում է գլխավոր շտաբի ակադեմիայի պետ, այն ակադեմիայի, որտեղ նա սովորել և աշխատել է 1936—1940 թվականներին:

Ջրահատանկային փոքրերի գլխավոր մարշալ, Խորհրդային Միության հերոս, ռազմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պավել Ալեքսանդրովիչ Ռոտմիստրովը, որն այդ տարիներին աշխատում էր նույն ակադեմիայում որպես ամբիոնի վարիչ, բարձր է գնահատել Բաղրամյանի աշխատանքը ակադեմիայի պետի պաշտոնում: «Բարձրագույն պինվորական ակադեմիան վերակառուցելու և պինված ուժերի ռազմագիտական իսկական կենտրոն դարձնելու համար նրա պետ է նշանակվում Խորհրդային Միության մարշալ Հ. Բ. Բաղ-

գերադասում էր կարգադրելուց: Նա սիրում էր կրկնել, որ գիտությանը չի կարելի հրամայել, ուստի և երբեք իր հեղինակության ծանր մահակը չէր իջեցնում ակադեմիայի գիտնականների գլխներին, եթե որևէ հարցում նրանց կարծիքները տարբերվում էին իր սեփական կարծիքից: Ինձ հաճախ վիճակվում էր ռազմագիտության տարբեր հարցերով բանավիճել ակադեմիայի պետի հետ, բայց մեր վեճերը երբեք չէին անդրադառնում անձնական փոխառաբերությունների վրա, այլ ընդհակառակը՝ փոխադարձ հարգանքի համար պայմաններ էին ստեղծում»⁹:

1958 թվականին մարշալ Բաղրամյանը նշանակվում է ԽՍՀՄ պաշտպա-

⁹ П. А. Ротмистров. Путь полководца. «Тыл и снабжение Советских вооруженных сил», 1967, № 11, с. 21.

նության նախարարի տեղակալ— Կինված ուժերի թիկունքի պետ: Այդ պաշտոնում նա աշխատում է մինչև 1968 թվականը՝ խոշոր ավանդ ներդրելով խորհրդային բանակի, ավիացիայի և ռազմածովային նավատորմի հպորության բարձրագույն գործում: 1968 թ. ապրիլին մարշալ Բաղրամյանը նշանակվում է պաշտպանության նախարարության գլխավոր տեսուչների խմբի գլխավոր տեսուչ: Գլխավոր տեսուչների խմբում էին ծառայում խորհրդային բանակի այնպիսի ճանաչված պորահրամանատարներ, ինչպիսիք էին մարշալներ Ժուկովը, Վասիլևսկին, Ռոկոսովսկին, որոնք սրտաբաց են ընդունում այդ պաշտոնում իրենց վաղեմի մարտական ընկերոջ նշանակումը:

ԽՍՀՄ Կինված ուժերին մատուցած աչքի ընկնող ծառայությունների, Հայրենական մեծ պատերազմում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված պայքարում ցուցաբերած արիության և հերոսության համար, ինչպես նաև ծննդյան 80-ամյակի առթիվ մարշալ Բաղրամյանը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1977 թ. դեկտեմբերի 1-ի հրամանագրով երկրորդ անգամ արժանանում է Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

Մինչև իր կյանքի վերջը Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը պաշտպանության նախարարության գլխավոր տեսուչների խմբի գլխավոր տեսուչի պաշտոնում զգալի աշխատանք է կատարում Կինված ուժերի ամրապնդման, հատկապես երիտասարդության ռազմահայրենասիրական դաստիարակության պետական խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող գործի կազմակերպման ուղղությամբ: Դրա հետ մեկտեղ նա շատ ժամանակ է հատկացնում գիտական, գրական, հետազոտական աշխատանքներին, հրապարակում է ռազմագիտական հոդվածներ, ռազմական պատմության վերաբերյալ դասագրքեր, Հայրենական մեծ պատերազմի պատմությունը լուսաբանող սովորա-

ծավալ աշխատություններ, խորհրդային ակնաւոր պորավարների մասին հուշեր: Հիշատակության են արժանի նրա «Հերոս քաղաքը Գնեպրի ափին», «Այսպես է սկսվել պատերազմը», «Այսպես մենք հասանք հաղթանակի», «Իմ հուշերը», «Մեծ ժողովրդի կավակները» և այլ արժեքավոր գրքեր, որոնք լայն ճանաչում են գտել և, հայերենից ու ռուսերենից բացի, թարգմանվել են նաև անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, բազմաթիվ այլ լեզուներով: Մեծ պորավարը հետպատերազմյան տարիներին ընդգրկված էր նաև հասարակական-քաղաքական աշխատանքների մեջ. նա եղել է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 2—9-րդ գումարման պատգամավոր: Հերոսի Ոսկե աստղի երկու մեդալներից բացի, պորավարը պարգևատրվել է Լենինի յոթ, Հոկտեմբերյան հեղափոխության մեկ, Գարմիր դրոշի երեք, Սուվորովի 1-ին աստիճանի երկու, Կուտուզովի 1-ին աստիճանի մեկ, Հայրենիքի և ԽՍՀՄ Կինված ուժերի ծառայության համար 3-րդ աստիճանի մեկ ջրանշաններով, բազմաթիվ մեդալներով, պատվավոր անձնական կենքով, օտարերկրյա ջրանշաններով ու մեդալներով:

Իր Կինվորական, պետական, հասարակական գործունեության ընթացքում մարշալ Բաղրամյանը մշտապես կապված է եղել իր հարապատ հայ ժողովրդի հետ, հաճախակի այցելել է հայրենիք, մասնակցել մի շարք գործնական և հորեղյանական միջոցառումների, հանդիպումներ ունեցել Արարատյան դաշտավայրի, Շիրակի, Լոռու, Տավուշի, Գեղարքունիքի, Վայքի, Սյունիքի և Արցախի բնակչության լայն խավերի հետ: Նա սերտ բարեկամական կապեր ուներ Մարտիրոս Սարյանի, Վիկտոր Համբարձումյանի, Արամ Խաչատրյանի, Անաստաս և Արտեմ Միկոյանների, Իվան Թևոսյանի, իր համագյուղացի, զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ Համազասպ Բաբաչանյանի, Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալ Հովհաննես Բակովի, գիտության, մշակույթի, պետական բազմաթիվ այլ գործիչների հետ: Նա համեստ ու փուսպ

մարդ էր, ատում էր կեղծավորությունն ու շողորթությունը: Բանակի գեներալ Կուրասովը, որը 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի շտաբի պետն էր, այդ մասին հիշում է. «Իվան Քրիստափորովիչը ուժեղ կամքի տեր մարդ էր: Նա որոշումներն ընդունում էր առանց տատանումների և նույնիսկ ամենածանր ժամանակ երբեք չէր բղավում, չէր սպառնում, մինչև անգամ ձայնը չէր բարձրացնում: Բայց ենթականերից յուրաքանչյուրը նրա կամքն ու հրամանները կատարում էր անառարկելիորեն: Այդ ամենից բացի, նա հոգի մարդ էր, նրա հետ աշխատելը հեշտ էր»¹⁰:

Մարշալ Բաղրամյանը, պատկանելով ժամանակի ամենապարզապաշտ ու պարզ մարդիկին, միաժամանակ արվեստասեր մարդ էր: Նա շատ էր սիրում գեղանկարչությունը՝ Իլյա Թեպինի, Լևիտանի, Կրամսկոյի ստեղծագործությունները, Մարտիրոս Սարյանի

¹⁰ Տես Մ. Ի. Մերձսով, Զինվորը, գեներալը, մարշալը: Ե., 1975, էջ 123:

բնանկարները, Գմիտրի Նալբանդյանի նատյուրմորտներն ու դիմանկարները: Նա ակտիվ, լրջախոս թատերասեր հանդիսատես էր, բայց չէր թողնում Մոսկվայի գեղարվեստական ակադեմիական և Փոքր թատրոնների ոչ մի նոր ներկայացում, կարող էր շատ անգամ դիտել Օստրովսկու և Չեխովի դրամաները: Բաղրամյանը շատ էր սիրում ընթերցել: Նրա գրադարանը ոչ միայն լի էր ռազմապատմական, մասնագիտական գրքերով, այլև նրանում կողք կողքի շարված էին ռուսական, հայկական, համաշխարհային դասականների երկերը:

Հմայիչ մարդու, գիտնականի և ականավոր պորավարի կյանքի թելը կրտռելից 1982 թ. սեպտեմբերի 21-ին՝ Մոսկվայում: Կառավարության որոշմամբ նրա թաղումը կատարվեց սեպտեմբերի 24-ին, աճյունասափորը դրվեց Կրեմլի պատում:

Մարշալ Բաղրամյանի հիշատակը այսօր էլ վառ է մնում և միշտ էլ վառ կմնա ամբողջ հայության մեջ:

МАРШАЛ ОВАНЕС БАГРАМЯН

Ф. Т. САРКИСЯН, президент Национальной Академии Наук РА, академик Российской Академии Военных Наук, генерал-майор в отставке

За свою многовековую историю армянский народ дал целый ряд полководцев, которые, всецело посвятив себя служению народу и государству, защищали Родину, повышали ее военную славу и доводили до нового уровня военное искусство.

Самым ярким в созвездии полководцев, вышедших из лона армянского народа, является дважды Герой Советского Союза, Маршал Советского Союза Ованес Христофорович (Иван Хачатурович) Баграмян, 100-летие со дня рождения которого отмечается в эти дни.

Имя Баграмяна золотыми буквами вписано в летопись Великой Отечественной войны народов Совет-

ского Союза и занимает достойное место в ряду таких выдающихся полководцев, как Маршалы Советского Союза: четырежды Герой Советского Союза Георгий Константинович Жуков, дважды Герои Советского Союза Александр Михайлович Василевский, Константин Константинович Рокоссовский, Иван Степанович Конев, Родион Яковлевич Малиновский, Герои Советского Союза Андрей Иванович Еременко, Леонид Александрович Говоров, Федор Иванович Толбухин, которые на заключительном этапе войны были командующими фронтами и вошли в историю под именем «маршалов победы».

Ованес Баграмян прошел тяжелый и напряженный жизненный путь. От рядового он дошел до высокого звания Маршала Советского Союза. Богатое военно-научное наследие маршала, его лекции и опубликованные работы по военному искусству и военной истории достойны всестороннего исследования, а богатый жизненный опыт и человеческий облик должны стать образцом для подражания со стороны генералов, офицеров и солдат нашей вновь созданной Армянской Армии. Это сыграет большую роль в деле организации имеющего важное государственное значение военно-патриотического воспитания подрастающего поколения и молодежи Республики Армения.

Ованес Баграмян родился 2 декабря 1897 года в рабочем поселке железнодорожной станции города Елизаветполь (Гандзак) Елизаветпольской губернии Российской империи. Выходцами из села Чардахлу той же губернии были отец и мать будущего маршала—Хачатур Баграмян и Мариам Мартиросян. Нужда заставила Хачатура переселиться в Елизаветполь и поступить на работу на железнодорожной станции.

В 1907—1912 гг. Ованес Баграмян учился и с отличием закончил железнодорожное училище Елизаветполя. В том же году, с отличием сдав вступительные экзамены, поступил в Тифлисское железнодорожное техническое училище. В мае 1915 года также с отличием окончил его и был назначен железнодорожным техником на 9-м Елизаветпольском участке Закавказской железной дороги. Однако события Первой мировой войны и осуществленный турками геноцид армян побудили 18-летнего Ованеса Баграмяна добровольцем пойти на фронт, хотя как железнодорожник он имел право на осво-

бождение от воинской службы. «Я не мог оставаться в стороне от борьбы против ненавистных врагов моего народа,—писал в дальнейшем в своих воспоминаниях Баграмян.—Мне было уже без малого 18 лет, я достаточно ясно понимал суть сложившейся на Кавказском фронте общей военной обстановки и кровавых событий в Турции... При этом отчетливо понимал, что только плечом к плечу с российским солдатом мне будет под силу сражаться против турецких палачей. Побуждаемый этими чувствами и преодолев сопротивление родителей, 9 октября 1915 года я добровольно вступил в Российскую армию»¹.

После непродолжительной военной подготовки в 116-ом запасном батальоне Ахалциха, в конце декабря того же года Баграмян был отправлен на фронт и принял участие в боях рядовым солдатом 16-й сотни четвертого батальона 2-го Кавказского полка Экспедиционного корпуса генерала Баратова, действовавшего на территории Ирана. За отвагу, проявленную в боях при взятии Касри-Ширина, командование направило его на учебу в Тифлисскую школу прапорщиков.

Так началась военная служба Баграмяна, которая продолжалась 67 лет.

Осенью 1917 года прапорщик Баграмян в качестве командира взвода 8-й роты 3-го Армянского батальона сражался против турок в районе озера Урмия.

После Октябрьской революции Закавказье отделилось от Советской России, что имело пагубные последствия в особенности для армян. Воспользовавшись тем, что русские войска массово покидают Кавказский фронт, турки перешли в наступле-

¹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, сс. 25—26.

ние и за короткое время заняли освобожденные русскими войсками территории Западной Армении.

Чтобы остановить наступление турок был создан 20-тысячный Армянский корпус во главе с генерал-

Несмотря на героическое сопротивление армянских войск, 60-тысячное турецкое войско продолжало наступление и, заняв Карс и Александрополь, двигалось в направлении Каракилис—Ереван.

1-ին Սևրճրախյան ռազմաճակատի շտաբում մարշալ Վասիլևսկու հետ. 1944 թ.
 В штабе 1-го Прибалтийского фронта с маршалом Василевским, 1944 г.
 In the 1-st Baltic Front H. Q. with marshal Vasilevskiy, 1944

майором Товмасом Назарбекяном. В рядах особой добровольческой дивизии этого корпуса в качестве командира конного взвода сражался прапорщик Баграмян. Командиром этой дивизии был народный герой Андраник. Спустя годы маршал Баграмян посетил кладбище Пер-Лашез в Париже и возложил к памятнику народного героя венок со следующей надписью: «Вечная память легендарному герою Армении Андранику, солдатом которого я имел счастье быть в тяжелейшем для Родины 1918 году»².

² См. А. Мнацаканян. Маршал Баграмян (на арм. яз.), Е. 1978, с. 26

В это роковое для армянского народа время частям Армянского корпуса вместе с подоспевшими к ним на помощь ополченцами удалось не только остановить турок в Сардарапате, но и отбросить их с захваченных позиций. В Сардарапатской битве с начала и до конца активно участвовал командир взвода 1-го Особого армянского конного полка Ованес Баграмян. В дальнейшем, возвращаясь к этим дням, в своей работе «Мои воспоминания» Баграмян отметил: «Спасение Арагатской долины от оккупации и сохранение территорий, лежавших к востоку от нее, создало необходи-

мые условия для воссоздания армянской государственности»³.

И действительно, битвы под Сардарapatом, Баш-Апараном, Каракилисом имели судьбоносное значение для армянского народа: 28 мая 1918 года, после почти пяти с половиной веков перерыва, была восстановлена армянская государственность в лице Республики Армения.

Баграмян поступил на службу в вооруженные силы республики и в качестве командира эскадрона конного полка участвовал в начавшейся в сентябре 1920 года армяно-турецкой войне.

После установления Советской власти в Армении Баграмян служил в рядах Армянской Красной армии в качестве командира эскадрона 1-го Армянского конного полка. 18—22 февраля 1921 года он активно участвовал в освобождении Лори от грузинских меньшевистских войск, а затем был назначен в полномочном представительстве Советской Армении в Советской Грузии помощником военного атташе Андрея Мелик-Шахназарова⁴.

Баграмян возвратился в Ереван в начале мая и был назначен помощником начальника штаба Военаркомата Армении по оперативным вопросам. В результате реорганизации Армянской Красной армии 5 сентября 1922 года была создана армянская стрелковая дивизия под командованием Андрея Мелик-Шахназарова. Баграмян был назначен командиром пулеметного эскадрона, а затем—конного полка дивизии. В 1921—1923 годах Военный народный комиссариат Советской Армении возглавляли Александр Федорович

Мясникян, а потом—Гайк Дмитриевич Бжишкян (Гай), служба под руководством которых оказала благотворное влияние на будущего маршала. Осенью 1924 года командование дивизии командировало его на учебу в Ленинград в Высшую кавалерийскую школу. Здесь, наряду с приобретением первых необходимых военных знаний, Баграмян установил дружеские отношения с однокурсниками, которые в годы Великой Отечественной войны стали известными полководцами. Среди них были будущие Маршалы Советского Союза Г. К. Жуков, К. К. Рокоссовский, А. И. Еременко и другие.

В начале осени 1925 года, после завершения обучения, Баграмян возвратился в Армению, вновь вступил в командование конным полком и занимал этот пост до 1931 года. В 1931—1934 годах Баграмян вновь в Москве в качестве слушателя Военной Академии имени М. В. Фрунзе. С отличием закончив основной—оперативный—факультет Академии, он был назначен начальником штаба 5-й конной дивизии, дислоцированной в украинском городе Житомире. Здесь Баграмян прослужил около двух с половиной лет, углубляя на практике свои знания. Осенью 1936 года Баграмян поступил во вновь открытую Академию Генерального Штаба. В числе первых слушателей Академии были будущие Маршалы Советского Союза Александр Михайлович Василевский, Матвей Васильевич Захаров, Леонид Александрович Говоров, Николай Федорович Ватутин, будущие генералы армии Алексей Иннокентьевич Антонов и другие, которые в годы Великой Отечественной войны возглавляли фронты, армии, штабы, занимали другие ответственные посты. Академию Генерального Штаба Баграмян

³ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 94.

⁴ Именно в эти дни Ованес Баграмян встречается в Тифлисе с Ованесом Туманяном и помогает ему получить в штабе 11-й армии пропуск для поездки в Ереван (См. там же, сс. 113—114).

закончил в 1938 году и до осени 1940 года служил старшим преподавателем кафедры общей тактики.

В эти годы закалился блестящий военный талант Баграмяна. Он приобрел теоретический запас знаний и зрелость оперативной мысли, что в дальнейшем позволило ему оставить свой неповторимый почерк в истории незабываемой победы над фашизмом. Желание Баграмяна вновь вернуться в войска осуществилось лишь осенью 1940 года при посредничестве старого друга, в то время уже командующего Киевским Особым военным округом, генерала армии Жукова. По приказу Наркома обороны СССР от 2 сентября 1940 года Баграмян был назначен начальником оперативного отдела штаба 12-й армии Киевского Особого военного округа. Новый, 1941 год полковник Баграмян встретил в Киеве в новой должности—заместителя начальника штаба округа—начальника оперативного отдела штаба.

22 июня, в первый день войны, Баграмяну была доверена должность заместителя начальника штаба—начальника оперативного отдела штаба Юго-Западного фронта, сформированного в результате реорганизации Киевского военного округа. На этом посту, в крайне сложных и неблагоприятных для фронта условиях, сложившихся с первого дня войны, он никогда не поддавался панике и даже в самых критических условиях сохранял самообладание и боевой дух, отдавая все силы организации достойного отпора врагу.

Полковник Баграмян принимал непосредственное участие в организации и руководстве боями: подвергая опасности свою жизнь, бывал в танковых и механизированных частях, действовавших на передней линии, оказывал непосредственную

помощь танкистам. На заседаниях Военного совета, проходящих в сложных условиях, он делал правильные с оперативной точки зрения доклады, которые удостоивались одобрения не только со стороны командования фронта, но и начальника Генерального штаба Красной армии Жукова, в эти тяжелые июньские дни находящегося на Юго-Западном фронте. В дальнейшем, вспоминая эти тяжелые бои в конце июня 1941 года, Жуков высоко оценил самоотверженную работу Баграмяна, его «большую собранность и великолепные организаторские способности, проявленные в этой очень сложной обстановке с первого дня войны»⁵.

С 7 июля по 26 сентября 1941 года полковник Баграмян активно участвовал в обороне Киева. Правительство высоко оценило военную службу полковника Баграмяна. Постановлением Председателя Совнаркома СССР от 12 августа 1941 года ему было присвоено звание генерал-майора.

В середине сентября 1941 года дальнейшее развитие обстановки сложилось не в пользу защитников Киева. Из-за ошибок, допущенных Ставкой, более чем полумиллионные войска Юго-Западного фронта оказались в окружении.

В числе прорвавшихся с боями из кольца окружения был генерал-майор Баграмян. Он сплотил вокруг себя всех оставшихся в живых из личного состава штаба фронта, караульные отряды, оказавшихся в окружении офицеров и солдат, сформировал отряд из более чем 1000 человек, вывел их из окружения и довел до штаба командования Юго-Западного направления. За этот подвиг Баграмян был награжден орденом

⁵ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления. М., 1970, с. 241.

Красного Знамени. Это была его первая боевая награда в ходе Великой Отечественной войны.

Хотя операция по обороне Киева завершилась тяжелым поражением войск Юго-Западного фронта, тем не менее она сыграла важную роль в провале германо-фашистских планов «молниеносной войны», не позволила противнику одним броском занять Киев и затруднила его наступление в направлении Москвы.

После завершения операции по обороне Киева генерал-майор Баграмян был назначен заместителем начальника штаба—начальником оперативного отдела штаба вновь сформированного Юго-Западного фронта и на этой должности участвовал в разработке и осуществлении Ростовской операции. Она была проведена с 5 ноября по 2 декабря 1941 года. В результате этой операции был освобожден город Ростов-на-Дону, являющийся воротами Кавказа. В результате Ростовской операции потерпели крупное поражение не только первая германская танковая армия и другие войска группы армий «Юг», потерявшие почти треть своего личного состава, но и были скованы почти все силы вражеской группы армий «Юг», что лишило германское командование возможности за счет них укрепить свои силы, действующие в направлении Москвы. Одержанная здесь победа в большой мере способствовала победному исходу битвы за Москву.

Учитывая полководческое искусство, проявленное генерал-майором Баграмяном во время Ростовской операции, Главкомандующий Юго-Западным направлением Маршал Советского Союза Тимошенко временно назначил его начальником штаба действующей в Елецком направлении оперативной группы войск фронта.

Родина высоко оценила значительный вклад генерал-майора Баграмяна в разработке и осуществлении Ростовской и Елецкой операций. Решением Председателя Совнаркома СССР от 27 декабря 1941 года ему было присвоено звание генерал-лейтенанта. Именно в это время он был назначен на ответственную должность начальника оперативного управления штаба войск Юго-Западного направления. В Юго-Западное направление вошли войска Брянского, Юго-Западного и Южного фронтов. В этой должности 18—31 января 1942 года Баграмян участвовал в разработке и осуществлении Барвенково-Лозовской операции, в результате которой южнее Харькова была прорвана укрепленная оборона врага и были освобождены города Барвенково (23 января) и Лозовая (26 января), являвшиеся крупными тыловыми базами противника и важнейшими железнодорожными узлами. Войска обоих фронтов в условиях сильного мороза продвинулись вперед на 90—100 километров, из-за чего возникли угрозы коммуникациям Донбасской группировки противника, были парализованы значительные силы, которые германское командование не имело возможности переместить на другие направления.

Весна и лето 1942 года явились полосой неудач для советских войск. Враг стремительно продвигался к Сталинграду. 21 июня Ставка ликвидировала Юго-Западное направление, а спустя несколько дней, 28 июня, генерал-лейтенант Баграмян был назначен заместителем командующего 61-й армией Западного фронта. 15 июля поступил новый приказ—о назначении Баграмяна командующим 16-й армией Западного фронта. Назначение в этот период Баграмяна на ответственный пост

командующего армией показывает, что Верховное Главнокомандование высоко оценило военные заслуги О. Баграмяна.

На этой должности Баграмян прослужил до 17 ноября 1943 года.

гой техники. Противник не только не сумел перебросить с этого участка фронта вспомогательные силы на юг—к Сталинграду, где разгорелась одна из крупнейших и решительных битв Второй мировой войны, но и

Մարշալ ժողովրդի հետ. 1945 թ.
С маршалом Жуковым, 1945 г.
With marshal Zhukov, 1945

Именно в этот период полководческое искусство генерала и его имя становятся известными всей стране. Особенно впечатляющими были успехи его армии в августе 1942 года в направлении Сухиничи—Жиздра, где было пресечено наступление крупной армейской части противника и ему был нанесен значительный урон в живой силе и технике: враг потерял убитыми 10 тысяч солдат и офицеров, более 200 танков и дру-

сам был вынужден требовать дополнительные силы для удержания опорного пункта Жиздра.

Под командованием Баграмяна 16-я армия добилась значительных успехов, особенно зимой 1943 года—во время нового наступления в Жиздринском направлении. В результате этого наступления противник был вынужден уйти из опорного пункта Ржев—Вязьма, в связи с чем полностью исчезла опасность

его нового наступления в направлении Москвы. За умелое руководство боевыми действиями армии на Жиздринском направлении генерал-лейтенант Баграмян 9 апреля 1943 года был награжден орденом Кутузова 1-й степени. Были высоко оценены также отвага и самоотверженность всего личного состава армии: приказом наркома обороны СССР от 16 апреля 1943 года 16-я армия была реорганизована в 11-ю гвардейскую. Звание «гвардейской» было большой честью для личного состава армии и ее командующего. Это было высокой оценкой их военных подвигов при выполнении священного долга перед родиной.

Полководческий талант Баграмяна с новой силой проявился летом 1943 года во время боев в районе Орел — Курск — Белгород, имевших место с 5 июля по 23 августа. На Курской дуге были не только полностью уничтожены 22 пехотные и 8 танковых дивизий противника, с помощью которых Гитлер намеревался взять реванш за позорное поражение в Сталинградской битве, но и навсегда была похоронена вымышленная геббельсовской пропагандой легенда о том, что советские войска способны побеждать лишь в зимних условиях.

Особенно велика была роль гвардии генерал-лейтенанта Баграмяна в достижении победы в Орловской битве. Он не только участвовал в планировании этой операции, но и во время обсуждения ее плана в Ставке у Верховного Главнокомандующего смело выступил против варианта, предложенного командующими Западным и Брянским фронтами. Верховный Главнокомандующий принял убедительную аргументацию Баграмяна и одобрил его предложение. Дальнейший ход операции доказал правоту Баграмяна.

С 12 июля до 17 августа 11-я гвардейская армия с наступательными боями прошла почти 200 километров, освободила более 700 населенных пунктов. За умелое руководство армией в ходе Орловской операции постановлением Совнаркома СССР от 27 августа 1943 года Баграмяну было присвоено звание генерал-полковника. В тот же день Указом Президиума Верховного Совета СССР гвардии генерал-полковник Баграмян был награжден высшей в то время военной наградой — орденом Суворова 1-й степени.

Учитывая растущее изо дня в день полководческое искусство Баграмяна, 17 ноября 1943 г. его назначили командующим 1-м Прибалтийским фронтом. Через день Баграмяну было присвоено звание генерала армии. Ряд впечатляющих побед войск 1-го Прибалтийского фронта под командованием генерала армии Баграмяна еще больше приблизили день победы, тем самым способствуя и распространению славы самого полководца. Первый значительный успех был достигнут во время «Городокской» операции, проведенной на Витебском направлении 13—31 декабря 1943 года.

Вершины своей полководческой славы Баграмян достиг летом 1944 года во время Белорусской крупномасштабной наступательной операции, известной под названием «Багратион». Он лично участвовал в обсуждении плана операции в Ставке и сделал ряд ценных замечаний относительно главного направления наступления, которые были одобрены Сталиным, Жуковым, Василевским и приняты. Накануне операции, умело используя накопленный богатый опыт советских войск по переправе через Днепр и другие крупные реки, Баграмян с большой ответственностью подготовил свои

армии к преодолению главного препятствия—по возможности быстрой переправе через Западную Двину с минимальными людскими потерями. После завершения подготовительных работ войска 1-го Прибалтийского фронта 23 июня перешли в наступление. Успешно преодолев основное водное препятствие, армии Баграмяна перешли в наступление в направлении Витебска и Полоцка: 26 июня был освобожден крупный железнодорожный узел Витебск, а 4 июля—Полоцк, во время освобождения которого отличилась 51-я гвардейская, в прошлом 76-я Армянская, стрелковая дивизия, которая была удостоена почетного наименования «Витебской», а полки—«Полоцких». В дальнейшем, развивая достигнутый успех, войска Баграмяна вступили в Литву. Стремительным продвижением они освободили от германо-фашистских захватчиков большое число населенных пунктов, в том числе 22-го июля—Паневежис, 27-го—Шяуляй, вступили на территорию Латвии и 1 августа освободили Елгаву, затем, продвигаясь вперед, вышли к Рижскому заливу, тем самым отрезав группу армий «Север» от Восточной Пруссии.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 29 июля 1944 года за умелое руководство войсками фронта во время Белорусской операции, достигнутые в ходе ее значительные успехи, а также за проявленное мужество и героизм генералу армии Баграмяну было присвоено звание Героя Советского Союза.

Славными страницами боевой биографии Баграмяна стали Прибалтийская и Восточно-прусская операции, в ходе которых советские войска освободили прибалтийские республики, сокрушили город-крепость Кенигсберг—цитадель прусского юнкерства.

Составной частью Прибалтийской операции была Мемельская операция, в ходе которой войска Баграмяна 28 января 1945 года освободили литовский порт Мемель (Клайпеда), который противник превратил в важный стратегический опорный пункт на берегу Балтийского моря. Заслуживает внимания искусно выполненное в ходе операции замаскированное продвижение войск Баграмяна, когда в течение 6 ночей незаметно от противника из района Риги в район Шяуляя было перемещено более полумиллиона человек, 10000 орудий и минометов, более 1300 танков и бронетранспортеров⁶. В результате этого находившиеся в Прибалтике 33 фашистские дивизии были отрезаны от Восточной Пруссии и оказались зажатыми в Курляндском котле в районе Лиепая—Вентспилс—Кандава. Они сдались только 9 мая 1945 года.

После освобождения Литвы войска 1-го Прибалтийского фронта по указанию Ставки направились на юг—к Кенигсбергу.

22 февраля 1945 года Ставка в целях более оперативного руководства войсками ликвидировала 1-й Прибалтийский фронт и на основе части его армий сформировала оперативную Земландскую группу войск, которая была включена в состав 3-го Белорусского фронта. Командующим Земландской группой войск был назначен генерал Баграмян. Одновременно он был заместителем командующего фронтом маршала Василевского. Основная задача по взятию Кенигсберга была возложена на группу войск Баграмяна.

Гитлер придавал большое значение обороне Кенигсберга, который был превращен в неприступную крепость. При разработке плана по

⁶ И. Х. Баграмян. Так шли мы к победе. Киев, 1988, с. 384.

взятию города-крепости Баграмян большое внимание уделил тесному взаимодействию сухопутных войск с морскими и воздушными силами. Чтобы командный состав войск лучше ориентировался во время штур-

«Несомненно, одаренным полководцем является И. Х. Баграмян. Он обладает и командным и штабным опытом, что помогает ему успешно решать как вопросы руководства войсками, так и разработки планов

Ախառասնկալում. 1976 թ.
В рабочем кабинете, 1976 г.
In the office, 1976

ма, по указанию Баграмяна, на основе точных разведанных специалисты изготовили огромный макет города-крепости, на котором была подробно воссоздана вся система оборонных и крепостных сооружений противника, приводились ценные сведения о защищающих его войсках.

В этом отношении хорошо охарактеризовал Баграмяна Маршал Советского Союза Василевский:

операций. При этом он старался изыскать кратчайшие пути к победе. Характер у Ивана Христофоровича также твердый, непреклонный»⁷.

9 апреля Кенигсбергский гарнизон капитулировал. В ходе боев, длившихся всего четыре дня, было уничтожено около 42 тысяч солдат и офицеров противника, 120 самолетов, 104 танка и бронетранспортера,

⁷ А. М. Василевский. Дело всей жизни, кн. 2-я, М., 1989, с. 281.

были взяты в плен 92 тысячи человек, в том числе 1800 офицеров и генералов⁸. 9 июня 1945 года Указом Президиума Верховного Совета СССР была учреждена медаль «За взятие Кенигсберга», которой были награждены участники операции— более 750 тысяч человек. Отличившимся при взятии крепости 98 соединениям и войсковым частям было присвоено почетное наименование «Кенигсбергских». Генерал армии Баграмян Указом Президиума Верховного Совета СССР от 20 апреля 1945 года был награжден вторым орденом Суворова 1-й степени.

Последними военными действиями Великой Отечественной войны, в которых участвовал генерал армии Баграмян, была операция по уничтожению 100-тысячной группировки фашистских войск, укрепившихся на Земландском полуострове, западнее Кенигсберга, и по ликвидации их последней базы на берегу Балтийского моря—освобождению порта Пиллау (Балтийск) (13—25 апреля). В последние дни операции, по решению Ставки, Баграмян был назначен командующим 3-м Белорусским фронтом.

После взятия Пиллау основной задачей командующего 3-м Белорусским фронтом генерала армии Баграмяна было завершение с минимальными потерями ликвидации остатков Земландской группы войск противника на косе Фрише-Нерунг. 9 мая 1945 года, в день Победы, более чем 30-тысячная группа войск противника капитулировала.

В послевоенные годы генерал армии Баграмян занимал ряд ответственных должностей, вкладывая свой богатый военный опыт и знания в дело укрепления обороноспособности страны.

⁸ И. Х. Баграмян. Так шли мы к победе, с. 501.

В 1945—1954 годах он командовал войсками Прибалтийского военного округа, в 1954—1955 годах был главным инспектором Министерства обороны СССР, в 1955—1956 годах— заместителем Министра обороны по общим вопросам. 11 марта 1955 года Указом Президиума Верховного Совета СССР генералу армии Баграмяну было присвоено звание Маршала Советского Союза. В 1956 году маршал Баграмян был назначен начальником Академии Генерального Штаба, в которой он учился и работал в 1936—1940 годах.

Главный маршал бронетанковых войск, Герой Советского Союза, доктор военных наук, профессор Павел Александрович Ротмистров, который в те же годы работал в той же академии в качестве заведующего кафедрой, высоко оценивал работу Баграмяна на должности начальника Академии. Ротмистров писал, что для реорганизации Высшей военной Академии и ее превращения в военно-научный центр вооруженных сил начальником Академии был назначен Маршал Советского Союза Баграмян. За 2 года плодотворной работы эта кузница высших военных кадров для вооруженных сил достигла новых высот. Работать под его руководством было легко. Он никогда не сковывал инициативу, не навязывал свое мнение и предпочитал убеждение приказу. Он любил повторять, что науке нельзя приказывать, и потому никогда не опускал тяжелый кнут своего авторитета на головы академических ученых, если в каком-либо вопросе их мнения расходились с его собственным мнением. Часто приходилось по разным стратегическим вопросам дискутировать с начальником Академии, но эти споры никогда не отражались на личных взаимоотношениях, а наоборот,

создавали условия для взаимоуважения⁹.

В 1958 году маршал Баграмян был назначен заместителем Министра обороны СССР—Начальником тыла Вооруженных сил. На этой должности он проработал до 1968 года и внес большой вклад в дело повышения мощи советской армии, авиации и военно-морского флота. В апреле 1968 года маршал Баграмян был назначен генеральным инспектором группы генеральных инспекторов Министерства обороны. В этой группе служили такие выдающиеся полководцы, как Маршалы Советского Союза Жуков, Василевский, Рокоссовский.

За выдающиеся заслуги перед вооруженными силами и мужество и героизм, проявленные в борьбе против германо-фашистских захватчиков в Великой Отечественной войне, а также в связи с 80-летием со дня рождения Указом Президиума Верховного Совета СССР от 1 декабря 1977 года маршал Баграмян во второй раз был удостоен звания Героя Советского Союза.

До конца своей жизни дважды Герой Советского Союза, Маршал Советского Союза Ованес Баграмян на должности генерального инспектора группы генеральных инспекторов Министерства обороны выполнял работу по укреплению вооруженных сил, особенно по организации военно-патриотического воспитания молодежи, имеющего важное государственное значение. Наряду с этим он уделял много времени научной, литературной, исследовательской деятельности, издавал статьи, учебники по военной истории, труды, освещающие историю Великой Отечественной войны, воспоминания о выдающихся советских пол-

ководцах. Достойны упоминания его книги «Город-герой на берегу Днепра», «Так начиналась война», «Так шли мы к победе», «Мои воспоминания», «Великого народа сыновья», которые нашли широкое признание. Кроме издания на русском и армянском, они переведены на английский, немецкий, французский и другие языки. В послевоенные годы выдающийся полководец занимался также общественно-политической работой: он был депутатом Верховного Совета СССР 2—9-го созывов. Помимо двух медалей Золотой Звезды Героя, маршал был награжден 7 орденами Ленина, орденом Октябрьской революции, 3 орденами Красного Знамени, 2 орденами Суворова 1-й степени, орденом Кутузова 1-й степени, орденом «За заслуги перед Родиной и Вооруженными Силами СССР 3-ей степени», медалями, почетным личным оружием, зарубежными орденами и медалями.

На протяжении своей военной, государственной, общественной деятельности маршал Баграмян неизменно был связан с родным армянским народом, часто посещал родину, участвовал в ряде юбилейных мероприятий, встречался с широкими слоями населения Араратской долины, Ширака, Лори, Тавуша, Гегаркуника, Вайка, Сюника и Арцаха. Он поддерживал тесные дружеские отношения с Мартиросом Сарьяном, Виктором Амбарцумяном, Арамом Хачатуряном, Анастасом и Артемом Микоянами, Иваном Тевосяном, со своим односельчанином—Главным маршалом бронетанковых войск Амазаспом Бабаджаняном, Адмиралом Флота Советского Союза Ованесом Исаковым и со многими другими деятелями науки, культуры, с государственными деятелями. Генерал армии Курасов, который был началь-

⁹ См. П. А. Ротмистров, *Путь полководца. «Тыл и снабжение Советских вооруженных сил», 1967, N 11, с. 21.*

ником штаба 1-го Прибалтийского фронта, вспоминает об этом: «Иван Христофорович—человек сильный и волевой, он без колебаний принимал решение и даже в самое тяжелое время никогда не кричал, не угрожал, даже не повышал тона. Но каждый из его подчиненных исполнял его волю и выполнял его приказы беспрекословно. Ко всему прочему, он человек душевный, с ним легко работать»¹⁰. Он был скромным и сдержанным человеком, ненавидел лицемерие и ханжество. Никто из его подчиненных или знакомых не помнил случая, когда бы Баграмян рассердился и повысил голос на кого-нибудь.

Будучи одним из самых образованных военных деятелей, маршал Баграмян одновременно любил искусство. Он очень любил живо-

¹⁰ М. И. Мержанов. Солдат, генерал, маршал. М., 1975, с. 108.

пись—произведения Ильи Репина, Левитана, Крамского, пейзажи Мартироса Сарьяна, натюрморты и портреты Дмитрия Налбандяна. Он был большим театралом, не пропускал новых постановок Московского Художественного академического и Малого театров, мог по многу раз смотреть драмы Островского и Чехова. В его библиотеке были в изобилии не только военно-исторические, специальные книги, но и произведения русских, армянских, мировых классиков.

Нить жизни обаятельного человека, ученого и выдающегося полководца оборвалась 21 сентября 1982 года в Москве. Постановлением правительства его похороны были организованы 24 сентября, урна с прахом была установлена в Кремлевской стене.

Память о маршале Баграмяне и сегодня жива в Армении и в армянской диаспоре.

MARSHAL HOVHANNES BAGRAMYAN

F. T. SARGSYAN, *President of the National Academy of Science of the RA, Academician of the Russian Academy of Military Sciences, Major-General (retired)*

SUMMARY

Marshal H. Ch. Bagramyan was one of the talented generals. He not only could perfectly manage combats, personally planning and commanding enormous battles, but as a theorist he developed military art up to the new level. Human features of a general are important in commanding large troops in the battlefield. These features are formed thanks to the family of the person and the micro environment where future general was brought up. Chardakhlu village in Karabagh was such a healthy environment for H. Bagramyan.

Working only for 3 months, the graduate of the Tiflis Railway Technical School voluntarily joined Russian Army in 1915 («I could not stay far from the struggle against the hated enemy of my native people»).

He was closely familiar with national hero Andranik Ozanian and famous general Gai. In 1918 he took part in Sardarapat Battle. As a result of the victory gained there, «the population of the Ararat Valley was saved from the new massacres of Turkish invaders». After the proclamation of the Republic of Armenia (1918 May) H. Bagramyan took the positions of Cavalry company and later Cavalry regiment commander. He actively participated in the liberation of Lory district from Georgian Mensheviks in 1921.

Bagramyan studied at the Leningrad Higher Cavalry School where he was friendly acquainted with G.Zhukov, K.Rokosovskiy and A.Yeremenko. H.Bagramyan graduated from the Military Academy named after Frunze in 1934. He entered General Staff's Academy in 1936, where after the successful completion of the complete course started his teaching activity.

Two years later colonel H.Bagramyan was appointed the Chief of the Operations department of the 12-th Army of the Kiev Military District through the solicitation of G.Zhukov. In 1941 at the very beginning of the war in a very complicated situation he «showed excellent organizational skills» (G.Zhukov). He was given the rank of Major-General in August. The Head Command appointed him the Chief of Staff of the large unit acting operation in the Yelts city direction in November-December, considering his commanding skills shown during the Rostov operation. In December 1941 he was given the rank of Lieutenant-General. In 1942 he was appointed the Commander of the 16-th Army. He has got possibility to show the brilliance of his military talent. He stopped the attack of the large unit of enemy in Sukhinichi-Zhizdru direction in August. In result of which enemy lost 10000 of his men, 200 tanks and other equipment. In April 1943 H.Bagramyan was awarded with the First Degree Badge of Kutuzov, and the 16-th Army was assigned as 11-th Guards Army. Bagramyan's talent was displayed with the new strength in July-August in Oriol-Kursk Battle. Contradicting the Commanders of the Western and Briansk Fronts he suggested a new plan of the operation, which was approved by Stalin. Further developments proved Bagramyan's correctness. He was given the rank of Colonel-General in August 1943 and awarded with the First Degree Badge of Suvorov. In November Bagramyan was appointed the Commander of the First Baltic Front and on November 18 he was given the rank of Army-General.

1944 was the most glorious year for Army-General Bagramyan. During the summer the large-scale offensive operation «Bagration» liberated an important railway junction in Vitebsk (June-July), Polotsk city in Belorussia, Panavezhis and Shauliay cities in Lithuania, and Yelogva city in Latvia. His troops reached the Gulf of Riga cutting off the enemy's large unit «North» from Eastern Prussia.

In 1944 on July 29 H.Bagramyan was awarded the title of the Hero of the Soviet Union. His troops in 1945 occupied a strategically very important strong point on the coast of the Baltic Sea—Memel city (Klaypeda). For that purpose within six days the camouflaged large unit with 500 000 of men and corresponding number of machinery was transferred to Shauliay. 33 divisions of enemy shocked with surprise were encircled (Kourland «Sack»). H.Bagramyan brilliantly developed the plan of Koenigsburg fortified city occupation operation. On this occasion Marshal Vasilevskiy wrote: «Undoubtedly Bagramyan has natural commander skills. His command as well as staff experience helped him in successful solution of questions concerning the troops command and development of military operation plans. He is eager to find the shortest way to the victory». For the occupation of Koenigsburg Bagramyan was awarded with the First Degree Badge of Suvorov, (second award). He was appointed the Commander of the 3-rd Belorussian Front. His troops participated in the annihilation of the large unit of 100000 men encircled in the Zemland Peninsula.

During the post-war years Bagramyan took the positions of the Commander of the Baltic Military District (1945—1954), Chief inspector of the Ministry of Defense (1954—1955), Deputy Minister (1956—1958), and Deputy Minister-Chief of the Logistics of the Armed Forces (1958—1968). In 1968 he was appointed Chief inspector of the general inspectors of the Ministry of Defense.

On March 11, 1955 he was raised to the rank of Marshal of the Soviet Union and in 1977 he was awarded the title of the Hero of the Soviet Union (second award).

H. Ch. Bagramyan died on September 21, 1982 in Moscow.

ՄԱՐՇԱԼ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

Վ. Ա. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

*պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ,
գվարդիայի պաշտոնաթող փոխգնդապետ, ՀՀ պատերազմի, աշխատանքի
և ցինված ուժերի վետերանների միության խորհրդի փոխնախագահ*

Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը արդի դարաշրջանի այն ականավոր պորավարներից է, որոնք իրենց մարտական վաստակից բայի հաջորդ սերունդներին թողել են նաև անգնահատելի ռազմագիտական ժառանգություն: Բաղրամյանը պատերազմի պրոբլեմներին վերաբերող մի շարք մենագրությունների և մեծ թվով ամսագրային հոդվածների հեղինակ է: Լինելով Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության վերաբերյալ կոլեկտիվ աշխատությունների խմբագրական հանձնաժողովների և կոլեգիաների անդամ՝ նա մեծ ավանդ է ունեցել այդ պատերազմի գիտական պատմության ստեղծման գործում:

Նա նաև գրել և խմբագրել է մի շարք մասնագիտական ձեռնարկներ ռազմաուսումնական հաստատությունների համար:

Հ. Բ. Բաղրամյանի գիտակազմակերպական գործունեության մասշտաբայնության և միջճյուղային բազմապատկան վկայությունն է նրա արգասաբեր աշխատանքը ժամանակակից ռազմագիտական մտքի աշխարհի առաջատար կենտրոններից մեկի՝ ԽՍՀՄ ցինված ուժերի գլխավոր շտաբի ակադեմիայի (ներկայումս՝ ՌԳ ԶՈՒ-ի ԳՇ ակադեմիա) պետի պաշտոնում:

Կարգալով Հովհաննես Բաղրամյանի մենագրական աշխատությունները՝ «Այսպես է սկսվել պատերազմը», «Այսպես մենք հասանք հաղթանակի», «Իմ հուշերը», «Մեծ ժողովրդի զավակները», ընթերցողը հանձին դրանց հեղինակի տեսնում է ոչ միայն ականավոր պորավարի, այլև խորագիտակ ռազմական պատմաբանի: Լինելով ռազմական արվեստի վերաբերյալ խոր գիտելիքների տեր գիտնական՝ նա հենց այդ դիրքերից է մոտենում մարտական օպերացիաների և այլ իրադարձությունների հետազոտմանը և գնահատմանը: Բաղրամյանը ռազմական իրադարձությունները վերլուծելիս կարողանում է դրանք վարպետորեն հարաբերակցել ռազմաճակատներում, ընդհանրապես երկրում ստեղծված իրադրության հետ: Նա այդպիսի անցումները կատարում է հետևելով իրադարձությունների վարգայման ներքին տրամաբանությանը, և այդ պատճառով է, որ շարադրանքը պահպանում է իր ամբողջականությունը, ընդհանուր հենքը, թեև հեղինակը պատմում է հազարավոր մարդկանց՝ ինչպես ցինվորների ու սպանների, այնպես էլ ականավոր պորավարների ու պորավետների հրաշք-դյուցազնական սխրանքների մասին:

Մարշալ Բաղրամյանի գլխավոր աշխատությունը՝ «Իմ հուշերը», լույս տեսավ Երևանում 1979 թ., երբ հանրապետությունը նշում էր Ռուսաստանի կազմի մեջ Արևելյան Հայաստանի մտնելու 150-ամյակը: Տիտղոսաթերթում կա հեղինակի բնաբանը. «Նվիրվում է Ռուսաստանի կազմի մեջ Արևելյան Հայաստանի մտնելու 150-

ամյակին»: Ես՝ որպես այդ գրքի պաշտոնական գրախոս, բավմիջս հանդիպել եմ հեղինակի հետ և գիտեմ, որ հենց այդ իրադարձությունն է առիթ եղել, որ Բաղրամյանը իր աշխատության ամբողջ առաջին մասը՝ գրքի ավելի քան 100 էջը, նվիրել է հայ ժողովրդի նորագույն պատմությանը, դարակերպի նրա ողբերգական և հերոսական էջերին: Ընդամին դա գրված է ոչ որպես ցարական բանակի վիճվորի, նրա կրտսեր սպայի հուշեր, այլ շարադրված է հայ ժողովրդի նորագույն պատմության գիտական մեթոդաբանության հիման վրա: «Արևմտյան Հայաստանի ողբերգությունը», «Ռուսական բանակի դրոշի ներքո», «Ներխուժում», «Սարդարապատի հերոսները» բաժինները հարստացրին գիտական հետապոստությունները հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի պատմության բնագավառում:

Չէ՞ որ քաջ հայտնի է, որ ստալինյան շրջանում պատմաբաններին, առավել ևս հայ պատմաբաններին, ընդհանրապես արգելված էր գրել Սարդարապատի ճակատամարտի՝ թուրք վավթիչների դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի ամենավայլուն էջերից մեկի մասին: Տարբեր փաստարկներ էին բերվում: Նախ և առաջ ասում էին, որ դա հավաստում է Խորհրդային Միության քաղաքականությանը, քանի որ ԽՍՀՄ-ը բարեկամական հարաբերությունների մեջ է Թուրքիայի հետ. էլ ինչու՞ վրդովեցնել թուրքերին: Բայց գրել Սարդարապատի ճակատամարտի մասին արգելում էր նաև պաշտոնական կոմունիստական գաղափարախոսությունը: Հիմնավորումը հետևյալն էր. քանի որ Սարդարապատի ճակատամարտի գլխավոր կազմակերպիչներն էին գեներալ Միլիկովը (Միլիկյան) և ռուսական ցարական բանակի այլ սպաներ, ինչպես Դանիել բեկ և Պողոս բեկ Փիրումովները (Փիրումյաններ), արժե՞ արդյոք փառաբանել նման մարդկանց:

«Բայց չէ՞ որ այդ ճակատամարտում հաղթեցին ոչ թե երկու տասնյակ նախկին ցարական գեներալներ ու գնդա-

պետներ, այլ հայ ժողովուրդն ինքը, — նկատում է Բաղրամյանը: — Գեներալ Միլիկովի իմաստնությունը հենց այն էր, որ նա հայ ժողովրդին ուղղված իր կրակոտ կոչերով, որոնք ասես գրված էին իր իսկ Մովսես Միլիկովի արյունով, թուրքական հորդաների դեմ պայքարի հանեց ահել ու ջահելին, իր վիճվորներին ու սպաներին ոգեշնչեց վանգվածային սխարանքի: Այդ մասին պետք է խոսել ամբողջ ձայնով»: Եվ նա արեց այդ:

Բաղրամյանը Երևան կատարած իր յուրաքանչյուր այցի ժամանակ անպայման լինում էր կուսակցության պատմության ինստիտուտում, որտեղ ես այն ժամանակ աշխատում էի, հետաքրքրվում էր արխիվային փաստաթղթերով, նոր հրապարակումներով: Ես հանգամանորեն տեղեկացնում էի նրան, թե ինչու են Սարդարապատի ճակատամարտի պատմությանն այդքան բացասաբար վերաբերվում հարևան հանրապետություններում, հաղորդում էի նրանց փաստարկները: Բաղրամյանը՝ որպես հարցախույզ պատմաբան, Վճռեց տրամաբանական ավարտին հապցնել այդ քաղաքականացված պրոբլեմի ուսումնասիրությունը: Այս կապակցությամբ մարշալն ասում է. «Պետք է խոստովանեմ, որ ինձ՝ երիտասարդ և անփորձ սպայիս, Սարդարապատի ճակատամարտի շրջանում գեներալ Միլիկովի մասին հայտնի էր միայն ամենաընդհանուր գծերով: Այդ հիանալի պորապետի արտասովոր ռազմական տաղանդը և հայ ժողովրդի համար տագնապալի 1918 թ. հայրենիքի առաջ նրա մեծ մարտական ծառայությունը ինձ լիովին պարզ դարձան միայն 60 տարի անց, երբ ես աշխատում էի այս հուշերի ձեռագրի վրա»¹:

Նա աշխատում էր որպես ճշմարտությունը որոնող ռազմական պատմաբան, իսկական հայրենասեր: «Սարդարապատի ճակատամարտի մասին պատմելու համար, — շարունակում է Բաղրամյանը, — ինձ պետք եղավ շատ ու համառ աշխատել՝ հավաքելով բավա-

¹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 91.

պան աղբյուրներում արձանագրված սուղ փաստերը, առադրելով և վերլուծելով դրանք: Միայն որպես այդ տրևաջան աշխատանքի արդյունք ինձ նոր լույսի տակ ներկայացավ գեներալ Միլիկովի դերը Հայաստանի համար պատմական Սարդարապատի ճակատամարտում: Միայն այդպիսի վերլուծական աշխատանքից հետո ես բավականաչափ խորն ըմբռնեցի, թե որքան բարդ և հակասական իրադրության մեջ պետք եղավ գործել գեներալ Միլիկովին»²:

Խոր ուսումնասիրության վերլուծության և ենթարկել Բաղրամյանը նաև Հայաստանի ազգային հերոս գեներալ-մայոր Անդրանիկ Օպանյանի, կամ ինչպես ժողովուրդը նրան անվանում էր՝ ուղղակի Անդրանիկի, գործունեությունը: Պատմելով այդ փառապանծ հերոսի հետ իր ունեցած միակ հանդիպման մասին՝ մարշալ Բաղրամյանը գրում է. «Պետք է ընդգծեմ, որ, չնայած Անդրանիկի նվիրվածությանը ազգային-ապատագրական գաղափարներին, հանուն իր ժողովրդի լուսավոր ապագայի նդված պայքարում նրա դրսևորած անօրինակ հերոսությանը, չի կարելի կարծել, թե նա իր ընդհանուր առմամբ առաջադիմական գործունեության մեջ լիովին ապահովված էր քաղաքական կարգի սխալների կատարումից: Բայց ես կարծում եմ, որ եթե նույնիսկ Անդրանիկը իր գործունեության ինչ-որ շրջանում, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ այն ընթացում էր բարդ, հակասական քաղաքական իրավիճակում, թույլ է տվել իր սեփական քաղաքական գծից ինչ-որ ցավալի շեղում, ապա այդ դեպքում էլ նա հայ ժողովրդի ամենալայն վանգվածների աչքում չի դադարել իր հարավատ Արևմտյան Հայաստանի ազգային-ապատագրական պայքարի լեգենդար հերոս լինելուց»³:

Մարշալ Բաղրամյանը հայ ժողովրդին վերադարձրեց Սարդարապատի հաղթանակը՝ արդեն հանդես գալով որպես անաչառ մասնագետ և ուսումնա-

կան պատմագետ: Խորհրդանշական է, որ իր այդ գրքի վերջաբանում հեղինակը կրկին անդրադառնում է իր հարազատ ժողովրդի պատմական անցյալին: Այնտեղ կան այսպիսի խոսքեր. «Խարծում եմ, որ աշխարհում քիչ կան ժողովուրդներ, որոնք իրենց պատմության ընթացքում օտարերկրյա վավթիչների բռնություններից այնքան տանջված լինեին, որքան Հայաստանի ժողովուրդը: Ժամանակ առ ժամանակ իրադարձություններն այնպիսի ողբերգական ընթացք էին ստանում, որ հայերի գոյությունն իսկ հայտնվում էր մահացու վտանգի տակ»⁴:

Սակայն շնորհիվ մեր նախնիների իմաստնության, նշում է Բաղրամյանը, մեր փրկությունը եկավ ռուս ժողովրդից: «Ահա թե ինչու ես ուզում եմ նորից ու նորից փառաբանել հայ ժողովրդի այն առաջադեմ գործիչների իմաստնությունն ու հեռատեսությունը, որոնք անցյալ դարի սկզբին ընտրեցին միակ ճիշտ ուղին՝ մեծ Ռուսաստանի հետ միավորումը»⁵:

Բաղրամյանն իր հիմնարար աշխատությունն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Ես չեմ կարող իմ պատմությունը չավարտել Հայաստանի մեծ զավակ Խաչատուր Աբովյանի մեկուկես դար առաջ ասած իմաստուն խոսքերով. «Օրինած լինի էն սհաթը, երբ ոսի օրինած ոտը կոխեց մեր լուսավոր հողը»⁶:

Մենք՝ իմաստուն նախնիների հետնորդներս, այսօր էլ՝ հայ ժողովրդի համար խիստ տագնապալի ու վտանգավոր ժամանակներում, խորապես գիտակցում ենք մեծ Ռուսաստանի դերը մեր անկախ ժողովրդավարական պետության, մեր հերոսական Արցախի ճակատագրում: Եվ այն հանգամանքը, որ այս տարվա օգոստոսին Ռուսաստանյան Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվից բարեկամության և փոխօգնության մեծ քաղաքական պայմանագիրը, վկայում է, որ մեր պետության ղեկավարները ցուցաբերում են

⁴ Նույն տեղում, էջ 662:

⁵ Նույն տեղում, էջ 663:

⁶ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ճկունություն և խորթափանցություն՝ շարունակելով մեր երկու ժողովուրդների միջև եղբայրական բարեկամության դարավոր ավանդույթները:

Թող ընթերցողը ների մեզ այս թրվացող շեղումը քննարկվող պրոբլեմից: Սակայն սա շեղում չէ, այլ, ավելի շուտ՝ սույն հոդվածի ներածություն:

տերավմի վերաբերյալ ակտիվ գիտահետազոտական աշխատանքի հետ: Գրում էր հուշեր և գիտական հոդվածներ, ելույթներ և զեկուցումներ էր ունենում ռազմագիտական կոնֆերանսներում: Նա մեծ ներդրում ունեցավ Հայրենական մեծ պատերազմի համառոտ պատմության մենհատոուակի ստեղծման

Աշխատանքային սեղանի մոտ
За рабочим столом
At the working table

Հ. Բ. Բաղդամյանի «Իմ հուշերը» ծավալուն մենագրությունը միայն Հայրենական մեծ պատերազմում իր անձնական մասնակցության պատմությունը չէ. գրքի բոլոր գլուխները հագեցած են գիտական ընդհանրացումներով և եզրահանգումներով:

Հովհաննես Բաղդամյանը հետպատերազմյան տարիներին, խորհրդային փնված ուժերում վրադեցնելով բարձր պաշտոններ, ծառայողական պարտականությունների կատարումը հմտորեն վուզակցում էր Հայրենական մեծ պա-

գործում՝ լինելով նրա խմբագրական հանձնաժողովի անդամ:

Ունենալով ակադեմիական լայն գիտելիքներ և հարուստ փորավարական փորձ՝ Բաղդամյանն ակտիվորեն մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմի պրոբլեմների վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական բանավեճերի: Այստեղ ուզում ենք ավելի հանգամանորեն կանգ առնել «Կուրսկի ճակատամարտը» թեմայով միջազգային բանավեճին նրա մասնակցության վրա: Այդ բանավեճը կայացավ Փարիզում 1974 թ. գարնանը: Այն կա-

մակերպվել էր ֆրանսիական հեռուստատեսության կողմից, հրավիրված էին մեծ թվով պատմաբաններ և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի անմիջական մասնակիցներ: Բանավեճում լայնորեն ներկայացված էր նաև խորհրդային գիտությունը:

Բաղրամյանն իր հուշերում նշում է, որ այդ բանավեճն այնքան էր կրանել հասարակայնության ամենալայն շրջանների ուշադրությունը, որ ֆրանսիական հեռուստատեսության բազմահազարանոց կոլեկտիվը նույնիսկ հարկ համարեց ժամանակավորապես ընդհատել գործադուրը, որպեսզի հաղորդումներ հեռարձակվեն այն դահլիճից, որտեղ նիստ էին անում բանավեճի մասնակիցները: Իսկ բանավեճը շատ սուր ընթացք ունեցավ, քանի որ Արևմուտքում լայն տարածում էին ստացել Կուրսկի ճակատամարտի վերաբերյալ տարբեր հերյուրանքներ: «Ընդամին, — նշում է մարշալը, — մյուսներից շատ ճարպկություն էին ցուցաբերում արևմտագերմանացի պատմաբանները և հուշագիրները: Այդ պատճառով մեր պատվիրակությանը հաճախ էր հարկ լինում անհերքելի փաստերով մերկացնել պատմության կեղծագրման և՛ բացահայտ, և՛ խնամքով քողարկված փորձեր»⁷:

Մարշալի այս աշխատության գրախոսման ժամանակ ես՝ որպես պատերազմի պատմաբան, խնդրեցի Բաղրամյանին քիչ ավելի մանրամասնորեն պատմել այն գլխավոր հարցերի մասին, որոնց շուրջ բանավեճն առավել սուր ընթացք էր ունենում: Ընդ որում պատմել և՛ որպես պորավար, և՛ որպես պատերազմի պատմաբան:

«Որպես Կուրսկի ճակատամարտի ժամանակ բանակի հրամանատար, — պատմեց նա, — ես ուղղում էի Մանշտայնին և մի քանի այլ բարձրաստիճան հիտլերյան գեներալների և ֆելդմարշալների, որոնք անճշտություններ և փաստական խեղաթյուրումներ էին թույլ տալիս, երբ նկարագրում էին 11-րդ գը-

վարդիական բանակի գործողությունները, այն բանակի, որի հրամանատարը ես եմ եղել: Որպես պատմաբան ես ձրգտում էի պարզել, թե ինչու այդ օպերացիային տրվել էր այդ անհասկանալի կոդանունը՝ «Ցիտադել» (միջնաբերդ), ում է պատկանում վերմախտի ամառային մարտարշավի գաղափարը, որ գեներալական խոհանոցում է այն ծնվել և ձևավորվել: Բանն այն է, որ գերմանացի հեղինակների մեծ մասը «Ցիտադելի» գաղափարը վերագրում է Հիտլերին, իսկ նրա սիրելի ֆելդմարշալ Մանշտայնը համարում է, որ Կուրսկի ելուստում տեղաբաշխված խորհրդային զորքերի շրջափակման գաղափարն իրեն է պատկանում: Եվ ահա թե ինչ պարզվեց բանավեճի ժամանակ:

«Ստալինգրադում տեղի ունեցած աղետից հետո Հիտլերը որոշեց փոխվրեժ լուծել 1943 թ. ամռանը, — շարունակեց Բաղրամյանը, — վերմախտի հեղինակությունը վերականգնելու և արևելյան ճակատում մարտական գործողությունների նախաձեռնությանը տիրանալու նպատակով: Ֆաշիստական գերագույն շտաբը չէր կասկածում, որ ամռան գալուն պես խորհրդային զորքերը դարձյալ կսկսեն հարձակողական օպերացիաները: Այժմ Հիտլերի ռևանկվայանում մեծ փութկոտություններ քննարկվում էին երկու հարց. նախ՝ սպասել՝ արդյոք խորհրդային զորքերի հարձակմանը, թե՛ կանխել այն՝ նախահարձակ լինելով, և, երկրորդ, ու՛ր ուղղել վերմախտի 1943 թ. ամռան հարվածը: Եվ քանի որ հիտլերյան հրամանատարության հնարավորությունները համեմատաբար սահմանափակ էին, ապա ռազմակայանը վճռեց հարձակում սկսել ոչ թե ամբողջ ճակատով մեկ, այլ միայն Կուրսկի ելուստի շրջանում: Մանշտայնը պնդում էր, որ դեռևս 1943 թ. ձմռանը ինքը առաջ էր քաշել Կուրսկի ելուստի վերացման գաղափարը: Հետևաբար, «Ցիտադելի» գաղափարը պատկանում է ոչ թե Հիտլերին, ինչը ճգնում են ապացույցել հիտլերյան պատմաբանները, այլ ուրիշներին՝ նրա գեներալներին»:

⁷ Նույն տեղում, էջ 495:

1943 թվականի մարտի 13-ին ռալ-խի ցամաքային զորքերի գերագույն շտաբը գեներալ-գնդապետ Ցայտյուրի գլխավորությամբ ավարտեց «Ցիտադել» օպերացիայի պլանի մշակումը, և Հիտլերն իր հրահանգով հաստատեց այն: Եվ այնուամենայնիվ՝ ինչու՞ «Ցիտադել», ինչ գաղափար էր ներդրում այդ անվան մեջ Հիտլերն ինքը: Այդ մասին Բադրամյանը գրել է հետևյալը. «Երկար ժամանակ մենք չէինք կարողանում հասկանալ, թե ինչու հիտլերականներն այդպես էին անվանել իրենց օպերացիան: Ցիտադելն ամրոց է կամ ամրոցի մաս, համենայն դեպս՝ ինչ-որ անշարժ, անսասան բան: Իսկ չէ՞ որ խոսքը վերաբերում էր հարձակմանը: Հետո գերմանական աղբյուրներից պարզեցինք. ենթադրվում էր, որ երրորդ ռայխը, պաշտպանելով «Եվրոպայի ամրոցի» երկու մասը՝ արևելյան և արևմտյան, միջևաբերդից՝ այդ ամրոցի կենտրոնական մասից, կատարվող վճռական արտագրոհներով կհյուծի այն պաշարող հակառակորդին և վերջիվերջո կհասնի հաղթանակի»⁸:

Երբ «Ցիտադել» օպերացիայի պլանը վերջնականապես պատրաստ էր, Հիտլերը 1943 թ. ապրիլի 15-ին ստորագրեց օպերացիայի նպատակի վերաբերյալ օպերատիվ հրամանը: Նրանում ասվում էր. «Վճռականորեն և արագ մեկ հարվածային բանակի ուժերով Բելգորոդի շրջանից, իսկ մյուս բանակի ուժերով Օրյոլից հարավ գտնվող շրջանից համակենտրոն հարձակումով շրջապատել Կուրսկի շրջանում գտնվող հակառակորդի զորքերը և ոչնչացնել դրանք»⁹:

Թե ինչպես էին վարգանում իրադարձությունները և ինչ բախտորոշ դեր խաղաց Կուրսկի ճակատամարտը Հ. Բ. Բադրամյանի պորավարական ճակատագրում, հանգամանորեն ներկայացված է մեր մի այլ հոդվածում¹⁰:

⁸ Նույն տեղում, էջ 499:

⁹ Шу «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. М., 1967, сс. 499-500.

¹⁰ Шу Վ. Ա. Մուրադյան, Ալանավոր պորավարը, մեծ հայրենասերը: «Հայկական բանակ», 1997, հի. 3, էջ 5-26:

Կուրսկի ճակատամարտը տևեց 50 օր: Այն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամենամեծ ճակատամարտերից մեկն էր: Գերմանաֆաշիստական բանակը կրեց մի այնպիսի պարտություն, որից այլևս չկարողացավ ուշքի գալ ընդհուպ մինչև պատերազմի ավարտը: Խորհրդային զորքերը ջախջախեցին թըշնամու շուրջ 30 դիվիզիա, այդ թվում՝ 7 տանկային, և ոչնչացրին ավելի քան 3500 ինքնաթիռ: Մեր ավիացիան իր տիրապետությունը հաստատեց օդում և կայուն պահեց այն մինչև լիակատար հաղթանակը¹¹:

Կուրսկի աղեղում կրած պարտությունից հետո հիտլերյան հրամանատարությունն ստիպված էր վերջնականապես հրաժարվել հարձակողական ռազմավարությունից և պաշտպանության անցնել ամբողջ խորհրդագերմանական ռազմաճակատի նրկայնքով: Ռազմավարական նախաձեռնությունը հաստատապես անցավ ԽՍՀՄ վիճված ուժերին: Խորհրդային զորքերի հաղթանակը Կուրսկի մոտ խիստ սրեց նաև ներքաղաքական իրադրությունը հիտլերյան Գերմանիայի կամակատար պետություններում:

Իհարկե, խորհրդային պատվիրակությանը հայտնի էին գերմանացի պատմաբանների առավել աղմուկ հանած գրքերը և պարտված հիտլերյան գեներալների հուշերը: Այդ հրապարակումների հիմնական գաղափարական բովանդակությունը վերմախտի հրամանատարության արդարացումն էր, նրա թույլ տված սխալների սրողումը և «Ցիտադել» օպերացիայի ձախողման համար ամբողջ մեղքի բարդումը Հիտլերի և նրա մերձավոր գործակիցների վրա՝ գերմանական նեոֆաշիստների փոխվրիժական նկատառումների ուժեղացման նպատակով: Այս նպատակով էր գրված նաև «Ցիտադել» օպերացիայի մասին հայտնի արևմտագերմանական պատմաբան Կլիևի մենագրությունը:

¹¹ Шу «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. Воениздат, М., 1967, с. 252.

Բանավեճի ժամանակ նրա հետ մեկտեղ մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում նաև վերմախտի գրոհային դիվիզիայի գընդի նախկին հրամանատար գնդապետ Հոլենդերը: «Խորհրդային պատվիրակությունը, — պատմում էր Բաղրամյանը, — համոզիչ կերպով ապացույցեց, որ 1943 թ. ամռան համար գերմանաֆաշիստական հրամանատարության մշակած պլանը արատավոր էր, քանի որ կազմվել էր առանց վերմախտի և Կարմիր բանակի ուժերի հարաբերակցությունը հաշվի առնելու: Այդ պլանը մշակողները անհայտորեն գերազնահատել էին վերմախտի հարձակողական հնարավորությունները և թերագնահատել էին խորհրդային պինված ուժերի աճած հզորությունը: Մշակելով «Ցիտադել» օպերացիայի պլանը՝ հիտլերյան ռազմավարները կիրառում էին պատերազմների վարման հին եղանակներն ու մեթոդները, որոնք արդեն չէին համապատասխանում խորհրդագերմանական ռազմաճակատում ստեղծված նոր իրադրությանը: Գերմանական պլանի այս թույլ կողմի մասին լավ գիտեին խորհրդային զորավարները և հմտորեն օգտվում էին դրանից ինչպես Կուրսկի ճակատամարտի, այնպես էլ այլ խոշոր օպերացիաների մշակման ընթացքում: Խորհրդային գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմակայանը, լավ գիտենալով 1943 թ. ամռանը հակառակորդի մտադրությունները, սկսեց հիմնավորապես պատրաստվել դիմակայելու «Ցիտադել» օպերացիային: Նախապատրաստումն ընթանում էր լայն մասշտաբով, բայց խիստ գաղտնի, և հակառակորդը չէր էլ պատկերացնում Կուրսկի ելուստի մոտ մեծ ուժերի կուտակման մասշտաբները: Այնպես որ, խորհրդային զորքերի համառ դիմադրությունը, իսկ այնուհետև հակահարձակման ձեռնարկումը հակառակորդի համար անակնկալ եղան»:

Կուրսկի ճակատամարտի արևմուտյան կեղծարարները հորինել էին մի մեկնակերպ, ըստ որի իբր «Ցիտադել» օպերացիայի ձախողման հիմնական պատճառներից մեկը անգլոամերիկյան զոր-

քերի արհանումն էր Խտալիայում: Այս մեկնակերպը հերքելու համար խորհրդային պատմաբանները ձեռքի տակ ունենին համոզիչ փաստեր և փաստաթղթեր: Նախ և առաջ վկայակոչվում էր հենց հիտլերյան հրամանատարության ռազմակայանի մի փաստաթուղթ, որից միանգամայն պարզ երևում էր, որ հուլիսի 10-ին անգլոամերիկյան զորքերի արհանումը Միսիլիայի ծովեկերքին բացարձակապես չէր ապդել «Ցիտադել» օպերացիան մինչև հոգուտ Գերմանիայի լրիվ ավարտ հասնելու գերմանաֆաշիստական հրամանատարության պլանների վրա: Խորհրդային պատվիրակությունն իր տրամադրության տակ ուներ Հիտլերի ռազմակայանից մի փաստաթուղթ, ըստ որի Արևելյան ռազմաճակատի զորքերն այդ նույն օրը՝ հուլիսի 10-ին, հրաման էին ստացել. «Ցիտադելը՝ շարունակվելու է»¹²:

Այն մեկնակերպը, թե անգլոամերիկյան դեսանտի արհանումն Խտալիայում ապդել է Կուրսկի աղեղի շրջանում գերմանաֆաշիստական զորքերի մարտունակության վրա, հերքում են անգամ որոշ գերմանացի պատմաբաններ: Այսպես՝ Ֆ. Հայմը և Ա. Ֆիլիպին դեռևս 1962 թ. Շտուտգարտում լույս են ընծայել «Արշավանք Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ» վերնագրով մի գիրք, որում նույնպես պնդում է արվում, որ հուլիսի 10-ին Հիտլերը, թեև ռուսների արևմտյան դաշնակիցներ անգլիացիներն ու ամերիկացիները այդ նույն օրը արի էին իջել Միսիլիայում, հրաման է տվել շարունակելու «Ցիտադել» օպերացիան: Այդ հեղինակների կարծիքով, Հիտլերը համարում էր, որ «Կուրսկի մոտ հաղթանակը կարող է դառնալ Միջերկրական ծովի շրջանում կրած անհաջողության արդարացում»¹³:

Բացի դրանից, խորհրդային գիտնականները Բաղրամյանի ակտիվ մասնակցությամբ համոզիչ կերպով ապա-

¹² Шу «История второй мировой войны», т. VII. М., 1976, с. 153.

¹³ И. X. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 525.

ցուցեցին, որ Նույնիսկ խորհրդային պորբերի հակահարձակման անցնելուց հետո, 1943 թ. հուլիսի 12-ից ընդհուպ մինչև 19-ը, հիտլերյան հրամանատարությունը համատորեն շարունակում էր կառչած մնալ իր հարձակողական պլան-

էին իրենց պորբերի ցանկացած օպերացիան:

Բանավեճի ժամանակ գործը հասավ նրան, որ որոշ մասնակիցներ սկսեցին պրպարտել համաշխարհային հռչակ վալյելոլ այնպիսի մի պորավարի, ինչպիսին

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Վիկտոր Համբարձումյանի հետ
С президентом Академии наук Армении Виктором Амбарцумяном
With Viktor Hambartsumian—the President of the Academy of Sciences of Armenia

ներին: Սակայն վերամխտի ողնաշարն արդեն հիմնովին ջարդված էր:

Պատմության որոշ արևմտյան կեղծարարներ այն աստիճան էին լկտիացել, որ Կուրսկի ճակատամարտը համարում էին երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մի սովորական, ոչնչով աչքի չընկնող դրվագ: Նույնիսկ մեր անգլոամերիկյան դաշնակիցների որոշ պատմաբաններ երկրորդ աշխարհամարտին նվիրված իրենց ծավալուն աշխատություններում կ'ամ լռության էին մատնում Կուրսկի ճակատամարտը, կ'ամ նրա մասին խոսում էին պուսպ, այն ներկայացնում էին արոտ, որպես մի շարքային օպերացիա: Դրա փոխարեն նրանք չափից դուրս փառաբանում

է Գ. Կ. ժուկովը: Այս նպատակով պատմության որոշ կեղծարարներ մի մեկնակերպ հորինեցին, ըստ որի, իբր, համաձայն խորհրդային և գերմանական հրամանատարությունների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության ժուկովը սովորել է Գերմանիայի հայտնի ռազմագիտական ակադեմիայում, որը ղեկավարում էր գերմանական վինված ուժերի պուներից մեկը՝ գեներալ-գընդապետ Հայնց ֆոն Սեկտը: Եվ ահա կեղծարարները պնդում էին, թե իբր Սեկտի ղեկավարությամբ ժուկովն անցել է պրուսական ռազմագիտության ամբողջ դասընթացը և յուրացրել գերմանական ռազմարվեստը: Այստեղից արվում էր այն եկրակացությունը, որ ռուսները

գերմանացիներին հաղթեցին շնորհիվ այն բանի, որ լավ էին իմացել ռազմական իմաստնությունը ըստ գերմանական բաղադրատոմսերի: Պետք է ասել, որ այս չարամիտ վրպարտչական մեկնակերպը տեղ էր գտել նույնիսկ որոշ անգլոամերիկյան պատմաբանների աշխատություններում: Բաղրամյանը, որը լավ է շատ մտիկից ճանաչում էր Ժուկովին, բանավեճի ժամանակ այնքան հիմնավոր ու համոզիչ կերպով հերքեց այդ շինծու մեկնակերպը, որ մասնակիցները հավանությամբ ընդունեցին նրա գիտական փաստարկները:

Մենք այսքան հանգամանորեն կանգ առանք փարիզյան բանավեճի վրա այն նկատառումով, որ Բաղրամյանն այնտեղ հանդես էր գալիս որպես հարցերին խորամուխ եղած ռազմագետ:

Հովհաննես Բաղրամյանը, բացի հուշագրային ոգով գրված աշխատություններից, ունի նաև մտահղայմամբ ու բովանդակությամբ շատ հետաքրքիր մի մենագրություն, որն անվանել է «Մեծ ժողովրդի վավականները»: Այն լույս է տեսել ռազմական հրատարակչությունում 1984 թ., մարշալի մահից հետո: Այդ գիրքը նվիրված է մի շարք պորավարների ու պորապետների կյանքին ու գործունեությանը, որոնց հետ, ինչպես գրում է հեղինակը, ուս ուսի տված ինքը ծառայել և մարտնչել է հանուն հայրենիքի: Թե ինչպես է ծագել այդ գրքի ստեղծման մտահղացումը, Բաղրամյանը նախաբանում գրում է. «Ես գրել և լույս եմ ընծայել հուշերի երեք գիրք՝ «Այսպես է սկսվել պատերազմը», «Այսպես մենք հասանք հաղթանակի» և «Իմ հուշերը»: Գրանք բոլորն էլ բարեհաճորեն են ընդունվել ընթերցողների կողմից: Այդ գրքերում գլխավոր ուշադրությունը հատկացվում էր այն իրադարձություններին, որոնց մասնակիցն ու ակնատեսն եմ եղել ես: Այն մարդկանց մասին, այդ թվում նաև ականավոր պորավարների և պորապետների մասին, որոնց հետ ինձ վիճակվել է ուս ուսի ծառայելու և կռվելու, պատմվում էր շատ համառոտակի, որպեսզի չխախտվի հիմնական պատումի հյուսվածքը: Իմ

գրքերից յուրաքանչյուրի լույս տեսնելուց հետո ես քիչ նամակներ չէի ստանում, որոնցում ափսոսանք էր հայտնվում այն բանի համար, որ ես մանրամասնորեն չեմ բնութագրել խորհրդրդային բանակի շարքերում ծառայելիս իմ մտերիմ ընկերները դարձած ականավոր պորապետներին, չեմ արտահայտել նրանց հետ ունեցած շփումից իմ ստացած տպավորությունները: Ընդամին ընթերցողները նշում էին, որ եթե պանծալի խորհրդային պորավարների մասին չպատմեն նրանց ժամանակակիցները, սպա ավելի ուշ շրջանի ոչ մի հետապոտող չի լրացնի այդ բացը: Ընդ որում շատերը, իմ կարծիքով արդարացիորեն, նշում էին այդօրինակ հուշերի մեծ դաստիարակչական նշանակությունը, քանի որ խոսքը վերաբերում էր այն մարդկանց, որոնցից, Մայակովսկու խոսքով ասած, կարելի է «կյանքի օրինակ վերցնել»¹⁴:

«Ես շատ էի խորհում ընթերցողների բարեկամական, բայց համառ ցանկություններին մասին, — շարունակում է հեղինակը, — և վերջիվերջո հասկայա, որ ընթերցողներն իրավացի են: Արժե, չնայած իմ տարիքին, փորձել գրել խորհրդային պորավարների ու պորապետների փառահեղ կոհորտայի թեկուզ մի քանի ներկայացուցիչների մասին, ովքեր... Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին իմ փնակիցներն էին ֆաշիստական վավթիչների դեմ մղված պայքարում»¹⁵:

Գրքում ընդգրկված են յոթ ակնարկներ՝ Գ. Կ. Ժուկովի, Ա. Մ. Վասիլևսկու, Կ. Կ. Ռոկոտովսկու, Բ. Մ. Շապոշնիկովի, Ս. Կ. Տիմոշենկոյի, Ի. Ս. Կոնևի և Գ. Մ. Կարբելի մասին: Նախաբանում հեղինակը գրում է, որ չի հավակնում իր գրքի հերոսների աչքի ընկնող գործունեությանն նկարագրման սպառնիչ լրիվությունը և համակողմանիությանը: «Իմ խնդիրը համեստ է, — գրում է Բաղրամյանը. — ընթերցողին առաջարկել ծավալով համեմատաբար փոքր ակնարկներ,

¹⁴ Հ. Բ. Բաղրամյան, Մեծ ժողովրդի վավականները: Ե., 1988, էջ 3:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 3-4:

որոնցից նա կարողանար որևէ հետաքրքիր բան քաղել քաղաքացիական և Հայրենական մեծ պատերազմների որոշ ավանավոր հերոսների մասին, նրանց տեսնել ձավատամարտերի ահեղ դաշտում՝ հաճուն Հայրենիքի պատության և անկախության մղված պայքարի գըլխավոր հերոսներից ամենագլխավորի՝ մեծ խորհրդային զինվորի հետ մինևուշյն շարքում»¹⁶:

Այս գրքում ընդգրկված ակնարկներից ընթերցողը կարող է ոչ միայն «որևէ հետաքրքիր բան քաղել», այլև յուրաքանչյուր հերոսին տեսնել իր պորավարական ձիրքի ձևավորման և ծաղկման շրջանում, գնահատել նրա պատմական դերը: Յուրաքանչյուր ակնարկ մի ինքնուրույն գիտական աշխատություն է՝ օժտված եպրակացություններով, ընդհանրացումներով և պատմագիտական գնահատականներով: Հայրենական մեծ պատերազմին վերաբերող խորհրդային պատմագրության մեջ պորավարներից ոչ մեկը չունի այս բնույթի աշխատություն: Այս աշխատությունը գրելու ժամանակ Հովհաննես Բաղրամյանը հանդես է եկել նախ և առաջ որպես ռազմական պատմաբան: Իսկ ինչպե՞ս կարելի էր գրել Տիմոշենկոյի, Շապոշնիկովի, Զարբիշևի, Ժուկովի մասին՝ չիմանալով քաղաքացիական պատերազմի պատմությունը: Չէ՞ որ այդ տարիներին հեղինակը ծանոթ չի եղել այդ պորապետների հետ, չի ծառայել նրանց հետ: Այդ նկատառումով էլ քաղաքացիական պատերազմի շրջանի մասին նա գրել է՝ փաստագրական եղանակով ուսումնասիրելով բոլոր այն անցքերը, որոնք կապված էին իր ակնարկների հերոսների հետ:

Գիրքը միանգամայն օրինաչափորեն բացվում է Ժուկովի մասին ակնարկով, քանի որ, ինչպես նշում է հեղինակն ինքը, բոլոր խորհրդային ակնավոր պորավարներից ամենաակնավորը Գ. Կ. Ժուկովն էր: Իր բացառիկ օբյեկտիվ, շատ բովանդակալից և պատմականորեն հետևողական ակնարկը, որում

տրված է Գ. Կ. Ժուկովի պորավարական տաղանդի գնահատականը, հեղինակն ավարտում է մարդկային պարզ, ջերմագին խոսքերով. «Հայարտ եմ, որ ինձ բախտ է վիճակվել աշխատելու նրա դեկավարությամբ, նրա ընկերն ու հասակակիցը լինելու խաղաղ ուսումնառության և դաժան պատերազմական փորձությունների օրերին»¹⁷: Ահա թե է՛լ ինչ պատճառով փարիզյան միջապգային բանավեճում Հովհաննես Բաղրամյանի ելույթն ընդդեմ Ժուկովի հասցեին հորինված վրպարտանքի բոլոր մասնակիցների կողմից ունկնդրվեց մեծ հետաքրքրությամբ:

Բաղրամյանը մինչև մարշալ Ժուկովի կյանքի վերջին օրերը, չնայած վերջինիս շնորհազրկմանը, մնաց նրա ամենամտերիմ բարեկամը: Դրա համոզիչ ապացույցն է Ժուկովի դատեր՝ Մարգարիտա Գեորգիևնայի պատասխանը «Վեչեռնյայա Մոսկվա» թերթի թղթակցի այն հարցին, թե «ու՞մ հետ էր մտերիմ Ժուկովն իր կյանքի վերջին տարիներին»: Նա ասել է. «Հայրս բարեկամություն էր անում նրանց հետ, որոնց համարում էր իր փինակիցները: Իր ողջ կյանքը նա անցկացրել է բանակում՝ ավելի քան 50 տարի, և, բնականաբար, նրան առանձնապես հարապատ էին փինկորազմի մարդիկ: Ամենից շատ նա կողմնորոշված էր դեպի այն մարդկանց ընկերությունը, որոնց հետ ապրել էր կյանքի դաժան փորձություններ՝ Ռոկոսոլվսկու, Վասիլևսկու ընկերությունը, բայց ամենից առաջ, իհարկե, Բաղրամյանի: Իվան Բրիտապիորովիչը նրա մտերիմ բարեկամն էր: Հայրս նրան սիրում էր նրա պնդիվ մարդկային հատկությունների, նուրբ հումորի, մեծ խելքի և ողջամտության համար»¹⁸:

Ժուկովի ծննդյան 100-ամյակին նըվիրված հոբելյանական տոնակատարության ժամանակ Մարգարիտա Գեորգիևնան պատրաստակամությամբ հանդիպեց և լուսանկարվեց Հայաստանի պատմաբանների պատվիրակության հետ: Նա

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 49:

¹⁸ Shu «Вечерняя Москва», 8 мая 1993 г.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 4:

հավաստիացրեց, որ անպայման կմասնակցի Հովհաննես Բրիստափորի Բաղրամյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հանդիսություններին: Ինձ հատկապես հետաքրքրում էր այն հարցը, թե ինչ թեմայի շուրջ էին պրուցում երկու մարշալները իրենց հաճախակի հանդիպումների ժամանակ: «Պատերազմը, մարդիկ, նրանց ճակատագիրը պատմության մեջ,—պատասխանեց Մարգարիտա Գեորգիևն:—Չէ՛ որ նրանք ոչ միայն պորավարներ էին, այլև այդ պատերազմի առաջին պատմաբանները»¹⁹:

Բայց վերադառնանք Հ. Բ. Բաղրամյանի «Մեծ ժողովրդի պավակները» մենագրությանը: Գիրքն արդեն ավարտված էր և հանձնված հրատարակչական խմբագրման, երբ Հովհաննես Բաղրամյանը վախճանվեց: Եվ պիևվորական հրատարակչության ղեկավարությունը որոշեց Բաղրամյանի մենագրության մեջ վետեղել ակնարկ նաև իր իսկ Բաղրամյանի մասին:

Ակնարկը գրեց Բաղրամյանի մերձավոր պիևակիցներից մեկը՝ Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, բանակի գեներալ Աֆանասի Պավլանտիևիչ Բելոբորոդովը: Բաղրամյանի հրամանատարության տակ գտնվող 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերի կազմում Ա. Պ. Բելոբորոդովը աչքի էր ընկել որպես կորպուսի հրամանատար, առաջ էր քաշվել բանակի հրամանատարի պաշտոնի և փառավորվել նոր փայլուն հաղթանակներով:

Բելոբորոդովի ակնարկը կրում է «Խոսք գրքի հեղինակի մասին» համեատ անվանումը: Եվ պետք է պատշաճը հատուցել «Խոսքի» հեղինակին. գեներալ

Բելոբորոդովը չի սահմանափակվել միայն Հայրենական մեծ պատերազմում Բաղրամյանի դրսևորած պորավարական տաղանդի ներկայացմամբ, այլև բավական բարձր է գնահատել նրա ռազմագիտական գործունեությունը հետպատերազմյան շրջանում, երբ Բաղրամյանը իր պատմահուշագրական աշխատություններում շուայլորեն օգտագործում էր «հրամանատարական ու ըշտաբական աշխատանքի իր մեծահարուստ փորձը, ռազմագիտական տեսության և ռազմական պրակտիայի բնագավառներում իր ունեցած հիթավի հանրագիտական գիտելիքները»²⁰: Եվ այնուհետև նշել է. «Ի. Բ. Բաղրամյանը մշտապես պրաղվում էր հասարակական-քաղաքական և ռազմագիտական բազմապես գործունեությամբ... Նրա ստեղծած հիմնարար պատմահուշագրական աշխատություններում ընդհանրապլված է իր պորավարական փորձը: Այդ գրքերը լայնորեն տարածված են մեր երկրում և թարգմանված են բազմաթիվ օտար լեզուներով: Իվան Բրիստափորովիչը կանոնավորապես հանդես էր գալիս ռազմական պատմության և տեսության, աշխատավորների հայրենասիրական դաստիարակության արմատական հարցերին վերաբերող հողվածներով ու պեկուցումներով»²¹:

Այսպիսի բարձրագույն գնահատականներով մտավ մարդկության ժամանակակից պատմության մեջ հնագույն հայ ժողովրդի մեծ պավակ Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Հովհաննես Բրիստափորի Բաղրամյանը: Նա նշանավոր պորավար էր, իր հայրենիքին նվիրյալ, տաղանդաշատ պատմաբան, ռազմական գիտության ականավոր կազմակերպիչ:

¹⁹ Բաղրամյանի և Ժուկովի վոխիարաբերությունների մասին ավելի հանգամանորեն տես Վ. Ա. Մուրադյան, Մարշալ Բաղրամյանը մարշալ Ժուկովի մասին: «Հայկական բանակ», 1997 թ. հմ. 1-2, էջ 5-19:

²⁰ Տես Բաղրամյանի նշված գրքի «Խոսք հեղինակի մասին» հողվածում, էջ 479:

²¹ Նույն տեղում, էջ 480:

МАРШАЛ БАГРАМЯН КАК ВОЕННЫЙ ИСТОРИК

*В. А. МУРАДЯН, доктор исторических наук,
заслуженный деятель науки РА, гвардии подполковник в отставке,
заместитель председателя Совета Союза ветеранов войны,
труда и Вооруженных сил РА*

Маршал Советского Союза Ованес (Иван) Христофорович Баграмян принадлежит к той плеяде выдающихся полководцев современности, которые кроме своих боевых заслуг оставили потомству и бесценное военно-научное наследие. Он является автором ряда монографических трудов по проблемам войны, большого числа журнальных статей. Будучи членом редакционных комиссий и коллегий коллективных трудов по истории Великой Отечественной войны, он внес большой вклад в создание ее научной истории. Он также является автором или редактором ряда специальных пособий для военно-учебных заведений.

О масштабности и междисциплинарном многообразии научно-организаторской деятельности И. Х. Баграмяна свидетельствует его плодотворное пребывание в должности начальника одного из ведущих мировых центров современной военно-научной мысли — Академии Генерального Штаба Вооруженных сил СССР (ныне ВА ГШ ВС РФ).

Читая монографические труды Ивана Христофоровича — «Так началась война», «Так шли мы к победе», «Мои воспоминания», «Великого народа сыновья», — читатель видит в их авторе не только выдающегося полководца, но и высокоэрудированного военного историка. Являясь ученым с глубокими познаниями в области военного искусства, он именно с такой позиции подходил к исследованию и оценке боевых операций и иных событий. Баграмян, анализируя военные события, умело соот-

носит их с общей обстановкой на фронтах, в стране в целом. Такие переходы он делает, следуя внутренней логике развития событий, и потому повествование в целом сохраняет единую канву, хотя автор и вкрапывает рассказы о чудо-богатырских подвигах тысяч людей, как солдат и офицеров, так и выдающихся полководцев и военачальников.

Главный труд маршала Баграмяна «Мои воспоминания» вышел в свет в Ереване в 1979 году, когда республика отмечала 150-летие вхождения Восточной Армении в состав России. На титульном листе книги имеется авторский эпиграф: «Посвящается 150-летию вхождения Восточной Армении в состав России». Я был официальным рецензентом этой книги и не раз встречался с ее автором. Поэтому мне известно, что именно это событие послужило причиной тому, что Иван Христофорович всю первую часть книги — более 100 страниц — посвятил новейшей истории армянского народа, освещению ее трагических и героических эпизодов в начале нашего века. Причем написана она не как воспоминания солдата царской армии, ее младшего офицера, а изложена на базе научной методологии новейшей истории армянского народа. Разделы этого труда, носящие названия «Трагедия Западной Армении», «Под знаменем русской армии», «Вторжение», «Герои Сардапата», обогатили научные исследования в области истории армянского народа новейшего периода.

Известно, что при сталинщине историкам, тем более армянским,

вообще запрещалось писать о Сардарapatской битве — одной из ярчайших страниц героической борьбы армянского народа против турецких поработителей. Приводились различные доводы. Прежде всего указывалось, что это противоречит внешней политике Советского Союза, поддерживавшего дружественные отношения с Турцией: так зачем раздражать турок? Запрещала писать о Сардарapatской битве и официальная коммунистическая идеология. Рассуждали так. Поскольку главными организаторами этого сражения были генерал Мовсес Силиков (Силикян) и другие офицеры царской армии, такие, как полковники Даниел-бек и Погос-бек Пирумовы (Пирумяны), то стоит ли прославлять их?

— А ведь в этой битве победили не два десятка бывших царских генералов и полковников, а сам народ армянский, — воскликнул Иван Христофорович, когда я рассказал ему об этом. — Мудрость генерала Силикова в том и заключалась, что своими пламенными обращениями к армянскому народу, обращениями, которые были словно написаны кровью самого Мовсеса Силикова (Силикян), он поднял стар и млад на борьбу с турецкими полчищами, вдохновил своих солдат и офицеров на массовые подвиги. Об этом надо говорить во весь голос, — заявил маршал. И он сам сделал это.

Иван Христофорович в каждый свой приезд в Ереван обязательно бывал в Институте истории партии, где я в то время работал, интересовался архивными документами, новыми публикациями. Я подробно информировал его о том, почему к истории Сардарapatской битвы отрицательно относятся также в соседних республиках, рассказывал об их доводах. Иван Христофорович как пылкий историк взял все на карандаш и ре-

шил по-научному поставить все точки над «и» вокруг этой поли-тизированной проблемы. О том, как он работал, маршал пишет: «Должен признаться, что мне, молодому и малоопытному офицеру, в период Сардарapatской битвы о личных положительных качествах генерала Силикова было известно только в самых общих чертах. Незаурядность военного дарования этого замечательного военачальника и его большие боевые заслуги перед Родиной в грозном для армянского народа 1918 году в полной мере раскрылись передо мной лишь 60 лет спустя, когда я работал над рукописью этих воспоминаний»¹.

А работал он как изыскивающий истину военный историк, настоящий патриот. «Чтобы рассказать о Сардарapatской битве, — пишет Баграмян, — мне пришлось много и упорно поработать, собирая скудные сведения, зафиксированные в разнообразных источниках, сопоставляя и анализируя их. Лишь в итоге этой трудоемкой исследовательской работы в новом свете представилась мне и роль генерала Силикова в историческом для Армении Сардарapatском сражении. Именно после такой аналитической работы я с достаточной глубиной понял, в сколь трудной и противоречивой обстановке пришлось действовать генералу Силикову»².

Глубокому военно-историческому анализу подверг Баграмян и деятельность национального героя Армении генерал-майора Андраника Озаяна, известного в народе просто как Андраник. Рассказывая о своей единственной встрече с этим прославленным героем, маршал Баграмян пишет: «Должен подчеркнуть, что несмотря на глубокую предан-

¹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 91.

² Там же.

ность Андраника идеям национально-освободительного движения, беспримерный героизм, проявленный им в борьбе за светлое будущее своего народа, нельзя думать, что он полностью был гарантирован от свершения некоторых промахов политического порядка в своей прогрессивной в целом деятельности. Однако я думаю, что если даже Андраник на каком-то ее этапе, особенно, если учесть, что она протекала в сложной, противоречивой политической обстановке, допустил досадное отклонение от своей собственной политической линии, то и в этом случае он не переставал быть в глазах широчайших масс армянского народа легендарным героем национально-освободительной борьбы своей родной Западной Армении»³.

Маршал Баграмян вернул нашему народу Сардарapatскую победу уже как объективный специалист и профессиональный военный историк. Символично, что в эпилоге упомянутой книги автор возвращается к историческому прошлому родного народа. Там есть такие слова: «Думаю, что мало в мире народов, которые бы столько выстрадали за свою историю от деспотизма чужеземных поработителей, как народ Айастана. Временами события приобретали такой трагический оборот, что само существование армян оказывалось под смертельной угрозой»⁴. Затем, касаясь вопроса присоединения Армении к России, Иван Христофорович говорит: «Мне снова и снова хочется восславить мудрость и дальновидность прогрессивных деятелей армянского народа, избравших в начале прошлого века единственно правильный путь—объединение с великой Россией»⁵.

³ Там же, с. 58–59.

⁴ Там же, с. 662.

⁵ Там же, с. 663.

Маршал завершает свой фундаментальный труд следующими словами: «Я не могу воздержаться, чтобы не закончить мое повествование вещными словами, произнесенными полтора века назад великим сыном Армении Хачатуром Абовяном: «Да будет благословен тот час, когда русские благословенной стопой вступили на нашу светлую землю»»⁶.

Мы, потомки мудрейших предков, и сегодня, в весьма тревожное и крайне опасное для армянского народа время, глубоко сознаем роль великой России в исторических судьбах нашего независимого демократического государства, нашего героического Арцаха. И то, что в августе этого года между Российской Федерацией и Республикой Армения заключен Большой политический договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, свидетельствует о том, что руководители нашего государства проявляют гибкость и прозорливость, продолжая вековые традиции братской дружбы между двумя нашими народами.

Пусть читатель извинит за такое, казалось бы, отклонение от обсуждаемой проблемы. Однако, это не отклонение, а скорее всего предисловие к данной теме.

И. Х. Баграмян в послевоенные годы, занимая высокие посты в Вооруженных силах СССР, умело сочетал исполнение служебных обязанностей с активной научно-исследовательской работой над проблемами Великой Отечественной войны. Писал мемуары, научные статьи, выступал на военно-научных конференциях. Являясь членом редакционной комиссии, он внес большой вклад в создание однотомника краткой истории Великой Отечественной войны.

⁶ Там же.

Иван Христофорович, обладая высокими академическими знаниями и богатым полководческим опытом, принимал активное участие во многих дискуссиях по проблемам Великой Отечественной войны. Но

форович Баграмян отмечает, что дискуссия настолько привлекла внимание широчайших кругов общест-венности, что многотысячный коллектив французского телевидения даже нашел нужным временно пре-

Մանրթութիւն տիեզերական տեխնիկային Ջվզղղի քաղաքում
 Ознакомление с космической техникой в Звездном городке
 Acquaintance with the space equipment in the Zvyozdny Gorodok

хотелось бы более подробно остано-виться на его участии в работе международной дискуссии по проблеме «Курская битва», которая состоялась весной 1974 года в Париже. Дискуссия была организована французским телевидением с приглашением большого круга историков и непосредственных участников Второй мировой войны. На дискус-сии широко была представлена и советская наука.

В своих мемуарах Иван Христо-

рвать забастовку, чтобы провести передачи из зала, в котором заседа-ли участники дискуссии. Она раз-вернулась очень острая, ибо на За-паде были широко распространены всякие домыслы о Курской битве. «Причем,—подчеркивает Баграмян,— больше других изощряются западно-германские историки и мемуаристы. Поэтому нашей делегации не раз тогда приходилось неопровержимы-ми фактами разоблачать и откры-тые, и тщательно замаскированные

попытки фальсифицировать историю»⁷.

Во время рецензирования этого труда маршала я, как историк войны, попросил Ивана Христофоровича несколько подробнее рассказать о главных вопросах, вокруг которых особенно остро шла дискуссия. Причем просил рассказать и как полководец, и как историк войны.

— Как командарм во время Курской битвы, — говорил он, — я поправлял Манштейна и некоторых других высокопоставленных гитлеровских генералов и фельдмаршалов, которые в описании действий 11-й гвардейской армии, которой я командовал, допускали неточности и фактические извращения. Как историк, я стремился установить, почему операции дано такое непонятное кодовое название «Цитадель», кому принадлежит идея летней кампании вермахта, в какой генеральской кухне она родилась и формировалась. Дело в том, что большинство немецких авторов приписывают идею «Цитадели» Гитлеру, а его любимец фельдмаршал Манштейн считает, что идея окружения советских войск, расположенных на Курском выступе, принадлежит ему. И вот что выяснилось на дискуссии.

— После катастрофы под Сталинградом Гитлер решил дать реванш летом 1943 года, — продолжал Баграмян, — чтобы восстановить престиж вермахта и перехватить инициативу боевых действий на восточном фронте. Фашистский генеральный штаб не сомневался, что с наступлением лета советские войска вновь начнут наступательные операции. Теперь в ставке Гитлера очень горячо обсуждались два вопроса: во-первых, дожидаться ли наступления советских войск, или опередить его,

а во-вторых, куда направить главный удар вермахта летом 1943 года? И поскольку у гитлеровского командования возможности были сравнительно ограничены, то ставка решила наступать не по всему фронту, а только в районе Курского выступа. Сам Манштейн утверждал, что еще зимой 1943 года он высказал идею ликвидировать Курскую дугу. Следовательно, не Гитлеру принадлежит идея «Цитадели», как это пыжались доказать гитлеровские историки, а другим — его генералам.

К 13 марта 1943 года Генеральный штаб сухопутных войск рейха под руководством генерал-полковника Цейтцлера закончил разработку плана операции «Цитадель», и Гитлер утвердил его своей директивой. И, все-таки, почему «Цитадель»? Какую идею вкладывал в это название сам Гитлер? По этому вопросу у Ивана Христофоровича есть такие строки: «Мы долго не могли понять, почему гитлеровцы так назвали эту операцию. Цитадель — это крепость, или часть крепости, во всяком случае, что-то неподвижное, незыблемое. А ведь речь-то шла о наступлении. Потом из немецких источников выяснили: подразумевалось, что третий рейх, обороняя обе части «Крепости Европы», восточную и западную, решительными вылазками из цитадели — центральной части этой крепости — истощит осаждавшего ее противника и в конце концов добьется победы»⁸.

Когда план операции «Цитадель» был окончательно подготовлен, 15 апреля 1943 года Гитлер подписал оперативный приказ о цели операции. В приказе говорилось: «Решительно и быстро силами одной ударной армии из района Белгорода, а другой — из района южнее Орла пу-

⁷ Там же, с. 495.

⁸ Там же, с. 499.

тем концентрического наступления окружить находящиеся в районе Курска войска противника и уничтожить их»⁹.

О том, как развивались события и какую судьбоносную роль сыграла Курская битва в полководческой биографии И. Х. Баграмяна, подробно изложено в одной из статей автора этих строк¹⁰.

Курская битва продолжалась 50 дней. Она была одной из величайших битв Второй мировой войны. Немецко-фашистская армия потерпела такое поражение, от которого уже не смогла оправиться до самого конца войны. Советские войска разгромили до 30 вражеских дивизий, в том числе 7 танковых, и уничтожили свыше 3500 самолетов, а авиация завоевала господство в воздухе и прочно удерживала его до полной победы¹¹.

После поражения на Курской дуге гитлеровское командование вынуждено было окончательно отказаться от наступательной стратегии и перейти к обороне на всем советско-германском фронте. Стратегическая инициатива прочно была закреплена за Вооруженными силами СССР. Курская победа советских войск резко обострила и внутриполитическое положение в странах — сателлитах гитлеровской Германии.

Советской делегации, разумеется, были известны наиболее на шумевшие книги немецких историков и мемуары битых гитлеровских генералов. Главное идейное содержание этих публикаций — реабилитиро-

вать командование вермахта, загушевать его ошибки и промахи и всю вину за провал операции «Цитадель» возложить на Гитлера и его ближайших сподвижников, стремясь всячески активизировать реваншистские устремления неонацистов. В таком плане была написана и монография известного западногерманского историка Клинка об операции «Цитадель». С ним вместе на дискуссии большую активность проявлял бывший командир полка штурмовой дивизии вермахта полковник Холлендер.

— Советская делегация, — рассказывал Иван Христофорович, — убедительно показала, что план немецко-фашистского командования на лето 1943 года был порочным, ибо он был составлен без учета соотношения сил вермахта и Красной армии. Составители этого плана явно недооценили возросшую мощь советских Вооруженных сил. Гитлеровские стратеги, разрабатывая план операции «Цитадель», использовали старые способы и методы ведения войны, которые уже не соответствовали новой обстановке, сложившейся на советско-германском фронте. Эту слабую сторону немецкого плана своевременно выявили советские полководцы и умело учли как в ходе Курской битвы, так и в других крупных операциях. Ставка Советского Верховного Главнокомандования, точно зная намерения противника на лето 1943 года, стала усиленно готовиться к контрудару. Подготовка шла широкомасштабно, но очень скрытно, настолько, что противник даже не подозревал о масштабах сосредоточения крупных сил в районе Курского выступа. Так что упорное сопротивление, а затем переход советских войск в контрнаступление для противника были полной неожиданностью.

⁹ «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. М., 1967, сс. 499–500.

¹⁰ См. В. А. Мурадян. Выдающийся полководец, горячий патриот. «Айкакан банак», 1997, N 3, сс. 5–26.

¹¹ См. «Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история». Воениздат, М., 1967, с. 252.

Западные фальсификаторы Курской битвы сочинили версию, будто одной из главных причин провала операции «Цитадель» явилась высадка англо-американских войск в Италии. Для опровержения этой версии советские историки представили убедительные документы и факты. Прежде всего был приведен документ самой ставки гитлеровского командования, из которого совершенно явственно следовало, что высадка союзных войск на побережье Сицилии 10 июля абсолютно не повлияла на планы немецко-фашистского командования продолжать операцию «Цитадель» до полного ее завершения в пользу Германии. Это был документ, по которому в тот же день, десятого июля, войска восточного фронта получили приказ: ««Цитадель» будет продолжаться»¹².

Версию о том, что высадка англо-американского десанта в Италии отразилась на боеспособности фашистских войск в районе Курской дуги, полностью опровергают даже некоторые немецкие историки. Так, Ф. Гейм и А. Филиппи еще в 1962 г. в Штутгарте выпустили книгу под названием «Поход против Советской России». Авторы этой книги также утверждают, что 10 июля Гитлер приказал продолжить операцию «Цитадель», несмотря на то, что в этот же день западные союзники русских высадились в Сицилии. По мнению этих авторов Гитлер считал, что «победа под Курском может стать лучшим оправданием неудачи в районе Средиземного моря»¹³.

Кроме этих утверждений, советские ученые при активном участии И. Х. Баграмяна убедительно доказали, что даже после перехода совет-

ских войск в контрнаступление, с 12 июля до 19 июля 1943 г., гитлеровское командование продолжало упорно цепляться за свои наступательные планы. Однако становой хребет вермахта уже был основательно сломан.

Некоторые западные фальсификаторы до такой степени стали переделывать историю Второй мировой войны, что Курскую битву уже считают заурядным, ничем не примечательным эпизодом. Даже некоторые историки наших англо-американских союзников стараются в своих объемистых трудах по Второй мировой войне либо умалчивать о Курской битве, либо упоминать очень скупо, бледно, как об одной из рядовых операций. Зато они сильно возвеличивают значение любой операции войск своих стран.

Во время рассматриваемой дискуссии в Париже дело дошло даже до того, что некоторые ее участники занялись клеветой в адрес такого всемирно известного полководца, как Г. К. Жуков. В этих целях некоторые фальсификаторы истории состряпали версию о том, что якобы в свое время, по согласованию между советским и германским командованиями, Жуков учился в пресловутой военной академии Германии, которую возглавлял один из столпов германских вооруженных сил генерал-полковник фон Сект. И вот утверждалось, что, якобы, под руководством Секта Жуков прошел полный курс прусской военной науки и овладел немецким военным искусством. Отсюда делался вывод, что русские одержали победу над немцами благодаря тому, что хорошо усвоили военную науку по немецким рецептам. Нужно сказать, что эта зловередная клеветническая версия перекочевала даже в труды некоторых англо-американских историков. Баграмян, который очень хорошо и близ-

¹² См. «История Второй мировой войны», т. VII. М., 1976, с. 153.

¹³ См. И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 525.

ко знал Жукова, настолько убедительно опроверг эти измышления, что участники дискуссии приняли его научную аргументацию с одобрением.

Мы так подробно останавливаемся на материале парижской дискуссии потому, что Иван Христофорович участвовал в ней как видный военный ученый-историк.

У Ивана Христофоровича кроме трудов мемуарного плана есть очень интересная по замыслу и содержанию монография, которую он озаглавил «Великого народа сыновья». Она вышла в свет в Военном издательстве в 1984 году, уже после смерти маршала. Эта книга посвящена жизни и деятельности целой группы полководцев и военачальников, с которыми Ивану Христофоровичу довелось, как он пишет, плечом к плечу служить и сражаться за Родину. О том, как родилась идея этой книги, автор в предисловии пишет: «Мною написаны и выпущены в свет три книги мемуаров: «Так начиналась война», «Так шли мы к победе» и «Мои воспоминания». Все они благожелательно приняты читателями. В этих книгах главное внимание уделялось событиям, участником и очевидцем которых я был. О людях, в том числе о выдающихся полководцах и военачальниках, с которыми мне плечом к плечу довелось служить и сражаться, рассказывалось очень лаконично, чтобы не нарушалась ткань основного повествования. После выхода в свет каждой из моих книг приходило немало писем, в которых выражалось сожаление по поводу того, что я не охарактеризовал подробно близких мне по службе в рядах Советской Армии выдающихся военачальников, не поделился своими впечатлениями от общения с ними. Читатели при этом отмечали, что, если о славных советских полководцах не расскажут их совре-

менники, никакие более поздние исследователи не восполнят этого провала. Многие при этом справедливо, на мой взгляд, указывали на большое воспитательное значение такого рода повествований, потому что речь шла о людях, говоря словами Маяковского, «делать жизнь с кого»¹⁴.

«Я много размышлял над дружескими, но настойчивыми пожеланиями читателей, — пишет далее автор, — и в конечном счете решил, что читатели правы. Стоит, несмотря на мои годы, постараться написать хотя бы о некоторых представителях славной когорты советских полководцев и военачальников, ... которые в годы Великой Отечественной войны были моими соратниками в борьбе против фашистских захватчиков»¹⁵.

В книгу вошли семь очерков: о Г. К. Жукове, А. М. Василевском, К. К. Рокоссовском, Б. М. Шапошникове, С. К. Тимошенко, И. С. Коневе и Д. М. Карбышеве. В предисловии автор пишет, что не претендует на исчерпывающую полноту и всесторонность освещения выдающейся деятельности героев своей книги. «Задача моя скромная, — отмечает Иван Христофорович, — предложить читателю сравнительно небольшие по объему очерки, из которых он смог бы почерпнуть что-то интересное о некоторых выдающихся героях гражданской и Великой Отечественной войн, увидеть их на суровых полях сражений в одном ряду с великим советским солдатом — главным из главных героев борьбы за свободу и независимость Родины»¹⁶.

Из очерков, помещенных в этой книге, читатель может не просто «по-

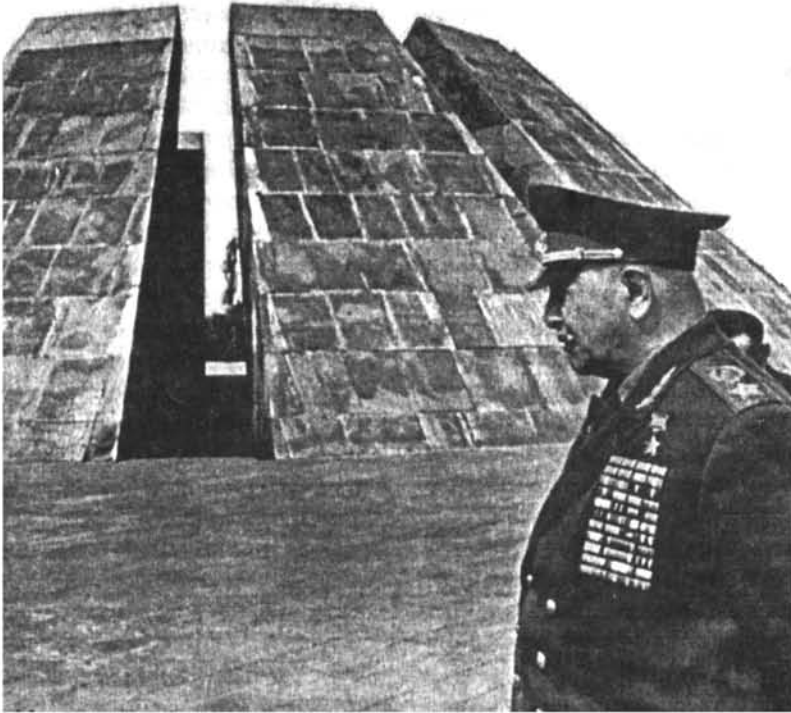
¹⁴ И. Х. Баграмян. Великого народа сыновья. М., 1984, с. 5.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

черпнуть что-то интересное», а познать профессиональную сущность каждого героя в становлении и расцвете его полководческого дарования, оценить его историческую роль. Каждый из очерков — самостоятельный научный труд с выводами, обобще-

чальников в те годы, не служил с ними. Поэтому о периоде гражданской войны он писал, документально исследуя все те события, которые были связаны с профессиональным поведением героев своих военно-исторических очерков.

Երևանում՝ 1915 թ. Միջ հոկտեմբերի սոցիալիստական հեղափոխության հուշարձանի մոտ.

В Ереване у памятника жертвам геноцида армян в 1915 г.

At the monument to victims of the Genocide of the Armenians in 1915. Yerevan

ниями и историческими оценками. В советской историографии Великой Отечественной войны ни один из наших полководцев не имеет труда подобного характера. При написании этого труда Иван Христофорович выступил прежде всего как военный историк. Действительно, как можно писать о Тимошенко, Шапошникове, Карбышеве, Жукове, если не знать историю гражданской войны. Ведь автор не знал этих воена-

Очерк о Жукове вполне закономерно поставлен первым, ибо, как подчеркивает сам автор, среди всех выдающихся советских полководцев наиболее выдающимся был Жуков. Свой научно-объективный, содержательный, исторически выдержанный очерк, в котором даются оценки полководческого дарования Г. К. Жукова, автор завершает простыми сердечными словами: «Горжусь, что мне выпало счастье

работать под его руководством, быть его товарищем и сверстником в дни мирной учебы и суровых военных испытаний»¹⁷. Вот еще почему научно-аргументированное выступление Ивана Христофоровича на парижской международной дискуссии против клеветы в адрес Жукова было выслушано с таким интересом всеми ее участниками.

Иван Христофорович до последних дней жизни маршала Жукова, несмотря на то, что тот продолжал находиться в опале, оставался самым близким другом Георгия Константиновича. Убедительным подтверждением тому могут служить слова дочери Жукова — Маргариты Георгиевны, которая, давая интервью газете «Вечерняя Москва», на вопрос журналиста, с кем Жуков был близок в последние годы своей жизни, ответила: «Отец дружил с теми, кого считал своими соратниками. Всю свою жизнь он провел в армии — более 50 лет, и ему, естественно, были особенно близки военные люди. Больше всего он склонялся к дружбе с теми, с кем вместе пережил суровые жизненные испытания: с Рокоссовским, Василевским, но прежде всего, конечно, с Баграмяном. Иван Христофорович был его близким другом. Отец любил его за благородные человеческие качества, за тонкий юмор, большой ум и здравый смысл»¹⁸.

Во время юбилейных торжеств, посвященных 100-летию со дня рождения Г. К. Жукова, Маргарита Георгиевна с готовностью встретилась с делегацией историков Армении и сфотографировалась на память. Она завершила нас в том, что обязательно примет участие в торжествах, посвященных 100-летию

со дня рождения Ивана Христофоровича. Меня особенно интересовал вопрос, на какую тему беседовали два прославленных маршала при их частых встречах. «Война, люди, их судьбы в истории, — ответила она. — Ведь они были не только полководцами, но и первыми историками этой войны»¹⁹.

Но вернемся к монографии Ивана Христофоровича «Великого народа сыновья». Книга была завершена и находилась в процессе издательского редактирования, когда Ивана Христофоровича не стало. Тогда руководство Воениздата решило в монографию Баграмяна поместить очерк и о самом Баграмяне.

Написал его один из ближайших соратников Баграмяна дважды Герой Советского Союза генерал армии Афанасий Павлантьевич Белобородов. В составе войск 1-го Прибалтийского фронта, которым командовал И. Х. Баграмян, генерал А. П. Белобородов отличился как командир корпуса, был выдвинут на пост командарма и прославился новыми блистательными победами.

Очерк Белобородова скромно озаглавлен «Слово об авторе книги». И надо отдать должное автору «Слова»: генерал Белобородов не ограничился только раскрытием полководческого дарования Баграмяна в ходе Великой Отечественной войны, но и весьма высоко оценил военно-научную деятельность Ивана Христофоровича в послевоенный период, когда Баграмян в своих историко-мемуарных трудах щедро использовал «свой богатейший опыт командной и штабной работы, свои поистине энциклопедические познания в области военной теории и практи-

¹⁹ Подробнее об отношениях Баграмяна с Жуковым см. В. А. Мурадян. Маршал Баграмян о маршале Жукове. «Айкакан банак», 1997, N 1-2, сс. 5-21.

¹⁷ Там же, с. 42.

¹⁸ См. «Вечерняя Москва», 8 мая 1993 г.

ки»²⁰. И далее отмечает: «И. Х. Баграмян был постоянно занят разнообразной общественно-политической и военно-научной деятельностью... В созданных им фундаментальных историко-мемуарных трудах обобщен его полководческий опыт. Эти книги пользуются широчайшей популярностью в нашей стране и переведены на многие иностранные языки. Систематически выступал Иван Христофорович со статьями и докладами по кардинальным вопро-

²⁰ См. в указанной книге Баграмяна в статье «Слово об авторе книги», с. 359.

сам военной истории и теории, патриотическому воспитанию трудящихся»²¹.

С такими высочайшими оценками вошел в современную человеческую историю великий сын древнего армянского народа дважды Герой Советского Союза, Маршал Советского Союза Иван Христофорович Баграмян. Он был выдающимся полководцем, горячим патриотом своей Родины, талантливым историком, видным организатором военной науки.

²¹ Там же.

HOVHANNES BAGRAMYAN AS MILITARY HISTORIAN

V. A. MOURADYAN, Doctor of Historical Sciences, Lieutenant-Colonel (retired)

SUMMARY

Marshal H. Bagramyan left valuable historical heritage. We can see from his monographs and articles that he was a scientist-analyst with an excellent knowledge of the subject. The episodes of war are presented in his work on a broad political-public basis. The first 100 pages of his work «My Memoirs» elucidate the dark episodes of Armenian history. This is done through the research of archival material. The author simultaneously was the participant of the events. Especially the chapter dedicated to the Sardarapat Battle and correct characteristics of the Battle's heroes—general M. Silikian, A. Ozanian and others are the most valuable.

As a historian, H. Bagramyan's talent won broad recognition in the Conference on «Kursk Battle» in Paris, which was shown on television. Arguing with German famous historians Marshal Bagramyan refuted the thesis that Germany lost because of Hitler's mistakes, sudden offensive and successful operations of the English and American troops in the Western Front. He proved with the irrefutable facts that the Western specialists underestimate the values and contribution of the Soviet Army on purpose, underrating its decisive role in the liberation of Europe from fascism.

H. Bagramyan's work «The Sons of the Great Nation» published in 1984 was about the famous generals G. Zhukov, K. Rokosovskiy, A. Vasilevskiy, B. Shaposhnikov, S. Timoshenko, I. Konev and D. Karbishev. This work is quite unique because it is written by the great general who was personally familiar and worked with the presented heroes. The author could vividly describe the environment being personally unfamiliar with, only using the literature. Army-General A. Beloborodov wrote in the preface that the book had success because of the encyclopedic knowledge of the author.

The basic and memorial works of H. Bagramyan are very cognitive and valuable for upbringing.

H. Bagramyan made a great contribution to the scientific study of the military art history and also to the creation of the corresponding textbooks for military institutions.

H. Bagramyan was an outstanding organizer of science. He was the Chief of the Academy of the General Staff, thanks to which the Academy was reformed, brought into accord with the increasing demands of the Armed Forces.

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՄԱՐՇԱԼ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ ՀԵՏ

Գ. Բ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ

«Հ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, «Մարշալ Բաղրամյան» հիմնադրամի վարչության անդամ, պաշտոնաթող փոխգնդապետ

Թուրքական վավթիչների դեմ մղված մարտերում պինվորից, հեծելավաշտի հրամանատարից մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի ռազմաճակատների հրամանատար, այսպիսին է հայ ժողովրդի պանծալի վավակ Հովհաննես Քրիստափորի Բաղրամյանի մարտական ուղին:

Լինելով պետական-կուսակցական գործիչ՝ ես ժամանակին բավաթիվ հանդիպումներ եմ ունեցել մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի հետ: Որպես պատմաբանի՝ ինձ մըշտապես հետաքրքրել է նրա կերպարը: Եվ քանի որ երկար տարիներ եղել եմ մի գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն, որտեղ պահվում էին Հայաստանի անցյալին վերաբերող փաստաթղթեր և անտիպ գրականություն, որոնցից օգտվում էր հետազոտողի պրպտուն միտք ունեցող մարշալը, ուստի մենք հաճախակի էինք վրույցի բռնվում: Մարշալը միշտ սիրահոժար կերպով պատասխանում էր ինձ հուզող հարցերին՝ երբեմն էլ պատրաստակամորեն իր ձեռքով իմ ծոցատետրում գրառումներ անելով: Մեր վրույցներում առավել հաճախ շոշափվում էին սոցիալ-տնտեսական, ռազմապատմական խնդիրներ, մասնավորապես (մասնագիտությանս առնչվող) հայոց պատմության կնճռոտ հարցեր, ընդամին ես իմ սովորության համաձայն գրառումներ էի անում: Ինչպես մարշալին, այնպես էլ ինձ միշտ հետաքրքրել է նոր սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության հիմնահարցը:

Հ. Բաղրամյանի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանի առթիվ հարմար եմ գտնում ընթերցողին մեկ հոդվածի սահմաններում ներկայացնել հատվածներ իմ ունեցած գրառումներից:

1961 թ. հոկտեմբերի 17-ից 31-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ Խորհրդային Միության Կոմունիստական կուսակցության 22-րդ համագումարը: Քանի որ մարշալը համագումարին մասնակցում էր որպես Հայաստանի կուսկազմակերպության պատգամավոր, ապա այդ օրերին հաճախ միասին էինք լինում և վրույցի բռնվում: Մի օր էլ Բաղրամյանը մեզանից մի քանի հոգու տուն հրավիրեց ճաշի: Այդ ժամանակ նա ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարի տեղակալն էր և թիկունքի պետը: Ինձ անսովոր բան էր թվում, որ կյանքը ռազմի դաշտում անցկացրած հրամանատարը համակերպվեր այդ նոր, ինչպես այն ժամանակ ինձ թվում էր՝ պասսիվ դերին: Ես անընդհատ պահ էի փնտրում այդ հարցին պատասխան ստանալու համար: Եվ ահա մենք ճաշի սեղանի շուրջ էինք, որտեղ ավելի անկաշխանդ պայմաններում հնարավոր էր քննարկել այդ հարցը: Մարշալն անմիջապես չպատասխանեց հարցին, լուռ էր: Ապա սկսեց հեռվից. «Ես հիշեցի 1942 թվականը, մի այսպիսի սեղան, որի շուրջ առաջին անգամ իմ տեսադաշտում, ինչպես ասում են՝ ամբողջ հասակով մեկ, ներկայացավ այդ թեման: Ես ասացի՝ այսպիսի սեղանի շուրջ, բայց չկարծեք, թե սովորական ճաշկերույթ էր. առաջին

անգամ ես արժանացել էի Ստալինի հետ ճաշանդան նստելու պատվին: Ասեմ, որ ներկա էին նաև Քաղբյուրոյի հինգ անդամներ: Այդ երեկոն անչավ շատ հետաքրքիր և ընդմիջտ տպավորվեց իմ հիշողության մեջ»: Մարշալը լռեց: Մեզ թվաց, թե ինչ-որ բան թաքցնելու համար նա հարմար չգտավ շարունակել պատմությունը. ի վերջո, սեղանի շուրջ պուրցակիցները եղել են Քաղբյուրոյի անդամներ, այն էլ՝ Գերագույն գլխավոր հրամանա-

շունչ քաշեցի: Բոլորը ցրվում էին, ես էլ էի հավաքում թղթերս նույնպես դուրս գալու համար: Հանկարծ լսեցի Գերագույնի ցածր ձայնը. «Ընկեր Բաղրամյանը մեզ հետ մնում է ընթրիքի»: Ես, իհարկե, շփոթվեցի: Եվ երբ Ստալինը Քաղբյուրոյի 5 անդամների հետ մտավ վերելակ, ես չմտա... Ստալինը ինձ հրավիրեց. «Համարձակ մտեք, ընկեր Բաղրամյան: Վերելակը մեզ բոլորիս կտանի»: Այսպես ես հայտնվեցի այդ բացառիկ ճաշկերույ-

Չախից աջ. Արտեմ Միկոյան, Գևորգ Ղարիբջանյան, Հովհաննես Բաղրամյան
 Լենինական, 1968 թ. (հեղինակի անձնական արխիվից, տպագրվում է առաջին անգամ)
 Слева направо: Артем Микоян, Геворг Гарибджанян, Ованес Баграмян
 Ленинанкан, 1968 г. (из личного архива автора, публикуется впервые)
 From left to right: Artem Mikoyan, Gevorg Gharibjanyan, Hovhanness Bagramyan
 Leninakan, 1968 (from the personal archive of the author, first publishing)

տարի հայաչքի ներքո, ուրեմն արժարժված նյութը եղել է պետական առումով խիստ գաղտնի: Բոլորս լուռ սալասում էինք, թե արդյոք մարշալը հարմար կգտնի գոնե որոշ չափով բացել քողը մեզ համար հետաքրքրաշարժ առարկայի վրայից: Եվ Բաղրամյանը, ասես հուշերի գերությունից ապատվելով, նորից մեզ «հիշեց». «Դա մարտի 30-ին էր, առավոտյան ռազմակայանում արդեն երրորդ անգամ քննարկվում էր Խարկովի օպերացիայի իմ պլանը՝ այս անգամ նոր տարբերակով: Վերջապես այն հաստատվեց: Ես հանգիստ

թում: Այդ ժամանակ ես արդեն 45 տարեկան էի, տղամարդու համար միանգամայն հասուն տարիք, և քիչ բան չէի տեսել կյանքում, բայց առաջին անգամ էի հայտնվում այդպիսի «խորհրդավոր ընթրիքի»: Չէ՛ որ ես ապրել էի 37 թվականը, երբ շատ տաղանդավոր պորտիանանատարներ անմեղ տեղը գոհվեցին: Ամսիջապես հիշեցի Գայի պատմությունը: Ես պզու՛մ էի, որ մի անպզու՛յշ քայլ, մի անըզգու՛յշ արտահայտություն կարող են մարդու շնորհապրկման պատճառ դառնալ... Ստալինին դժվար էր հասկանալ:

Բայց այդ երեկո զրույցը խիստ մարդկային, երկրային նյութի շուրջ էր՝ բանակի կարիքների մասին: Խոսք էր գնում, իհարկե, զենքի, զինամթերքի, մարտական տեխնիկայի, բայց նաև զինվորի հանդերձանքի ու հագուստի մատակարարման մասին: Կամայ-կամայ հարցն ավելի լայն ընդգրկում ընդունեց: Սեղանի շուրջ նստածները Քաղբլուրոյի անդամներ էին՝ ամեն մեկը մի բնագավառի ղեկավար ու պատասխանատու: Նրանք պատասխանում էին ռազմաճակատին անհրաժեշտ այս կամ այն արտադրանքի մասին բարձրացված կոնկրետ հարցերին: Երբեմն զրույցը վեճի էր վերածվում: Գերագույնի միջամտությունը վերջակետ էր դնում վեճին: Ինձ այս անգամ բարդ դեր բաժին հասավ այդ զրույցի ընթացքում. մի շարք հարցեր բարձրացվեցին հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի մատակարարման կապակցությամբ, որոնց պատասխանելիս, անկեղծ ասած, քրտինքը վրաս տվեց: Ահա այդ ժամանակ ես զգայի, թե որքան բարդ է կարևոր է բանակի մատակարարման գործը՝ թիկունք կոչվածը»:

Մարշալ Հ. Բաղրամյանը կուսակցության 22-րդ համագումարում Կենտկոմի անդամ ընտրվեց: Եվ արդեն որպես կուսակցության բարձրագույն մարմնի անդամ պետք է հանդես գար համագումարի կարևորագույն որոշումների ու արդյունքների մեկնաբանությամբ: Նոյեմբերի 17-ին նշանակված էր պաշտպանության նախարարության թիկունքային վարչության և շտաբի կուսակցական ակտիվի ժողով: Հենց այդ օրն էլ, երբ մենք նրա տանն էինք, նա աշխատում էր զինվորական տեքստի վրա: Նա անցավ իր աշխատասենյակը, ապա վերադարձավ՝ ձեռքին զինվորական նյութերը, և ավելի առարկայորեն ներկայացրեց մի քանի պրոբլեմների մասին իր նկատառումները: Մեզ վրա առանձնապես ուժեղ տպավորություն թողեցին նրա ժողովրդավարական հայացքները, որոնք արտացոլում էին ստալինականությունից երկրի հետագա ձերբապատման խնդիրները՝ առաջադրված XXII համագումարի կող-

մից: Այն ժամանակի համար բավական առաջադիմական այդ զինվորական սեղմ շարադրանքը շատ շուտով հրապարակվեց զինվորական մամուլում:

Մենք արդեն բավական ժամանակ էր, ինչ սեղան էինք նստած, բնականաբար, հայկական կոնյակն իր «չար գործն» արել էր, և լուրջ թեմաներից անցել էինք սրտամոտ հարցերի: Ինչպես ասում են՝ հայկական սեղանին անպակաս էր և երաժշտությունը: Բաղրամյանը հիշեց 1944 թվականի ամառը, երբ ռազմաճակատ հյուր էր եկել հայկական ֆիլիարմոնիայի երգի ու պարի ժողովրդական անսամբլը: Իմ հարցին, թե ինչ երգեր էին կատարում հայ արտիստները, մարշալը պատասխանեց՝ Կոմիտասի մեղեդիները, Անդրանիկի մասին Ջիվանու երգը:

1964 թ. հուլիսի 22-ին մարշալ Բաղրամյանն այցելեց Լենինական: Ձերմոքեն էր հիշում իրեն հարապատ դարձած քաղաքում իր զինվորական ծառայության տարիները: Պատմում էր քաղաքի ավանդույթների, արամիտ գյումրեցիների մասին: «1918 թ. հունիսին, որպես հեծելապորային սպա, — հիշում էր Բաղրամյանը, — Ալեքսանդրապոլ գաղով, ներկայացա Հայկական առաջին գունդ: Գնդի հրամանատարը զորային ավագ (փոխգրնդապետ), Կուբանի կապակ Չոլոտարյովն էր: Հետո զրույցելուց հետո ինձ նշանակեց Կարսում գտնվող գնդի առաջին դիվիզիոնում դասակի հրամանատար: Ալեքսանդրապոլից Կարս մեկնելից քեռնատար գնացքի բայ տախտակաձեռով: Ես հպարտ էի, որ առաջադրանք ստացա գնարու Էրզրումի շրջան և միանալու գեներալ Անդրանիկի առաջատար զորամասերին: Սակայն տեղում իմացանք, որ Անդրանիկն իր շտաբով արդեն Խորասանում է: Ճանապարհին մենք ակնատես եղանք դեպի Կարս գաղթականների և զինվորների նահանջի սրտամոլիկ տեսարաններին, որոնք ինձ վրա ծանր տպավորություն թողեցին»: Այդ մասին պատմելիս մարշալը հագիվ էր զսպում խոր հուզմունքը: Քիչ լռելուց հետո շարունակեց. «Մեր հեծյալ դիվիզիոնը շարժվեց դեպի Խորասան, մոտեցանք այն շեն-

քին, որտեղ գտնվում էր Անդրանիկն իր շտաբով: Դիվիզիոնի հրամանատար Ամիրխանյանը և ես ներկայացանք գեներալին: Անդրանիկն ուշադրությամբ լսեց իմ պնդույքը, հարցուփորձ արեց, ցավով պատմեց ռազմաճակատում տիրող ծանր վիճակի մասին, ապա անցավ մեր պինվորների շարքերի առջևով: Հեծյալները «ուռա»-ներով դիմավորեցին ավգային հերոսին: Անդրանիկը հրամայեց դիվիզիոնին անմիջապես շարժվել դեպի Բյուրիքոյ՝ թուրքերի առաջխաղացումը կանխելու համար: Լեզգենդար հերոսի հայրենասիրական հորդորները, նրա վճռական խառնվածքը և հրամանատարական հմտությունները մեզ վրա անջնջելի տրպավորություն թողեցին»: Հիշենք, որ այդ ժամանակ Անդրանիկի մասին բացեփայտ դրականորեն, առավել ևս հիպսոնոսով արտահայտվելը դեռևս անվտանգ չէր:

Բաղրամյանին մենք առաջարկեցինք այցելել քաղաքի իր համար հիշարժան վայրերը: Եղանք «Կապաչի պոստում», որտեղ նա ծառայել էր, նախկին առևտրական ուսումնարանի շենքում, որտեղ այժմ արդեն տեղավորված էր Խաչատուր Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի մասնաճյուղը:

1922 թ. Բաղրամյանը նշանակվել էր հայկական հեծյալ գնդի հեծելավաշտի հրամանատար, իսկ մեկ տարի անց՝ հայկական հրաձգային դիվիզիայի հեծյալ գնդի հրամանատար՝ այդ պաշտոնում ծառայելով մինչև 1931 թվականը: Այդ տարիներին նա հիմնականում գտնվում էր Լենինականում: Բաղրամյանը երախտագիտությամբ էր հիշում իր մարտական ընկերներին՝ գնդի կոմիսար Գյուլքիքլյանին, շտաբի կոմիսար Գարբինյանին, սպաներ Գանիելյանին, Բալայանին, Օգանեսովին, Կարապետյանին և ուրիշներին:

Մեր մի այլ հանդիպման ժամանակ Բաղրամյանը խոսեց իրեն ծանոթ ուրիշ հայ ռազմական գործիչների մասին: Մասնավորապես Անդրեյ Մելիք-Շահնապարյանի մասին ասաց. «Նա Ղարաբաղի մելիքների սերնդից էր, գեներալի Կավակ և գեներալ Խաչատուրովի քրոջ որդին

էր: Մելիք-Շահնապարյանն ավարտել էր կադետական կորպուսը, Պետերբուրգի Նիկոլայյան ուսումնարանը: Երբ 1921 թ. ապրիլին Մյասնիկյանը Մոսկվայից գալիս էր Երևան, Մելիք-Շահնապարյանն ուղեկցում էր նրան որպես պինվորական կցորդ: Կարմիր բանակում նա դարձավ գնդի հրամանատար, ապա Բելոռուսիայում՝ կորպուսի հրամանատար»: Մարշալը հիշում էր Գասպար Էվանգուլովին. «Փայլուն անձնավորություն էր, խիպախ»:

Գայի մասին խոսելիս Բաղրամյանը նշեց, որ 1932 թ. գլխավոր շտաբի ակադեմիայում Գալը իրենց հետ սեմինար պարապմունք է վարել, ուներ խոր գիտելիքներ, մեծ հարգանք էր վայելում որպես քաղաքացիական պատերազմի հերոս: Ցույց տալով Գայի գրքերը՝ մարշալը խորհուրդ տվեց կապվել Գայի երկերի ժողովածուն՝ այդ գործում մասնակից դարձնելով գեներալ Սարգիս Մարտիրոսյանին, որի մասին ասում էր, որ նա գրագետ մարտական հրամանատար է, ճանաչված՝ մեր երկրում և Չեխոսլովակիայում: Բարձր գնահատեց գվարդիայի գեներալ-լեյտենանտ Բագրատ Առուշանյանի ծառայությունները, ասաց, որ նա Մերձբալթյան ռազմաճակատում կորպուսի արժանավոր հրամանատար էր:

Հ. Բաղրամյանը հայ պորավարների շարքում առանձնացնում էր իր համագյուղացի Համապասպ Բաբաջանյանին, որը հետագայում դարձավ Խորհրդային Միության պրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ: Օոյատետրում իմ խնդրանքով նա գրեց Բաբաջանյանի մասին իր կարծիքը. «Նրա պորավարական գործունեության մեջ նախ և առաջ ուզում եմ նշել խիպախությունը և վճռականությունը՝ սկսած օպերացիայի մտահղայումից մինչև նրա իրականացումը: Համապասպը պակաս խիպախություն և արիություն չի դրսևորել Հայրենական մեծ պատերազմի շատ ճակատամարտերում: Հենց շնորհիվ այդ հատկությունների Համապասպը ճանաչում գտավ խորհրդային ժողովրդի լայն պանգվածների շրջանում: Բնատուր խելքը և կապմակերպչական տաղանդը նրան

հնարավորություն տվեցին վինված ուժերում ստանձնելու մի շարք պատասխանատու պաշտոններ: Ես անկեղծորեն ուզում եմ, որ իմ հայրենակիսը առաջիկայում էլ լինի խորհրդային զորավարների առաջին շարքերում»:

Այն ցույց տվեցի մարշալին: Նա հավանություն տվեց կոչի բովանդակությանը: Ես ասացի, որ եթե Ղարաբաղի հարցին չտրվի արդարացի լուծում ըստ ազգերի ինքնորոշման և մարդու իրավունքների սկզբունքների, ապա իրադարձություն-

Չախից աջ. ԽՍՀՄ նավատորմի ադմիրալ Հ. Ս. Իսակով, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Ա. Շ. Մելիք-Փաշայան, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, պրոֆեսոր Ա. Յ. Աբրահամյան, ԽՍՀՄ մարշալ Հ. Բ. Բաղդամյան, ավիակոնստրուկտոր Ա. Ի. Միկոյան, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Պ. Գ. Լիսիցյան

Слева направо: Адмирал Флота СССР И. С. Исакков, народный артист СССР А. Ш. Мелик-Пашаев, Герой Социалистического Труда, профессор А. Я. Абрамян, Маршал СССР И. Х. Баграмян, авиаконструктор А. И. Микоян, народный артист СССР П. Г. Лисициан
From left to right: Navy Admiral of the USSR I. S. Isakov, People's Artist of the USSR A. SH. Melik-Pashayev, Hero of the Socialistic Work, Professor A. Y. Abramyan, Marshal of the USSR H. Ch. Bagramyan, aviaconstructor A. I. Mikoyan, People's Artist of the USSR P. G. Lisitsyan

Պիտի ասեմ, որ Բաղդամյանն այս խոսքերը գրել է 1949 թ. հուլիսին, և հետագայում լիովին արդարացան նրա հույսերը:

1966 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցած մեր հանդիպումներից մեկի ժամանակ ես կոնֆիդենցիալ կարգով հետաքրքրվեցի Ղարաբաղի խնդրում մարշալի դիրքորոշումով: Պատմեցի այդ կապակցությամբ Լենինականում, Երևանում և Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Ինչ հետ տարել էի համագումարի նախօրյակին տպագրված և տարածված «Գոչ սպգին հայոց» թողուցիկը:

ները խիստ բարդ ընթացք կատանան: Խնդրեցի Բաղդամյանին հայտնել իր կարծիքը ղարաբաղյան պրոբլեմի մասին: Նա խորաթափանցորեն նկատեց. «Կասկածից վեր է, որ ղարաբաղյան պրոբլեմը լուրջ, խելացի մոտեցում է պահանջում, հարցի արդարացի լուծում, լռել այդ մասին, դիվանագիտական խաղերով շրջանցել չի կարելի»:

1966 թ. դեկտեմբերի 16-ին մարշալի հետ տեղի ունեցած մեր վրույցն ընթացավ հայ կամավորական շարժման շուրջ: Նա նշեց դեռևս 19-րդ դ. սկզբին ռուսական բանակում հայ կամավորների կա-

տարած սխրանքները, ապա անցավ առաջին համաշխարհային պատերազմում կամավորական շարժմանը: «Կովկասյան ռազմաճակատում,—ասաց մարշալը,—ռազմական գործողությունները սկսվելուց անմիջապես հետո կազմավորվեց 6 հայկական կամավորական ջոկատ: Այն ժամանակ մեզ՝ երիտասարդներին, պատմում էին, որ Հայաստանի շատ պավակներ դեռևս 19-րդ դարում կամավոր մտել են ռուսական բանակ և ռուս սինվորների հետ կողք կողքի արիաբար կռվել, մասնակցել են թուրքական պորթերի ջաջախմանը Կովկասում՝ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Նրանք խորապես համոզված էին, որ Արևմտյան Հայաստանի ապստազրումը կախված է ռուս ժողովրդի օգնությունից»: Մարշալը խոսեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի, Բեռլինի կոնգրեսում ապագա կաթողիկոս Սկրսիչ Խրիմյանի գլխավորած պատվիրակության մասին: Քննադատելով երիտթուրքերի քաղաքականությունը՝ Բաղրամյանն ասաց. «Հենց երիտթուրքերն էին, որ, իշխանության գլուխ անցնելով, 1909 թ. Ադանայում հայկական կոտորածներ կազմակերպեցին՝ մի քանի օրում ոչնչացնելով 30000 հայ: 1912 թ. բալկանյան պատերազմի ժամանակ բուլղարները, հույները, սերբերը և այլ ժողովուրդներ պայքար սկսեցին թուրքերի դեմ: Շատ հայ հայրենասերներ գնացին Բալկաններ մասնակցելու այդ կռիվներին: Դրանցից մեծ ժողովրդականություն վայելեց լեգենդար հերոս Անդրանիկ Օզանյանը»: Մարշալը խորապես ուսումնասիրել էր Անդրանիկի կյանքն ու գործը, նրա սխրանքները առաջին բալկանյան պատերազմում: Նա ինձ ցույց տվեց իր ուսումնասիրած մի շարք նյութեր՝ ռուսական «Ռեբեր» թերթում տպագրված Սերգեյ Կիրովի հոդվածը, գրքեր, թերթերից քաղվածքներ, արխիվային փաստաթղթեր, «Հայ կամավորներ» արքունի, Յուրի Վեսելովսկու «Արևմտյան Հայաստանի ողբերգությունը» գիրքը: Մարշալը նկատեց, որ Հովհաննես Թումանյանը և առաջադեմ այլ ազ-

գային գործիչներ բարձր կարծիք են հայտնել կամավորական շարժման և նրանում Անդրանիկի մասնակցության մասին:

1968 թ. հոկտեմբերին հանդիսավորապես տոնվում էր Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակը: Բաղրամյանը ժամանեց Երևան և մասնակցեց Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի դահլիճում տեղի ունեցած հանդիսավոր նիստին, ապա և պատմական Էրեբունու միջնաբերդի մոտ՝ Երևանի հարավ-արևելյան մասում, Արիսբերդ բարձունքում տեղի ունեցած ժողովրդական ծառատնվմանը: Բլուրից երևում էին Արարատն ու Արագածը: Ծառատնվման ժամանակ մարշալը հաճախ նայում էր վեհատեսիլ Արարատին և Արագածին, ապա, քիչ խորհելով, ասաց. «Մեր նախնիների ռազմական հմտությունն ակնհայտ է. այն ժամանակվա պայմաններում բազմաթիվ թըռնամիներից Էրեբունիսի պաշտպանելու համար ճիշտ է ընտրված բարձունքը: Այստեղ կենտրոնացված կայապորը կարող էր երկար ու հուսալի պաշտպանվել»:

Այդ օրերին մարշալն ապստվել էր ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության թիկունքի պետի պաշտոնից, որում ծառայեց տասը տարի: Այդ տարիներին ես ուշադիր հետևում էի նրա գործունեությանը, ինչպես նաև մամուլում հրապարակվող հոդվածներին: Իմ ծոցատետրում պահել էի 1967 թ. հրապարակված նրա հոդվածից մի քաղվածք: Երևանի տոնակատարության օրերին հարմար պահ էի փնտրում նրա հետ առանձնանալու, որ իմանամ իր անձնական կարծիքը այդ մասին: Վերջապես Էրեբունի ամրոցը դիտելուց հետո հարմար առիթ գտնվեց: Ես գրպանիցս հանեցի հոդվածի թերթումը և մեկնեցի նրան՝ խնդրելով պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք իրականացվել է հոդվածում նշված մտահղացումը (խոսքն այն մասին է, որ խորհրդային կառավարությունը, մարշալ Բաղրամյանին թիկունքի պետ նշանակելով, հույս էր հայտնում, որ պիտված ուժերի թիկունքային ծառայությունը «կարճ ժամանա-

կամիջոցում կվերակառուցվի այն արմատական փոփոխություններին համապատասխան, որոնք տեղի էին ունենել պինված ուժերի տեսակներում»։ Ընթերցելով թերթերը՝ մարշալը պատասխանեց. «Ես այդ մասին 1967 թ. հոգիված եմ գրել։ Այնտեղ նշել եմ, որ մեր բանակն ու նավատորմը այն չեն, ինչ էին նույնիսկ 10-15 տարի առաջ՝ էլ չխոսելով պատերազմի ժամանակվա բանակի մասին։ Ժամանակակից մոտոտրամաշարային դիվիզիան ավելի շատ տանկեր ունի, քան մեքենայազված կորպուսն ուներ անցած պատերազմի ժամանակ։ Նույն դիվիզիայի հրետանային-ակնանետային համադարկը 30 անգամ գերազանցում է 1939 թ. դիվիզիայի համադարկին»։

Մարշալը հաստատեց, որ այս տարիներին արմատական միջոցառումների շնորհիվ վերակառուցվել են թիկունքի ամբողջ աշխատանքը, մատակարարման ամբողջ համակարգը, թիկունքն ստացել է պատերազմավարության արդիական սկզբունքներին համապատասխան կառուցվածք, այն հագեցվել է նորագույն տեխնիկական միջոցներով։ «Եթե ձեզ դա հետաքրքրում է, — ավելացրեց նա, — կարող եք ծանոթանալ մասնագետների գնահատականներին»։ Ապա մի քանի աղբյուրներ նշեց։ Իսկ ինձ հարցը հետաքրքրում էր հետևյալ առումով. Հայրենական պատերազմի 5 տարիներին Հ. Բաղրամյանի գործունեության մասին շատ է գրվել, բայց հետպատերազմյան այս 10 տարիների մասին, ի դեպ, երբ նա բոլորովին նոր բնույթի գործունեություն էր ծավալել, գրեթե ոչինչ չի գրվում։ Այն դեպքում, երբ պատերազմի տարիներին կային նրան հավասար և ավելի բարձր կոչումով առնվազն մեկ տասնյակ վորապետներ, նա եղավ միակը, որին վստահվեց այդ բնագավառի բարեփոխումը։ Ես գտնում եմ, որ նրա գործունեության այս ոլորտը կարոտ է լուսաբանման, ուստի հարկ եմ համարում վկայակոչել «Տրուդ» թերթի 1970 թ. հունիսի 21-ի համարը։ «Խորհրդային պինված ուժերի բոլոր տեսակների թիկունքը (երբ այն ղեկավարում էր մարշալ

Բաղրամյանը) անճանաչելիորեն վերափոխվեց։ Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում նորից ստեղծվեց ռազմավարական նախանշանակման հրթիռային պորթերի թիկունք, շատ ավելի մոբիլ դարձավ ցամաքային պորթերի թիկունքը։ Ռազմածովային նավատորմի թիկունքն այժմ ի վիճակի է ապահովելու նավատորմի գործողությունները իրենց բազաներից և մշտական հենակետերից մեծ հեռավորության պայմաններում։ Ձինված ուժերում լայն կիրառում գտան տեխնիկայի ամենավերջին նվաճումները։ Փոխադրամիջոցների ավանդական տեսակների՝ երկաթուղայինի և ծովայինի հետ մեկտեղ ավելի ու ավելի կարևոր դեր են ստանում ռազմատրանսպորտային ավիացիան, ստորջրյա նավատորմը և խողովակներով նյութեր փոխադրող ստորաբաժանումները»։

Այս ամենին ծանոթանալով՝ ես համակցա, որ մատակարարման վիթխարածավալ աշխատանքի կազմակերպումը մտքի ու կամքի նույնպիսի ընդգրկում ու թափ է պահանջում, որքան ամեն մի ռազմական խոշոր օպերացիայի մշակումն ու իրականացումը։

Մի անգամ Բաղրամյանի հրավերով գնացել էի ինձ համար հարազատ դարձած Սիվյե-Վրաժեկ փողոցի վրա գտնվող նրա բնակարանը։ Ինձ սիրալիք ընդունեց ամբողջ ընտանիքը։ Այստեղ էր նաև տիկին Թամարի ընկերուհին, որը մարշալի խնդրանքով Երևանից գործուղվել էր Մոսկվա և մշակում էր նրա անձնական արխիվը՝ այն հետագայում Երևան տեղափոխելու նպատակով։ Նայեցի արդեն ցուցակագրված նյութերի ցանկը՝ գրքեր, թերթեր, հուշանվերներ, ձեռագրեր, նամակներ և այլ փաստաթղթեր ռուսերեն, հայերեն, լեհերեն և այլ լեզուներով։

Մարշալը հայտնեց, որ ինքն այժմ աշխատում է «Այսպես է սկսվել պատերազմը» գրքի վրա։ «Հուշերի իմ այս նոր գիրքը, — ասաց նա, — սկսում եմ 1940 թ. օգոստոսի դեպքերի շարադրանքից, երբ ես Գլխավոր շտաբի ակադեմիայից տեղափոխվեցի Կինի հատուկ պինվորական

օկրուզ որպես շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ: Այստեղ ցույց եմ տալիս, թե ինչպես ձախողվեց հիտլերյան «կայծակնային պատերազմի» պլանը: Գիրքն ավարտվում է Ռոստովի և Ելեյի մոտ 1941 թ. աշնանը և ձմռանը մեր զորքերի հակահարձակման նկարագրությամբ»: Խոսելով գրքի ուղղվածության մասին՝ մարշալն ասաց. «Ցանկանում եմ ընթերցողին օգնել ըմբռնելու պատերազմի սկզբնական ջրջանում՝ 178 օրում, տեղի ունեցած իրադարձությունները, տալ ճշմարտությունը՝ չժածկելով մեր անհաջողությունների պատճառները, միաժամանակ չնսեմացնելով խորհրդային զորքերի, ամբողջ ժողովրդի հերոսությունը: Կոնկրետ փաստերով ցույց եմ տալիս, որ այդ օրերին Կարմիր բանակը ոչ միայն անհաջողություններ էր կրում, այլև սովորում էր հաղթել: Ուրիշում եմ, որ իմ ընթերցողները անտարբեր չմնան և միշտ հիշեն հայրենիքի հանդեպ իրենց պարտքը ավստրոնեն կատարած խիպախ պին-

վորներին, մեր անմահ հերոսներին»:

1982 թ. մարտի 26-ին ստացա մարշալի վերջին գիրքը՝ «Մարտական փառք» վերնագրով: Մակագրել էր. «Բարի հիշատակ իմ հին բարեկամ Գևորգ Բագրատի Ղարիբջանյանին»:

Հովհաննես Բաղրամյանը վախճանվեց 1982 թ. սեպտեմբերի 21-ին Մոսկվայում: Աճյունաստիորը դրված է Կարմիր հրապարակի կրեմլյան պատում:

Հատվածաբար ներկայացված այս դրվագները, ինչ խոսք, ամբողջական պատկերացում չեն կարող տալ նշանավոր զորավարի, հայ ժողովրդի մեծ պավակի մասին: Ինձ մոտ տարիների ընթացքում հավաքվել է հարուստ նյութերի, այդ թվում՝ հեղինակի ձեռքով գրված տեքստերի եզակի ֆոնդ, որը Բաղրամյանին բնութագրում է տարբեր կողմերից, և ես հուսով եմ, որ մոտակա ժամանակներս հնարավոր կլինի այդ նյութերն ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնել ընթերցողին:

ВСТРЕЧИ С МАРШАЛОМ БАГРАМЯНОМ

Г. Б. ГАРИБДЖАНИЯН, академик Национальной Академии Наук РА, член правления фонда «Маршал Баграмян», подполковник в отставке

От солдата, командира эскадрона в боях против турецких захватчиков до командующего фронтами Великой Отечественной войны—таков славный путь великого сына армянского народа Ованеса (Ивана) Христоворовича Баграмяна.

В мою бытность партийно-государственным деятелем, мне довелось неоднократно встречаться с маршалом Ованесом Баграмяном. Меня, как историка, всегда интересовала его личность. И поскольку я долгие годы был директором научно-исследовательского института, в котором хранились относящиеся к прошлому Армении документы и неопубликованная литература, которыми интересовался маршал, обладавший ост-

рым умом изыскателя, то мы часто беседовали с ним. Маршал всегда любезно отвечал на интересующие меня вопросы, порой своей рукой с готовностью делал записи в моих записных книжках. В наших беседах чаще всего затрагивались социально-экономические, военно-научные проблемы, в частности, сложные вопросы истории армянского народа из области моих профессиональных интересов. Как маршала, так и меня всегда интересовали проблемы военно-патриотического воспитания нового поколения. В связи со 100-летним юбилеем О. Баграмяна я посчитал целесообразным в рамках одной статьи ознакомить читателя с некоторыми фрагментами из накоплен-

ного мною в процессе общения с маршалом богатого, в значительной мере факсимильного материала.

С 17 по 31 октября 1961 г. в Москве состоялся XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Поскольку маршал был делегатом от партийной организации Армении, то мы часто встречались и беседовали с ним. В это время он был заместителем Министра обороны—Начальником Тыла Вооруженных сил. Мне представлялось невероятным, чтобы командир, прошедший жизнь на полях сражений, смирился с такой, как мне тогда казалось, пассивной ролью. Я постоянно искал подходящего момента, чтобы получить ответ на волнующий меня вопрос. И вот наконец мы оказались вместе за обеденным столом, когда в более непринужденной обстановке можно было обсудить этот вопрос. Маршал ответил на него не сразу. После непродолжительной паузы он начал издали: «Я вспомнил 1942 год, такой же стол, за которым в первый раз в поле моего зрения, как говорят, во весь рост возникла эта тема. Я сказал—за таким же столом, но не думайте, что это был обычный обед: я впервые был удостоен чести сесть за один стол со Сталиным. Должен вам сказать, что здесь же находились и пять членов Политбюро. Вечер прошел очень интересно и навсегда запечатлелся в моей памяти».

Маршал замолчал. Нам показалось, что он не считает возможным продолжить рассказ, желая что-то скрыть: ведь в конце концов присутствовали пять членов Политбюро, да еще и Верховный Главнокомандующий, а значит, затронутые темы в государственном отношении являлись строго секретными. Мы все молча ожидали, посчитает ли маршал возможным хоть частично приоткрыть завесу над этой заинтригова-

шей нас тайной. Наконец Баграмян, словно вырвавшись из плена воспоминаний, «вспомнил» о нас. «Это было 30 марта. В Ставке уже в третий раз обсуждался мой план Харьковской операции, на этот раз в новом варианте. Наконец он был утвержден. Я свободно вздохнул. Все начали расходиться, и я тоже стал собирать свои бумаги, чтобы выйти. Вдруг услышал тихий голос Верховного: «Товарищ Баграмян остается с нами на ужин». Я, конечно, подрастерялся. И когда Сталин вместе с пятью членами Политбюро вошел в лифт, я не вошел... Сталин пригласил меня: «Смело входите, товарищ Баграмян. Лифт нас всех заберет». Так я оказался на этом исключительном ужине. В то время мне уже было 45—вполне зрелый возраст для мужчины, и в жизни немало видел, но впервые очутился на таком «таинственном ужине». Ведь я пережил страшный 37-й год, когда многие талантливые командиры без вины погибли. Сразу же вспомнил историю с Гаем. Я чувствовал, что один неосторожный шаг, неосторожное слово могут стать причиной опалы... Сталина трудно было понять.

Но в этот вечер беседа велась на чисто человеческие, земные темы: о нуждах армии. Речь шла, конечно, о вооружении, боеприпасах, боевой технике, но и о снаряжении и обмундировании бойцов. Постепенно вопрос приобрел более широкий охват. Сидящие за столом были членами Политбюро: каждый из них руководил и нес ответственность за какую-то сферу. Они отвечали на конкретные вопросы, касающиеся той или иной продукции, необходимой фронту. Иногда беседа переходила в спор. Но вмешательство Верховного ставило конец спору. Мне в этот раз досталась сложная роль: был поднят ряд вопросов, касаю-

щихся снабжения Юго-Западного фронта, при ответах на которые меня, честно говоря, прошибало потом. Именно тогда я почувствовал, каким сложным и важным делом является снабжение армии, то, что называется тылом».

*Երեւոյ մը մըտքային շարժումը,
կարգաւարտներու մեր խմբի,
մեր մէջ երբեք չէր ձգուիլ թողնել
հարկաւորութիւնները, որոնք մեր
հասարակական կեանքի մը
հարկաւորութիւնները ձգուիլ թողնել
չէին.*

*Նա խօսելով իր մասին, մեր կողմէն
հարկաւորութիւնները, որոնք մեր
հասարակական կեանքի մը
հարկաւորութիւնները ձգուիլ թողնել
չէին.*

Մարշալի ձեռագրերից (հեղինակի անձնական
արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)

Из рукописей маршала (из личного
архива автора, публикуется впервые)

From the manuscripts of Marshal (from the
personal archive of the author, first publishing)

На XXII съезде партии маршал О. Баграмян был избран членом ЦК. И уже в качестве члена высшего органа партии должен был прокомментировать важнейшие решения и итоги съезда. На 17 ноября было назначено собрание партийного актива управления и штаба тыла Министерства обороны. В эти дни, когда маршал работал над своим докладом, мы были у него в гостях. Он прошел к себе в кабинет и, вернувшись с материалами доклада, более предметно представил нам свои соображения по поводу некоторых проблем. Особенно глубокое впечатление произвели на нас его демократические взгляды на поставленные XXII съездом задачи, связанные с перестройкой страны по пути дальней-

шего ее освобождения от сталинизма. Вскоре краткое содержание этого весьма прогрессивного для того времени доклада было опубликовано на страницах военной печати.

Мы уже довольно продолжительное время сидели за столом, естественно, армянский коньяк уже сделал свое «недоброе дело», и мы от серьезных проблем перешли на более неформальные темы. Как говорится, за армянским столом было вдоволь и музыки. Баграмян вспомнил лето 1944 года, когда в гости на фронт приехал ансамбль народной песни и пляски армянской филармонии. На мой вопрос о том, какие песни исполняли армянские артисты, маршал ответил: мелодии Комитаса, песню Дживани об Андранике.

22 июля 1964 г. маршал Баграмян посетил Ленинакан. С теплотой вспоминал годы своей военной службы в ставшем для него родным городе. Рассказывал о традициях города и остроумных гюмрийцах. «В июне 1918 г.,—вспоминал Баграмян,—приехав в Александрополь как офицер-кавалерист, я явился в первый армянский конный полк. Командиром полка был кубанский казак, войсковой старшина (подполковник) Золотарев. Поговорив со мной, назначил меня командиром взвода в первом дивизионе дислоцированного в Карсе полка. Из Александрополя в Карс я поехал на открытой платформе товарного поезда. Я был горд тем, что получил задание ехать в район Эрзерума и присоединиться к авангардным частям генерала Андраника, однако на месте выяснилось, что Андраник со своим штабом уже находится в Хорасане. По дороге мы стали очевидцами душераздирающего зрелища—отступающих к Карсу беженцев и солдат,—которое произвело на меня тягостное впечатление». Маршал, с тру-

дом сдерживая глубокое волнение, продолжал: «Наш конный дивизион двинулся к Хорасану, мы подошли к зданию, где находился Андраник со своим штабом. Командир дивизиона Амирханян и я представились генералу. Андраник внимательно выслу-

о том, что во времена данного визита было небезопасно откровенно положительно отзываться об Андранике, а тем более восхищаться им.

Мы предложили Баграмяну посетить памятные для него места: побывали на «Казачьем посту», где он

Մարշալին Հայաստանում արդի-հայրով հն դիմաճորում
 Маршала в Армении встречают хлебом-солью
 Cordial reception of Marshal in Armenia with bread and salt

шал наш доклад, порасспросил нас, с болью рассказал о тяжелом положении на фронте. Затем обошел ряды наших солдат. Кавалеристы встретили национального героя возгласами «ура». Андраник приказал дивизиону немедленно направиться к Кеприкею для предотвращения наступления турок. Патриотические наставления легендарного героя, его решительный характер и командирские навыки произвели на нас неизгладимое впечатление». Упомянем

служил, в здании бывшего коммерческого училища, где теперь уже размещался филиал Педагогического института имени Хачатура Абовяна. Баграмян вспомнил командира своего полка Андрея Мелик-Шахназаряна.

В 1922 г. Баграмян был назначен командиром эскадрона армянского конного полка, а спустя год—командиром конного полка армянской стрелковой дивизии, прослужив на этом посту до 1931 года. В эти годы

он в основном и находился в Лени-
накане. Баграмян с благодарностью
вспоминал своих боевых товарищей:
комиссара полка Гюликевхяна, ко-
миссара штаба Дарбиняна, офице-
ров Даниеляна, Балаяна, Оганезова,
Карапетяна и других.

Затем маршал начал говорить о
других известных ему героях: об
Андрее Мелик-Шахназаряне, «кото-
рый,—сказал он,—происходил из ро-
да карабахских меликов, сын гене-
рала и племянник генерала Хачату-
рова. Мелик-Шахназарян окончил
кадетский корпус, Петербургское
Николаевское училище, в годы пер-
вой мировой войны активно участво-
вал в боях, получил высокие награ-
ды. Когда в апреле 1921 г. Мясникян
приехал из Москвы в Ереван, он со-
провождал его как военный атташе.
В Красной Армии он стал команди-
ром полка, а затем командовал корпу-
сом в Белоруссии». Маршал вспо-
мнил Гаспара Евангулова: «Блестящая
личность, храбрец». О Гае заметил,
что в 1932 г. в Академии Генерально-
го Штаба тот вел семинары, обладая
глубокими знаниями, пользовался
большим уважением как герой граж-
данской войны. Показав книги Гая,
маршал посоветовал составить со-
брание его сочинений, вовлечь в это
дело генерала Саркиса Мартиросяна,
о котором сказал, что это грамотный,
боевой командир, известный в на-
шей стране и в Чехословакии.

Высоко оценивая заслуги гвар-
дии генерал-лейтенанта Баграта Ару-
шаняна, маршал отметил, что он был
достойным командующим корпусом
на прибалтийском фронте.

О. Баграмян в ряду армянских
полководцев выделял Амазаспа Ба-
баджаняна, который в последующем
стал Главным маршалом бронетан-
ковых войск. В моем блокноте он по
моей просьбе своей рукой написал
об Амазаспе Бабаджаняне: «В его

полководческой деятельности хочу
отметить прежде всего смелость и
решительность, начиная от замысла
операции и кончая его осуществле-
нием в жизнь. На счету Амазаспа
немало героизма и мужества, прояв-
ленного во многих сражениях Вели-
кой Отечественной войны. Именно
благодаря этим качествам Амазасп
стал популярным среди широких
масс советского народа. Природный
ум и организаторский талант обес-
печили ему занятие в Вооруженных
Силах ряда ответственных постов.
Мне искренне хочется, чтобы мой
земляк и впредь был бы в первых
рядах советских военачальников». Следует отметить, что эти строки
написаны Баграмяном еще в июле
1949 г., и что в будущем его надеж-
ды в полной мере оправдались.

Во время одной из наших встреч
в Москве в 1966 г. я конфиденци-
ально поинтересовался позицией
маршала по проблеме Карабаха.
Рассказал о событиях, имевших ме-
сто в Ленинакане, Ереване и Кара-
бахе. Я привез с собой напечатан-
ную и распространенную накануне
съезда листовку «Воззвание к ар-
мянскому народу». Показал ее мар-
шалу. Баграмян согласился с содер-
жанием воззвания. Я сказал, что ес-
ли Карабахский вопрос не получит
справедливого решения в соответ-
ствии с принципом самоопределе-
ния наций и правами человека, то
события приобретут весьма слож-
ный характер. Я попросил Баграмя-
на дать оценку сложившейся в Ка-
рабахе обстановке. «То, что кара-
бахская проблема требует серьезно-
го, взвешенного подхода, вне сомне-
ний; молчать об этом, обходиться
дипломатическими играми нель-
зя»,—прозорливо заметил Баграмян.

Наша беседа с маршалом 16 де-
кабря 1966 г. проходила вокруг доб-
ровольческого движения. Он упомя-

нул о подвигах армянских добровольцев в русской армии еще в начале XIX в., а потом перешел к добровольческому движению в Первой мировой войне. «На Кавказском фронте,—сказал маршал,—сразу после начала военных действий сформировалось 6 армянских добровольческих дружин. Нам, в то время молодым, рассказывали, что многие сыны Армении еще в XIX в. добровольно вступали в русскую армию, мужественно сражались бок о бок с русскими солдатами, участвовали в разгроме турецких войск на Кавказе во время русско-турецких войн. Они были глубоко убеждены, что свобода Западной Армении зависит от помощи русского народа». Маршал заговорил о Сан-Стефанском договоре, о делегации на Берлинском конгрессе, возглавляемой будущим католикосом Мкртичем Хримяном. Осуждая политику младотурок, Баграмян сказал: «Именно младотурки, придя к власти в 1909 г., организовали в Адане резню армян, за несколько дней уничтожив 30 тысяч армян. Во время балканской войны 1912 г. болгары, греки, сербы и другие народы начали борьбу против турок. Многие армянские патриоты поехали на Балканы для участия в боях. Из них большой популярностью пользовался легендарный герой Андраник Озаян». Маршал глубоко изучил жизнь и деятельность Андраника, его подвиги в первой Балканской войне. Он показал мне ряд исследованных им материалов: статью Сергея Кирова в русской газете «Терек», книги, выдержки из газет, архивные документы, альбом «Армянские добровольцы», «Трагедию Западной Армении» Юрия Веселовского. Маршал заметил, что Ованес Туманян и другие прогрессивные национальные деятели выражали высокое мнение о добровольческом

движении и об участии в нем Андраника.

В октябре 1968 г. торжественно отмечалось 2750-летие основания Эребуни-Еревана. Баграмян приехал в Ереван и принял участие в торжественном заседании в зале Театра оперы и балета имени Спендиаряна, в торжественной посадке деревьев у цитадели исторического Эребуни в юго-восточной части Еревана, на холме Аринберд. С холма были видны Арарат и Арагац. Маршал долго смотрел на величественный Арарат и Арагац, а затем, слегка задумавшись, сказал: «Военное мастерство наших предков налицо: в условиях тех времен для защиты Эребуни от многочисленных врагов высота была выбрана правильно. Дислоцированный здесь гарнизон мог долго и надежно защищаться».

В эти дни маршал оставил пост Начальника Тыла Министерства обороны СССР, который он занимал в течение 10 лет. Все эти годы я внимательно следил за его деятельностью, а также за публикуемыми статьями. В моей записной книжке я сохранил выписку из одной статьи, опубликованной в 1967 г. В дни празднования юбилея Еревана мне долго не удавалось улучшить момент, чтобы уединиться с ним и выявить его личную позицию по этому вопросу. Наконец, после осмотра крепости Эребуни создался удобный момент, и я, достав из записной книжки листок со статьей, протянул ему, попросив его ответить на один вопрос: действительно ли были осуществлены указанные в статье цели (речь шла о том, что правительство, назначив Баграмяна Начальником Тыла, выражало надежду за короткое время реорганизовать тыловую службу в соответствии с теми коренными изменениями, которые произошли в видах вооруженных сил). Пробежав

листок, маршал ответил: «Вот, что я написал об этом»—и показал свою статью, опубликованную в 1967 г. Там писалось о том, что в настоящее время наши армия и флот уже не являются тем, чем они были лет 10-15 тому назад, не говоря уже об армии

кими средствами. Если вас это интересует, то можете ознакомиться с мнениями специалистов»,—добавил он, указав некоторые источники. Этот вопрос действительно интересовал меня в следующем плане. О деятельности О. Баграмяна в течение

Մարշալ Հ. Բաղրամյանը զիներազ-լիտենանտ Ս. Մարտիրոսյանի, զիներազ-մայոր Ն. Սաֆարյանի և ակադեմիկոս Ծ. Աղայանի հետ (Չ. Աղայանի անձնական արխիվից, տպագրվում է առաջին անգամ)
 Маршал О. Баграмян с генерал-лейтенантом С. Мартиросяном, генерал-майором Н. Сафаряном и академиком Ц. Агаяном (из личного архива В. Мурадяна, публикуется впервые)
 Marshal H. Bagramyan with Lieutenant-General S. Martirosyan, Major-General N. Safaryan, Academician Ts. Aghayan
 (from the personal archive of V. Mouradyan, first publishing)

времен войны. Об этом говорят следующие данные: современная мотострелковая дивизия имеет больше танков, чем имел механизированный корпус в годы войны. Артиллерийско-минометный залп той же дивизии в 30 раз превосходит залп дивизии 1939 года. Маршал подтвердил, что благодаря сверхнапряженной и грамотной деятельности тыла за эти годы перестроилась вся работа, вся система снабжения. «Тыл приобрел такую структуру, которая вполне соответствует современной концепции ведения войн. Он оснащен техниче-

скими военными средствами. Если вас это интересует, то можете ознакомиться с мнениями специалистов»,—добавил он, указав некоторые источники. Этот вопрос действительно интересовал меня в следующем плане. О деятельности О. Баграмяна в течение пяти военных лет писалось много, однако об этих десяти послевоенных годах, кстати, в течение которых он вел совершенно новую по своему характеру деятельность, почти ничего не писали. В то время как на войне были с десятком полководцев, равных ему и даже выше чином, он оказался единственным, кому было доверено реформирование данного поприща. На мой взгляд, эта сфера его деятельности еще настоятельно нуждается в освещении, поэтому считаю необходимым сослаться на статью, напечатанную в газете «Труд» от 21 июня

1970 года. В ней отмечается, что тыл всех видов Советских Вооруженных сил неузнаваемо преобразился за тот период, когда им руководил маршал Баграмян. В сравнительно короткие сроки вновь был создан тыл ракетных войск стратегического назначения, намного более мобильным стал тыл сухопутных войск. Тыл военноморского флота в состоянии обеспечить действия флота на больших расстояниях от баз и постоянных опорных пунктов. За эти годы в Вооруженных силах нашли применение самые современные на тот момент достижения техники. Наряду с такими традиционными видами транспорта, как железнодорожный и морской транспорт, все более и более важную роль приобретают военно-транспортная авиация, подводный флот и подразделения по подаче материалов посредством трубопроводов.

Ознакомившись с этим материалом, я понял, что организация работ такого размаха требует не меньшего напряжения ума и воли, чем разработка и осуществление крупномасштабной операции.

По приглашению Баграмяна я посетил ставшую мне родной квартиру маршала на улице Сивцев-Вражек. Меня приветливо встретили маршал, его жена Тамара, их дочь Маргарита, зять, внуки. Здесь была также командированная по просьбе маршала подруга Тамары, которая работала над личным архивом маршала с тем, чтобы в дальнейшем перевезти его в Ереван. Я просмотрел список уже зарегистрированных материалов: книги, газеты, сувениры, рукописи, письма и другие документы на русском, армянском, польском и других языках. Маршал сообщил, что теперь он работает над книгой «Как началась война». «Эту новую книгу моих воспоминаний, — сказал маршал, — начинаю с августа 1940 г.,

когда я из Академии Генерального штаба поехал в Киевский Особый военный округ как начальник оперативного отдела штаба. В воспоминаниях я показываю, как провалился гитлеровский план «молниеносной войны». Книга кончается контр наступлением наших войск под Ростовом и Ельцом осенью и зимой 1941 г.». Говоря о замыслах, связанных с книгой, маршал сказал: «Я хочу помочь читателям понять правду о событиях, имевших место в начальный период войны — в течение 178 дней, не скрывая причин наших неудач, одновременно не умаляя самоотверженного героизма советских войск, всего народа. На конкретных фактах показываю, что в эти дни Красная Армия не только терпела поражения, но и училась побеждать. Я хочу, чтобы мои читатели не остались равнодушными и всегда помнили отважных воинов, наших бессмертных героев, честно выполнивших свой долг перед родиной».

26 марта 1982 г. я получил последнюю книгу маршала «Боевая слава». Он ее надписал: «На добрую память моему старому другу Георгию Баграмовичу Гарибджаняну».

И. Х. Баграмян скончался 21 сентября 1982 г. в Москве. Урна с его прахом установлена в Кремлевской стене.

Что и говорить, на основании фрагментарного изложения этих эпизодов не может сложиться законченное представление о выдающемся полководце, великом сыне армянского народа. У меня за долгие годы накопился обширный уникальный фонд материалов, в том числе и факсимильных, характеризующий Баграмяна с различных сторон, и я надеюсь, что в ближайшее время станет возможным эти материалы представить читателю в более целостном виде.

MEETINGS WITH
MARSHAL HOVHANNES BAGRAMYAN

*G. B. GHARIBJANYAN, Academician of the National Academy of Science
of the Republic of Armenia*

SUMMARY

As a politician I have occasionally met Marshal H. Bagramyan. Myself being historian I was always interested in his image. Because of my position of the Head of the Scientific Research Institute where plenty of documents and never published literature about the history of Armenia were used by Marshal who was a true researcher, we often had discussions. He always answered kindly on questions I was interested in. Sometimes he was making notes in my notebook.

Our first meeting was at the Communist Party Congress in October 1961 in Moscow. At that time he was the Deputy Defense Minister of the USSR. I had the luck to be present with several Armenian deputies at the dinner hosted by Marshal. He recalled the brilliant contribution of Armenian actors' concerts in the Baltic Front to the increasing of soldiers' patriotic courage. The great general was strongly impressed with Komitas' and Jivan's works, well known songs which he loved a great deal, dedicated to Andranik.

Our next meeting took place in 1964 in Leninakan where I used to work. He recalled the pre-soviet period of his service in Leninakan. He went in details speaking of the great importance of the 1918 Sardarapat Battle which prevented further swift progress of the Turks towards Yerevan. He was talking about the drive to Persia carried on by his unit, where he met Andranik Ozanyan—Tsarist Army general. At that time (1964) the name Andranik was proclaimed as a nationalist. Bagramyan ignoring it bravely presented him as a brave protector of people, and a talented general. Together with Marshal we visited the memorable sights. He praised Andrey Melik-Shahnazaryan. Marshal was serving in his regiment in the twenties. He characterized the eminent men of the regiment (A. Danielyan, N. Baroyan, G. Oganezov, M. Karapetyan and others). In 1966 Karabaghian events were developing with the new strength. In Moscow I submitted to Marshal the leaflet «Call to the Armenians» prepared in Karabagh. Marshal expressing his satisfaction with its contents stated that Karabagh problem needed serious approach and it was impossible to ignore it. In this case diplomatic plays could only harm.

At the end of 1964 the main theme of our discussions was the voluntary movement in 1916. The selflessness of its participants was praised by Marshal. We also discussed the participation of the Armenians in the 1912 Balkan War. He gratefully noted the activity of S. Kirov and Y. Veselovskiy beneficial to Armenians.

H. Kh. Bagramyan participated in the celebration of 2750-th anniversary of Yerevan in 1968. Viewing the citadel of Erebuny he praised the military prescience of the constructors. He generally put the great importance on the issue of the proper evaluation of Armenian generals. He highly evaluated generals Gai, Silikov and H. Babajanyan. His hand-written notes about Babajanyan made in my notebook are published for the first time with this article. You can find here the list of Armenian people met by Bagramyan mostly in 1918—1938.

This article does not give complete notion about the eminent general. During the years I collected enough papers about Bagramyan, so I hope I can submit it for the consideration of readers more completely.

ՉԱՐԳԱԽԼՈՒԻ ՖԵՆՈՄԵՆԸ

Հ. Ա. ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ

պաշտոնաթող փոխգնդապետ

Ընդունված խոսք է. եթե ուզում ես բանաստեղծին ճանաչել, պետք է լինես նրա ծննդավայրում: Իսկ ինչու՞ միայն բանաստեղծին, գուցե նաև պորավարի՞ն:

Հովհաննես Բրիտափորի Բաղրամյանը ծնվել է Ելիպավետալու (այժմ Գյանջա) երկաթուղային կայարանի բանվորական ավանում, 1897 թ. դեկտեմբերի 2-ին: Սակայն նա իրեն համարում էր բնիկ չարդախվելի, Չարդախլուն համարում էր իր հայրենի գյուղը ոչ միայն այն պատճառով, որ այն պապենական օրբան էր, այլև այն պատճառով, որ հիմնականում այդ գյուղական միջավայրում էր նա ձևավորվել որպես անձնավորություն:

Չարդախլուն պատմական Ղարաբաղի Ջազիր գետի ափին ընկած (այժմ Ադրբեջանի Շամխորի շրջան) հնագույն հայաբնակ (այժմ՝ հայաթափ) գյուղ է: Նրա տարածքում պահպանվել են մի կիկլոպյան ամրոց, քարաբկղային դամբարաններ և այլ պատմական հուշարձաններ, որոնք բնակիչների մեջ մշտապես վառ էին պահում պատմական հիշողությունը, գյուղի հերոսական անցյալը, օտար բռնակալների դեմ մղած պայքարում հեքիաթային դեմքեր դարձած նվիրյալների մեծագործությունները: Անկեղծ ասած՝ երիտասարդ հասակում ես դա չէի գիտակցում, բայց, հասակ առնելով (իսկ ես այժմ Բաղրամյանների տոհմի մեջ ամենատարեցն եմ), ավելի հաճախ եմ մտածում այդ բանի մասին և հասկանում եմ, թե ինչքան մեծ բան է այդպիսի փառապանծ վայրի ծնունդ լինելը: Եվ ես հիմա, ականավոր պորավարի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ, ինձ պարտավոր եմ համարում ներկայացնել այն միջավայրը, որը ծնել է այդ մեծ մարդուն: Բացի դրանից չէ՞ որ պետք է ներկա և հաջորդ սերունդներին փոխանցել այն հոգևոր ժառանգությունը, որը մեր բաղրամյանական տոհմը կուտակել է և որը խտացված ձևով դրսևորվել է Հովհաննես Բաղրամյանի կերպարի մեջ: Դա ես համարում եմ պատասխանատու գործ և սուրբ պարտականություն: Ասեմ ավելի պարզ. ես կուզենայի, որ ներկայիս Հայաստանը լիներ այնպիսի միջավայր, ինչպիսին եղել է Ղարաբաղը և մասնավոր Չարդախլուն: Ժամանակն է դա պահանջում: Ուրեմն արժե ավելի մանրամասն խոսել այն միջավայրի մասին, որը ծնել է Բաղրամյան:

Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը «Իմ հուշերը» գրքում հարավատ Չարդախլուի մասին գրում է որպես բացառիկ գեղեցիկ բնությամբ, մաքուր օդով և բարեխառն կլիմայով մի վայրի: Գյուղի անվան ժողովրդական ստուգաբանություններից մեկը կապվում է նրան շրջապատող չորս սարերի հետ (պարսկերեն «չհար» և թուրքերեն «դար» բառերից կազմված «չհարդարու»-ն նշանակում է չորս սար ունեցող): Բնակչության պաշտամունքի վայր էր հատկապես Խաչի սարը, որի գագաթին կար մի պատմական հուշարձան՝ խաչքար, և նրա մոտ՝ երկաթյա եռոտանուց կախված վանդ: Խաչի սարը հսկում է ամբողջ տարածքի վրա: Չանգի մոտ շուրջօրյա հսկողություն կար, վանգը հնչեցվում էր տագնապի պահերին: Ըստ ժողովրդական ավանդության, նույնիսկ Քյոթոլլին, անսարով պտուշապուններին, չի համարձակվել

մտնել Չարդախլու: Բաղրամյանն իր գոհունակությունն էր հայտնում այն առթիվ, որ համագյուղացիները նման պատմություններով երիտասարդների մեջ բարձր են պահում հայրենասիրության պայծառնքը: Գյուղը հնուց ի վեր պահում էր ոչ միայն աշխատող ձիեր, այլև ռազմական նպատակի ծառայող նժույգներ, ուներ այրուձի: Եվ վարմանակի չէ, որ գյուղի քոլիվան դարասկզբին գեներալ Բրուսիլովի բանակում ծառայած, ցարական ռազմական բարձր պարգևի՝ Գեորգիյան խաչի ասպետ մի անձնավորություն էր, շրջանի ավազակաբարո անձանց ահ ու սարսափը: Ասենք նաև, որ այս միջավայրը նախկինում արդեն տվել էր բարձրաստիճան պիևվորականներ: Օրինակ՝ Ջհան Մարգարյանը ցարական բանակի գեներալ էր: Ցարը նրան ավելակապի կոչում էր շնորհել և կալվածք նվիրել: Ջհանը նրան խնդրել է Չարդախլուին վերադարձնել թուրքերի խլած հողերը, ինչը և արվել է: Չարդախլուիները միշտ հպարտությամբ են հիշում իրենց մեծ երախտավորին:

Ընդհանրապես Չարդախլուն բացառիկ գյուղ է, և որոշակի առումով կարելի է խոսել Չարդախլուի ֆեոդալիզմի մասին: Դա մի գյուղ է, որը տվել է 2 մարշալ, 9 գեներալ, ընդհանուր առմամբ Հայրենական մեծ պատերազմի 1250 մասնակից, որոնցից 200-ից ավելին՝ ըսպաներ, այդ թվում նաև 6 կին-սպա*: Բոլորիս քաջ հայտնի է 1878—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հերոս գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասովի անունը, սակայն քչերին է հայտնի, որ նա մեծացել է Չարդախլուի միջավայրում, քանի որ հայրը եղել է այդ գյուղի քահանան¹: Ներկայումս ՌԴ ռազմաօդային ուժերի թիկունքը ղեկավարում է ավիացիայի գեներալ-գնդա-

պետ չարդախլուի Գրիգոր Կարակոպովը: Չենք կարող չնշել նաև «Սուխոյի» ՀԿԲ գլխավոր կոնստրուկտոր չարդախլուի Ռուան Մարտիրոսովին, որը «21-րդ դարի ռազմական ինքաթիռի» համբավ ձեռք բերած ՍՈՒ-34 հարվածային

Գեներալ-մայոր Ջհան Մարգարյան (գնդապետ Ի. Մարգարյանի ընտանեկան արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)
Генерал-майор Джаан Маргарян (из семейного архива полковника И. Маркаряна, публикуется впервые)
Jahan Markaryan
(from the family archive of colonel I. Markaryan, first publishing)

ռազմական ինքնաթիռի ստեղծողն է: Երբ Արցախի ժողովուրդը 1988 թ. պայքարի ելավ հանուն իր անկախության, նրա առաջին շարքերում էր (ինչպես 18-րդ դարում կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը) Ղարաբաղի թեմի ներկայիս առաջնորդ արքեպիսկոպոս Ղարգև Մարտիրոսյանը՝ ծագումով չարդախլուից: Եվ այսօր էլ չարդախլուիները, կորցնելով իրենց պապենական օջախները, չեն կորցրել իրենց մարտունակ ոգին, իրենց սերը ղեպի հայրենի գյուղը, ղեպի իրենց ավանդույթները:

Ես կարծում եմ, որ Չարդախլուի ֆեոդալները պայմանավորված է այն արժե-

* Հավելված 2-ում տրվում է Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցած չարդախլուի սպաների անվանացանկը: *Նմր.:*

¹ Shu G. A. *Мартirosyan. Мои телеграммы Горбачеву о трагедии легендарного села Чардахлы, Нагорного Карабаха, Геташена...* Рязань, 1995, с. 183.

քային կողմնորոշումներով, որոնց հիման վրա ձևավորվել է դաստիարակության նրանց ավանդական համակարգը: Բանն այն է, որ մեր գյուղը Կուրկ էր պաշտպանական բնական հարմարություններից, ուստի թուրքական ցեղերի հաճախ կրկնվող ասպատակություններին դիմակայելու համար պետք է եղել մշտապես պզոն լինել և պատրաստ՝ թըշնամուն հակահարված տալու: Դրա հետևանքով գյուղում ավելի մեծ հեղինակություն էին վայելում այն անձնավորությունները, որոնք եղել են ուժեղ և քաջ: Բայց անհատներն առանձին-առանձին ի վիճակի չէին իրենք իրենց պաշտպանելու, ուստի դաստիարակության հիմքում դրվել են գյուղի ընդհանուր շահերի գերակայության, միմյանց նկատմամբ հավատարիմ լինելու սկզբունքները: Դա դարձել է չարդախվելու էությունը: Ռժով միշտ փչելով թըշնամուն՝ չարդախվելիները հարկադրված էին իրենց մեջ մշակելու ուժեղ կամք, հոգու տոկոսություն: Անհրաժեշտ էր նաև ունենալ լայն մտահորիզոն, կյանքում առաջ գնալու, մտավոր մակարդակը բարձրացնելու հաստատակամություն, ինչը կարող է տալ միայն կրթությունը: Այստեղից էլ՝ ուսման նրանց բուռն ձգտումը:

Չարդախլուն շրջանում բացառիկ գյուղ էր հատկապես իր մարտունակությամբ: Հայտնի է, որ հարևան Բաղան (Բաղենք) ավելի մեծ գյուղը, որն ինքնապաշտպանական առումով անհամեմատ ավելի լավ դիրք ուներ, քան Չարդախլուն, շրջակա ավելի փոքր գյուղերի հետ միասին (Հայի Գետաբեկ, Կրգեն, Սարով, Ղարադաղղու) 1905—1906 թթ. վերածվելիս մոխրակույտի: Բնակչությունը տրվեց բավաժախիվ փոհեր: Պատճառն այն էր, որ այդ գյուղերի բնակիչների ինքնապաշտպանական բնագործ կարճատև խաղաղ շրջանում բթացել էր: Մինչդեռ Չարդախլուն երբեք իրեն թույլ չտվեց թուլանալ: Հայության այդ պատվախընդիր ու մարտավորով ուստանը, չնայած պաշտպանության համար բնականից ոչ այնքան հարմար դիրքին, շրջապատի

թուրքերի համար մնաց անառիկ: Նույն թվականներին Չարդախլուն ոչ միայն իրեն պաշտպան կանգնեց, այլև հուսալի ապաստան դարձավ մազապուրծ բաղանցիների ու գետաբեկցիների համար: Չարդախվելիների օգնությամբ թշնամին դուրս քշվեց ոչ միայն մերձակա շրջաններից, այլև հեռավոր Բարսումից: Այդ պատճառով թուրքերն իրենց ուժերը կենտրոնացրին Չարդախլուի վերա՝ 1905 թ. նոյեմբերի 30-ին ձեռնարկելով վճռական գրոհ: Այն հաջողությամբ չեկոքացվեց, և ապա թշնամին հետ շարավեց: 1906 թ. հունվարի 16-ին թըշնամին ևս մի հարձակում ձեռնարկեց, որը նույնպես ավարտվեց նրա անփառունակ պարտությամբ:

Չարդախլուն օգնության ձեռք էր մեկնում նաև հայաբնակ հեռավոր շրջաններին: Գյուղի տարեգրության մեջ, որ հեղինակել է Ա. Վիրաբյանը, ես կարդացել եմ, որ այդ տարիներին Ղապար Մանասյանի ղեկավարությամբ չարդախվելի 26 կամավորներ մեկնել են Արևմտյան Հայաստան և մասնակցել Սասունի հերոսական պայքարին ընդդեմ թուրքերի: Այդ ջոկատի անդամներից 6-ը զոհվել է մարտի դաշտում: Իսկ ղեկավարը՝ Ղ. Մանասյանը, վերադարձին, Շամխորի մոտ դարանակավելով, նենգաբար սպանվել է: Չարդախվելիների մասնակցությունը արևմտահայերի պայքարին անշուշտ մեծ արձագանք էր գտել տարբեր վայրերում, նրան տեղակ է եղել նաև Շամխորի թրքությունը: Չարդախլուի համբավը տարածվել էր ամբողջ Անդրկովկասով մեկ...

Ծննդավայրում նախնական կրթություն ստանալով՝ Հ. Բաղրամյանը 1912 թ. ընդունվում է Թիֆլիսի երկաթուղային տեխնիկական ուսումնարանը: Բայց ինչպես դպրոցական, այնպես էլ ուսումնարանի արձակուրդները նա անցկացնում էր գյուղում: Ահա ինչ է գրում նա այդ մասին. «Չարդախլուում եղած ժամանակ ես մեծ ուշադրությամբ ուսումնասիրում ու յուրացնում էի գյուղական սովորույթները, ժողովրդական տարբեր ավանդություններ, ըստ որոնց իմ հասա-

կակիցների մեջ ձևավորվում էին խիստ խուռության ու պատվի, ասվածության, հավատարմության ու նվիրվածության վերաբերյալ պատկերացումները: Հարկ է նշել, որ մեր գյուղի բնակիչները միշտ բարձր էին գնահատում այդ մարդկային

հարաբերությունները ինքնին բարդ և հետաքրքիր էին և իրենց կնիքն էին թողնում աճող սերնդի վրա:

Այս միջավայրում էր ապրում Բաղրամյանների բազմանդամ ընտանիքը: Ղահրաման և Արշակ ավագ եղբայրներն

Բաղրամյանների ընտանիքը (հեղինակի ընտանեկան արխիվից)
 Семья Баграмянов (из семейного архива автора)
 Bagramians' family (from the family archive of author)

հատկությունները, և դա մեծ դեր էր խաղում գյուղական երիտասարդության դաստիարակության մեջ»²: Մարշալը կարևորում էր նաև հին պրույցները, այդ թվում նաև մեր դյուցազնավեպի հերոս Սասունցի Գավթի մասին, ինչպես նաև վիշապների ու դևերի մասին գյուղական հմուտ ասացողների առապելները: Գյուղի հարևանությամբ ապրում էին այլազգիներ՝ ռուսներ, որոնք արտաքսվել էին Անդրկովկաս որպես ըմբոստ աղանդավորներ, հույներ, նաև գերմանացի գաղթականներ: Կային նաև ադրբեջանական գյուղեր: Բազմապիսի մշակույթների հետ շփումը, տարբեր ազգությունների հետ

իրենց ընտանիքներով ապրում էին Չարդախլուում, իսկ չորս եղբայրը՝ Արգարը, Հովհաննեսը, Տիգրանը, Ալեքսեյը, և մի քույրը՝ Արուսյակը, ծնողների հետ ապրում էին Ելիզավետպոլում:

Ընտանիքում տիրող նահապետական բարքերն էին. ընտանիքը միասնական էր, նրա յուրաքանչյուր անդամի վաստակը բոլորի սեփականությունն էր, և երբեք նյութականի շուրջ վեճեր չէին լինում: «Մենք ապրում էինք շատ համերաշխ», հետագայում հիշում է Հ. Բաղրամյանը: Իշխում էր հարապատության մըթնոլորտը: Եվ դա այն դեպքում, երբ ընտանիքը ոչ այնքան բարվոք նյութական պայմաններում էր ապրում: Հիմնական կերակրողը հայրն էր՝ Խաչատուրը (այս

² Ի. Խ. Բաղրամյան. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 8.

անունը հետագայում Հովհաննես Բաղրամյանի հայրանվան մեջ դարձավ Բրիստափոք): Նա երկաթուղային վարպետ էր և ստանում էր ամսական 30 ռուբլի ոսկով աշխատավարձ, մի փոքր գումար, որը հնարավորություն չուներ Հովհաննեսին ուսումը շարունակելու գիմնավիայում, որտեղ ամսական 10 ռուբլի վարձ էր պահանջվում: Տան տնտեսության կառավարման հոգսը մոր՝ Մարիամի (Մարան) ուսերին էր ընկած, դիմացկուն մի կին, որն ապրեց շուրջ 95 տարի:

Վարսյետ Խաչատուրը անբասիր աշխատանքի համար անձամբ Նիկոլայ Երկրորդի ստացել էր արժաթե ժամացույց, երբ ցարը 1914 թ. նոյեմբերին այցելել էր Անդրկովկաս: Արժե նշել, որ նոյեմբերի 26-ին Հովհաննեսը ևս, Թիֆլիսի փողոցներում կանգնած շարասյան մեջ գտնվելով, դիմավորել է ցարին: Սկսվել էր առաջին համաշխարհային պատերազմը, և Կովկասը դարձել էր ռազմաբեմ: Ամենուրեք իշխում էր պատերազմական մթնոլորտը: Եվ ուսումնարանը նոր ավարտած Բաղրամյանը, որն ընդամենը 3 ամիս էր հապրել մասնագիտությամբ աշխատել, կամավոր պինվորագրվում է ռուսական բանակին թուրքերի դեմ կռվելու նպատակով:

Տարիների հեռվից հիշելով ու գնահատելով մարշալի անցած կյանքի ուղին՝ հարկ եմ համարում խոսել նաև հորեղբորս կյանքից մի գրվագի մասին: 1915 թ. դեկտեմբերի կեսերին Հ. Բաղրամյանը գնացքով գնում էր Բաքու: Գնացքը Ելիզավետպոլին մոտենալիս Բաղրամյանը դասակի հրամանատարից թուլյտվություն է խնդրում, որ այցելի հարավատներին: Հրամանատարը չի առարկում. արտառոց փաստ պատերազմական իրադրության մեջ: Կես գիշերին շարժվող գնացքից թռչում, գնում է տուն: Կարելի է պատկերացնել տնեցիների ուրախությունը: Հետագայում նա հիշում էր, որ քույրը՝ Արուսյակը, վեր թռչելով մահճակալից և եղբոր վզովն ընկնելով, երկար ժամանակ պոկ չէր գալիս: Հանդիպումը կարճատև էր, բայց և՛

արտառուչ: Շատ շուտով մի այլ գնացքով հասնում է իր պորամասին:

Հ. Բաղրամյանին բնորոշող մի դրվագ ևս: Մինչև բանակ գնալը նա սիրահարված էր ծղնայի գեղեկուհի Թամարին: Ինքը որպես երկաթուղային ազատված էր պինժառայությունից: Այնուհանդերձ հայրենիքի հանդեպ պարտքի պայցումը նրան հարկադրեց, վտանգի ենթարկելով անձնական երջանկությունը, մեկնել բանակ: Նրա բացակայությամբ Թամարն ամուսնացել էր (աղջկան հասել էին մարտի դաշտում Հովհաննեսի պոկվելու մասին լուրեր): Հետագայում նա հանդիպում է Թամարին՝ երեխան զրրկին, ամուսինը պոկված: Եվ հորեղբայրս չի թողնում նրան. ամուսնանում է Թամարի հետ, նրա որդուն՝ Մովսեսին, որդեգրում է, ժամանակին ուսման տալիս: Հետագայում նա դարձավ նկարիչ, ապրում էր Մոսկվայում: Բաղրամյանը սիրում էր նրան ինչպես հարավատ որդու (Մովսեսը վախճանվեց 1980 թվականին):

Հորեղբայրս և տիկին Թամարը ներդաշնակ պույգ էին: Տիկին Թամարը խելայի, շատ բարի, մերձավորներին օգնելու պատրաստակամ, իր արժանապատվությունը գիտակցող անձնավորություն էր: Ես դա ասում եմ՝ տարիների իմ փորձից ելնելով:

1937 թ. ժողովրդի թշնամի հայտարարվեց Ալեքսեյ Բրիստափոքի Բաղրամյանը: Նրան ձերբակալեցին և արտաքսեցին Սիրիա: Այնուհետև ժողովրդի թշնամի հայտարարվեց հայրս՝ Աբգար Բրիստափոքի Բաղրամյանը (ՀԿԿ(բ) անդամ 1918 թվից): Հովհաննես Բաղրամյանը հեռացվեց բանակից և ամեն օր ձերբակալման էր սպասում, մի քանի ամիս կրեց քաղաքացիական պգեստ: 1937 թ. առանց քրնությունն ու դատի «եռյակի» որոշմամբ գնդակահարվեց քեռիս՝ Հայկազ Մանասյանը: Ինձ՝ 16-ամյա պատանուս՝ որպես ժողովրդի թշնամու որդու, հեռացրին կոմերիամիությունից: Հորս և նրա եղբայրների անհեթեթ մեղադրանքների շարքում ներկայացվել էր նաև մի մեղադրանք, թե իբր նրանց հայրը եղել է դաշնակցական և 1920 թ. երկաթուղային կա-

մուրջներ է պայթեցրել 11-րդ Կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան խոչընդոտելու նպատակով: Հայրս՝ Արգարը, գըտնըվելով չեկիստների միջոտ արթուն հայացքի տակ, կարողացավ Մոսկվա հասնել և, օգտվելով ռեպրեսիաների թուլացումից, հասնել մինչև կուսակցության «վերնները» և ապացուցել իր անմեղությունը: Հորս վերադարձին կուստոմսը, սակայն գերմարդկային տառապանքներն իրենցն արեցին. մեկ տարի չանցած, 43 տարեկան հասակում նա մահացավ: Եվ տարիներ շարունակ հորեղբայրս ու կինը մեզ նյութապես օգնում էին: Երանց շնորհիվ ես և երկու քույրերս բարձրագույն կրթություն ստացանք: Պետք է ասեմ, որ հորեղբայրս միջոտ հպարտանում էր նրանով, որ մենք ծանր պայմաններում մեր մեջ ուժ գտանք կյանքում մեր տեղը գտնելու: Նա միջոտ ասում էր, որ իրեն հանգիստ է պգում մեզ համար: Նաև ասեմ, որ գնահատում էր մեր արժանավայել պահվածքը՝ այն, որ երբեք նրա «վզից չէինք կախվել»: Եվ ասա 1938 թվականից սկսած մինչև 1951 թ. (Մոսկվայի ռազմաիրավաբանական ակադեմիան իմ ավարտելու տարին) հորեղբայրս մեզ ուղարկում էր ամսական 500 ռուբլի: Տիկին Թամարը մեզ այլ օգնություն էլ էր ցույց տալիս:

Իսկ Ալեքսեյ հորեղբայրս տուն վերադարձավ Հովհաննես Բաղրամյանի շնորհիվ: Երբ Ստալինը Հովհաննես Բաղրամյանին Մոսկվա է կանչում ռազմաճակատի հրամանատար նշանակելու համար, հորեղբայրս չի թաքցնում, որ ինքը «ժողովրդի թշնամու» եղբայր է: Ստալինը հանձնարարում է Բերիային անմիջապես պարզել հարցը: Պարզվում է, որ մեղադրանքը հարուցվել է «ապրիլի կերպով վենք պահելու համար»: Ի վերջո Ալեքսեյ հորեղբորս արդարացրին, որից հետո նրան պատասխանատու պաշտոններ էին տալիս:

Հովհաննես հորեղբորս առաջին անգամ տեսել եմ 1938 թ., երբ եկել էր հորս հուղարկավորությունը:

1946 թ. ես ընդունվեցի Մոսկվայի ռազմաիրավաբանական ակադեմիա: Եր-

կու ամիս անց հորեղբայրս եկավ Մոսկվա. այն ժամանակ նա Մերձբայրության պինվորական օկրուգի հրամանատարն էր: Շատ ուրախացավ, որ ռազմագիտական ակադեմիա եմ ընդունվել: Սակայն մի քիչ հիասթափվեց, որ ես Ֆրունզեի անվան ակադեմիա չեմ ընդունվել: Բայց ես իմ խառնվածքով պինվորական չէի, ուստի ընտրել էի պինվորական իրավաբանի մասնագիտությունը: Նա ինձ խորհուրդ տվեց ավարտելուց հետո չգնալ աշխատանքի պինվորական վարչական-իրավաբանական կամ էլ ռազմական տրիբունալի բնագավառներ: Երրորդ հնարավորությունը դատախազությունում էր, և որոշեցի՜ք այդ լուրջ բնագավառն ընտրել: Հետո միայն ես պգայի, թե ինչքան իրավացի էր նա: Ես աշխատեցի մինչև կենսաթոշակի անցնելու տարիքս (56 տարեկան հասակում)՝ բանակում ծառայելով 37 տարի: Հորեղբայրս միաժամանակ խորհուրդ տվեց լավ մասնագետ դառնալու համար անցնել աշխատանքի բոլոր օղակներով՝ քննիչ, դատախազի օգնական, տեղակալ: «Միայն դրանից հետո լիապես իրավունք կունենաս դատախազ դառնալու», ասաց նա: Եվ ես այդպես էլ վարվեցի: Միայն աշխատանքային վերջին տարիներին ես ստանձնեցի դատախազի պաշտոն խորհրդային գվարդիական կարմրադրոշ 7-րդ բանակում, որը տեղակայված էր Հայաստանում: 1966 թ. ես, մերժելով Մոսկվա և այլուր աշխատելու առաջարկները, նախընտրեցի Երևանը, որտեղ արդեն բնակություն էին հաստատել քույրերս՝ Մարիան (բժշկուհի) և Թամարը (կենսաբան):

Ղարաբաղյիները մի լավ խոսք ունեն՝ «վերթռած», ասել է թե գոռոզ, իրեն երևակայող: Հ. Բաղրամյանը որքան էլ բարձրացավ ծառայողական սանդուղքով, միջոտ մնաց նույն մարդամոտ, ընկերոջը հավատարիմ մարդը, երբեք չըդարձավ «վերթռած»: Առիթ էր փնտրում, որ հարավատները հավաքվեն, միասին լինեն, իրար «հար» իմանան: Հայաստան այցելելիս, իսկ նա վերջին տարիներին հաճախ էր լինում հայրենիքում, նա-

խապեն պգուշայնում էր ինձ կամ մյուս եղբոր որդուն՝ Իլյային, հոգ տանելու, որ բոլոր ազգականները մի տեղ հավաքվեն, որևէ մեկիս տանը: Իսկ Չարգախյունում Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների հուշարձանի բացման առթիվ նախապես խնդրեց, որ ով հնարա-

Ընդհանրապես մարշալը շատ ուշադիր էր մարդկանց նկատմամբ, ոչ մեկի խնդրանքն անուշադրության չէր մատնում: Որպես ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները բավարանույթ հարցեր լուծելու համար: Ես

Ամառանոցում, 1959 թ.: Աջից ձախ. Թամար Բագրամյանը, Մարգարիտա Բագրամյանը, կրտսեր Հովհաննեսը, մարշալը և Սերգեյ Նաջարյանը
(հեղինակի ընտանեկան արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)

На даче, 1959 г. Справа налево: Тамара Баграмян, Маргарита Баграмян, Ованес-младший, маршал и Сергей Наджарян (из семейного архива автора, публикуется впервые)

In the summer house, 1959. From right: Tamara Bagramyan, Margaret Bagramyan, Hovhannes-junior, Marshal and Sergey Najaryan (from the family archive of the author, first publishing)

վորություն ունի, մեկնի ծննդավայրը: «Գնում եմ հուշարձանի բացմանը, թող բոլորը լինեն»: Կարգադրության նման էր հնչում նրա խնդրանքը: Գյուղի երիտասարդները ձիերով ընդհանուր էկան մարշալին և նրան ուղեկցեցին գյուղ: Հանդիսությունները տեղի ունեցան գյուղի ակումբում, որը կառուցել էր մարշալի Ալեքսեյ եղբայրը (ջրաշինարար): Ելույթ ունեցողների մեջ, իհարկե, առանձնացավ Հ. Բագրամյանն իր ջերմ ու սրտամոտ խոսքով:

ականատես եմ եղել, թե ինչպես Հ. Բագրամյանը անհանգստանում էր Բրեստի պաշտպանության հերոս Սամվել Մաթեվոսյանի ձավատագրով. նրան կրպարտել էին: Մարշալը դիմում էր տարբեր պետական պաշտոնյաների՝ տուժած վիճակի պատիվը վերականգնելու համար:

Հարկ է առանձնացնել Չարգախյունում ռազմական փառքի թանգարանի ստեղծման գործին Բագրամյանի մասնակցությունը: Նա հասավ այն բանին, որ փոխվեց թանգարանի շենքի կա-

ռուսական տեղը. թանգարանի երկհարկանի շենքը կառուցվեց հայրավան արդեն խարխլված տան տեղը: Դա գյուղի մարտավան փառքի խնդրին էր վերաբերում, ուստի նա թանգարանի համար ոչինչ չէր խնայում: Թանգարանի կառուցման ժամանակ ադրբեջանական իշխանությունները նրա անունը փոխեցին՝ դարձնելով «Շամխորի շրջանի ռազմական և աշխատանքային փառքի թանգարան», և առաջին հարկաբաժինը նըվիրվեց աշխատանքային փառքի ցուցադրմանը: Դա արվեց այն միտումով, որ ներկայացվեն նաև ադրբեջանցիներ, քանի որ նրանք ռազմական փառքի գծով բան չունեին ներկայացնելու հաշվերի կողքին: Ասեմ նաև, որ թանգարանը ստեղծվել էր ժողովրդական հանգանակության միջոցներով: Յուրաքանչյուր հարկում կար ցուցադրական մեծ սրահ, իսկ երկրորդ հարկում մարջալի և այլ բարձրատիճան հյուրերի հանգստի համար հատուկ սենյակ էր առանձնացված: Թանգարանն ուներ 7 հաստիքով սպասարկող անձնակազմ: Ներկայումս մեկ ոչինչ հայտնի չէ թանգարանի և նրանում պահվող նմուշների ճակատագրի մասին:

Ինքը լինելով միշտ զուսպ ու համեստ, լայնախոհ ու լայնսիրտ, նրբանկատ՝ երբեք կեցվածք չէր ընդունում, ուստի և սիրելի էր: Մարջալ Գ. Ժուկովն էլ շատ մեծ հարգանք էր վայելում, բայց Հ. Բաղրամյանը նաև սիրելի էր, իսկ Գ. Ժուկովի կոշտությունը շատերին հեռավորության վրա էր պահում: Բայց որքան էլ նրանք տարբեր էին իրենց բնավորությամբ, այնուամենայնիվ մինչև վերջ մնացին որպես հավատարիմ ընկերներ: Գ. Ժուկովի կյանքի այն տարիներին, երբ նա շնորհապրկված էր, նրա աղջկա վկայությամբ Հ. Բաղրամյանը մնում էր նրա ամենամոտ ու հավատարիմ բարեկամը, Գ. Ժուկովը նրան սիրում էր իր ավնիվ մարդկային հատկությունների, նուրբ հումորի, մեծ խելքի և ողջամտության համար:

Հ. Բաղրամյանը նույնպիսի հավատարմություն էր ցուցաբերում ծովակալ

Հովհաննես Խակովի նկատմամբ, հատկապես նրա կյանքի վերջին տարիներին, երբ ծովակալը պառկած էր ՊՆ կենտրոնական կլինիկական առողջարանում, մերձմոսկովյան «Յուսուպովների ամառանոցում»: 1967 թ. ամռանը ամեն կիրակի Բակովկայից (իր ամառանոցից, որտեղ նա բնակվում էր) գնում էր Խակովին այցի:

Ջերմ հարաբերություններ կային Հովհաննես Բաղրամյանի և զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարջալ Համազասպ Բաբաջանյանի միջև: Իհարկե, որպես համագյուղացիներ և բարձրատիճան պինվորականներ՝ նրանք որոշակի մտերմական վերաբերմունք ունեին միմյանց նկատմամբ: Բայց պատերազմից հետո խորացավ և մինչև Բաբաջանյանի մահը շարունակվեց նրանց մեծ, իսկական տղամարդկային բարեկամությունը՝ ընտանիքներով, հաճախակի հանդիպումներով, ընկերական լայն շրջապատում: Գրան նպաստում էին նրանց որոշ ազգայնական կապերը:

Անսահման էին Հովհաննես Բաղրամյանի սերն ու հոգատարությունը իր ընտանիքի անդամների նկատմամբ: Կնոջ մասին ես արդեն խոսեցի: Հատուկ քնքշությամբ էր վերաբերվում հարապատ կավակին՝ դստերը: Մարգոն վախճանվեց 1994 թ. 72 տարեկան հասակում: Ինչ վերաբերում է երկու թոռներին՝ Հովհաննեսին և Կարինին, ապա այստեղ մարջալը իսկական հայ տղամարդ էր. հայ տղամարդիկ իրենց կավակներին սիրում են անսահմանորեն. իսկ թոռներին՝ մի քիչ ավելի: Հովհաննեսը հիսունին մոտ է, աշխատում է արտաքին առևտրի ոլորտում: Ի դեպ, ընդհանուր համաձայնությամբ նա ստացել է Բաղրամյան ազգանունը, այնպես որ աշխարհում սպրոտ, աշխատում է Հովհաննես Բաղրամյան կրտսերը:

Հովհաննես Բաղրամյանին պինվորական կյանքից ճանաչողներն ստանձնապես հաճախ են նշում ստորադրյալների, հասարակ պինվորների նկատմամբ նրա հարգալից, հոգատար վերաբերմունքը: Նա նույնն էլ պահանջում էր

մյուս հրամանատարներից: Այս առումով հատկանշական են Խորհրդային Միության ՊՆ տեղակալ—զինված ուժերի թիկունքի ծառայության պետի պաշտոնում մարշալի գործունեության տարիները: Այս բնագավառում նա կարևոր

գեներալ Վ. Վ. Կուրասովի վկայությամբ, Բաղրամյանը միշտ մտահոգված էր լինում, որ մարտերում աչքի ընկած զինվորները պարգևատրվեն ժամանակին: Ուշապման դեպքում անողոր էր: Շատ հաճախ ինքն էր գնում հոսպիտալները

Երկու մարշալ նույն գյուղից՝ Հ. Բաղրամյան և Հ. Բաբաջանյան
 Два маршала из одного села: И. Баграмян и А. Бабаджанян
 Two marshals from the same village: H. Bagramyan and H. Babajanyan

խնդիրներից մեկն էր համարում զինված ուժերի անձնակազմի, մասնավորապես զինվորների կենցաղի կազմակերպումը, նրանց հանդերձավորումն ու սննդի ապահովումը: Արժե նշել նրա ելույթը բարձրաստիճան հրամանատարների առջև «Հոգատարությունը մարդկանց նկատմամբ» թեմայով: Ելույթը հրապարակվել է զինվորական մամուլում և դարձել մի յուրահատուկ հրահանգ հրամանատարների համար: Որոշ ժամանակ անց համաբանակային խորհրդակցությունում Բաղրամյանը հանդես է եկել «Ձորքերի կենցաղի բարելավման խնդիրների մասին» թեմայով զեկուցմամբ³:

Բաղրամյանի բարոյական նկարագրի մի հետաքրքիր շտրիխ ևս: Բանակի

և այնտեղ վիրավորներին հանձնում պարգևները:

Բաղրամյանի բնավորության այնպիսի գծեր, ինչպիսիք են բարությունը, համեստությունը, հարգանքն ու հոգատարությունը իր հետ առնչվող մարդկանց, մասնավորապես իր ստորադրյալների նկատմամբ, ընդհանրապես բարոյական մաքրությունը, մյուս կողմից, սկզբունքայնությունը, բարոյական խիզախությունը, խելամիտ պահանջատությունը նկատելի և նշել են նրան ճանաչողներից շատ շատերը:

Բաղրամյանի ազդեցությամբ եմ ես բացատրում այն հանգամանքը, որ մեզնից շատերը դարձան զինվորական: Իմ մասին ես արդեն ասացի: Չինվորական կոչումով, այսպես ասած, Հովհաննես Բաղրամյանից հետո երկրորդն էր Ալեքսեյի որդի Իլյան՝ գեներալ-մայոր: Նա «Մարշալ Բաղրամյան» հիմնադրամի

³ Տես Ա. Ն. Մալախանյան, Մարշալ Բաղրամյան (կյանքի և գործունեության ուրվագիծ): Ե., 1978, էջ 277:

ուևօրենն էր: Վախճանվեց այս տարի 69 տարեկան հասակում: Նշեմ նաև, որ քուլյա՝ Թամարը, եղել է պատերազմի մասնակից գվարդիայի սերժանտի կոչումով, գեներալի: Չորացրվել է միայն հիվանդության պատճառով: Իր իսկ Բաղրամյանի թոռնուհի Կարինեն ավարտել է օտար լեզուների ինստիտուտը և ռազմագիտական ինստիտուտում իսպաներեն է դասավանդում, փոխգնդապետ է:

Լինելով կիրթ ու բարեհամբույր անձնավորություն՝ Բաղրամյանը գործի մեջ խտտապահանջ էր, արտահայտվելու ձևերի մեջ՝ անաչառ ու շիտակ: Եթե գործն էր պահանջում, ապա նա պատրաստ էր բանակրվի մեջ նետվելու: Մեկ անգամ չէ, որ նա խիպսիսել է իր սեփական կարծիքը հայտնել և այն համառորեն պաշտպանել՝ հակադրվելով հեղինակավոր պորաիրամանատարների: Հայտնի է ռազմակայանում Օրյոլյան օպերայիային նվիրված խորհրդակցությունում նրա հանդուգն վարքը. նա առարկեց օպերայիայի մի տարբերակի դեմ, որը ներկայացվել էր Գլխավոր շտաբի կողմից և որին, Բաղրամյանի տպավորությամբ, Ստալինը կարող էր հավանություն տալ: Ընդամենն, Բաղրամյանն առաջ քաշեց իր տարբերակը: Արևմտյան և Բրյանսկի ռազմաձևակատների հրամանատարները փորձում էին հերքել Բաղրամյանի փաստարկները: Սակայն վերջում Ստալինը դրականորեն արտահայտվեց Բաղրամյանի տարբերակի մասին, և այն ընդունվեց⁴: Այդ միջադեպում դրսևորվեցին Բաղրամյանի ոչ միայն պորավարական տաղանդը, այլև բարոյական խիպսությունը: Իսկ հայտնի է, որ Ստալինը ոչ միշտ էր բարեհաճ հանդուգն առաջարկների հեղինակների նկատմամբ (դա Բաղրամյանին հայտնի էր ժուկովի օրինակով, որի հետ նա գեռես բարձրագույն հեծելապորային դպրոցում ուսանելու տարիներից մտերմական կապեր էր պահպանում): Իր հանդգնության համար նա կարող էր վրկվել շատ բանից,

բայց հանուն ավելի մեծ նպատակի գնաց այդ քայլին: Եվ դա նրա կյանքում եզակի դեպք չէր:

Ունենալով հարուստ ներաշխարհ ու նուրբ հոգի՝ Բաղրամյանը մեծ հակում ուներ արվեստի հանդեպ, գնահատում և սիրում էր այն:

Հայ նկարիչներից Բաղրամյանը շատ բարձր էր գնահատում Մարտիրոս Մարյանին (որի վրձնած իր դիմանկարը շատ էր հավանում): Մտերմիկ հարաբերությունների մեջ էր մոսկվաբնակ հանրաճանաչ նկարիչ Դմիտրի Նալբանդյանի հետ, որը վրձնել է նշանավոր պորաիրամանատարների (այդ թվում երեք անգամ՝ Բաղրամյանի) դիմանկարներ: Երբ խոսք էր լինում այն մասին, որ Գ. Նալբանդյանը հաճախ տուրք է տալիս ժամանակի ոգուն (քաղաքական նկատառումներով), Բաղրամյանը դիտարություն էր անում, որ այդպես ստողները չգիտեն Նալբանդյանի հայ նկարչին, որի իսկական դեմքը, նախասիրությունները երևում են միայն արվեստանոցում գրտնվող գործերում:

Բաղրամյանը հայ կոմպոզիտորներից բարձր էր գնահատում Արամ Խաչատրյանին. «Խաչատրյանը հրաբուխ է, որը դեռ ամեն ինչ չէ, որ ժայթքել է: Ինձ թվում է՝ իր գլուխգործոցը նա դեռ կրատեղծի»: Սիրում էր նաև Ալեքսեյ Հեքիմյանի երգերը, դրանց մեղեդայնությունը, խորապես հայկական ժողովրդական ոգին, Անդրեյ Բաբանի երաժշտությունը, մասնավորապես նրա «Արծվաբերդ» օպերան: Նրա մեջ մեծագույն հիացմունք էր առաջացնում Պավել Լիսիյանի և Ջարուհի Գոլուխանյանի կատարողական արվեստը: Նկատի ունենալով Լիսիյանի կատարումներից իր ստացած գեղագիտական հաճույքը՝ համեստորեն ցավում էր, որ ինքը դրա դիմաց նրան տալու ոչինչ չունի:

Այն հարցին, թե ով է, իր կարծիքով, ամենամեծ հայը, Բաղրամյանը առանց վարանելու պատասխանել է՝ Հովհաննես Թումանյանը: Նկատեցեք՝ ոչ թե Վարդան Մամիկոնյանը կամ Անդրանիկը, այլ՝ բանաստեղծ Թումանյանը:

⁴ Տես *И. X. Баграмян. Мои воспоминания*, с. 506.

Հայտնի է, որ Ղրիմում դեռևս 11-րդ դարից գոյություն է ունեցել հայկական մեծ համայնք, որն իր պզալի հետքն է թողել մշակույթի և ռապմական արվեստի

շատախտակներում նկատում էր հայրենակիցների անուններ: Ծննդավայրի հետ կապված ամեն մի հիշատակություն, հայրենակիցների խիզախության

Ղարաբաղի թեմի Առաջնորդ արքեպիսկոպոս Պարգև Մարտիրոսյան,
 Ղարաբաղ, Ամարաս, 1990 թ.
 Глава Карабахской епархии архиепископ Паргев Мартиросян,
 Карабах, Амарас, 1990 г.
 Head of the Karabagh eparchy archbishop Pargev Martirosyan,
 Karabagh, Amaras, 1990

պատմության մեջ (նկարիչ Այվազովսկի, կոմպոզիտոր Սպենդիարյան, ծովակալ Սերեբրյակով և այլն): 1969 թ. Ղրիմում ընտանիքով հանգստանալիս նա ծովաչին և ցամաքային ճանապարհորդություններ էր կազմակերպում հատկապես պատմական հուշարձաններին ծանոթանալու նպատակով: Եղավ Միմֆերոպոլում, Սուստոպոլում, Սապուն-Գորայի շրջակայքում, որտեղ շատ հայ մարտիկներ Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին մարտնչել էին թշնամու դեմ: Նա հպարտանում էր, երբ մարտիկների հու-

ամեն մի դրվագ հպարտության պգացում էր առաջ բերում նրա մեջ:

Բաղրամյանը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում իր պորամասերում ծառայող հայ պինվորներին ու հրամանատարներին: Նրանց հետ խոսելիս սիրում էր ասել. «Այս պատերազմը նաև մեր պատերազմն է»: Նա նկատի ուներ այն հանգամանքը, որ պատերազմում մեր պարտության դեպքում Թուրքիան կհարձակվեր Հայաստանի վրա, որի սահմանների մոտ կազմ ու պատրաստ պահում էր 26 դիվիզիա:

Խիստ հատկանշական է դարաբաղ-
ցի պինվորների մասին Բաղրամյանի
հիացական կարծիքը, որը նա արտա-
հայտել է «Իմ հուշերը» գրքում՝ խոսելով
Սարդարապատի ճակատամարտի մաս-
նակիցների մասին. «Մինչև այժմ էլ ես

նուրապության ու անվախության հա-
մար»⁵:

Այստեղ հարկ է հիշել, թե պատմա-
կան Ղարաբաղի այդպիսի արհիության և
անձնուրապության ընդունակ մի բուռ
համառ ու դիմացկուն ժողովուրդը որ-

Հարազատների գերեզմանի մոտ, 1975 թ. (հեղինակի ընտանեկան արխիվից,
հրատարակվում է առաջին անգամ)

У могилы родственников, 1975 г. (из семейного архива автора, публикуется впервые)

At the grave of relatives, 1975 (from the family archive of the author, first publishing)

չեմ կարող մոռանալ, թե 5-րդ հայկական
գնդի մարտիկները, գունդ, որը բացա-
ռապես դարաբաղցիներից էր կազմված,
ինչպես էին անբարենպաստ պայման-
ներում անձնուրապ կերպով գրոհում
թշնամու դիրքերը, որոնք սարքավոր-
ված էին, թվում էր, անմատչելի բար-
ձունքներում... Ես դարաբաղցի մար-
տիկների նկատմամբ համակված էի
խոր հարգանքով մարտերում նրանց
կողմից ցուցաբերվող արիության, անձ-

քան նշանավոր գործիչներ է տվել տար-
բեր ժամանակներում և կյանքի տարբեր
բնագավառներում: Հիշենք հենց ռազ-
մական գործիչներին. գեներալներ Վ.
Մադաթով, Ա. Տեր-Ղուկասով, Մ. Միլիկով,
Դ. և Պ. Փիրումովներ, Ջ. Մարգարյան, Գ.
Մանասյան, Լ. Մարտիրոսով, Մ. Պար-
սեղով, Վ. Իսրայելյան, Ս. Աղաջանով, Ս.
Սարդարյան, Ս. Ղազարյան, մարշալներ

⁵ Ի. Խ. Բագրամյան. Мои воспоминания, с.
83-84.

Ս. Խուդյակով (Ա. Խանփերյան), Հ. Բարաջանյան և ուրիշներ, և այդ շարքն ամբողջացնում է շարքի գագաթնակետը՝ նրանց պորավարական ու մարդկային արժանիքները յուրովի իր մեջ խտացրած մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը:

Չարդախլուի ֆենոմենը ավանդույթներով հարուստ մի սույնոկուլտուրական միաջակալը է, որը սերնդեսերունդ ձևավորել է իրենց հերոսական ճակատագրով ֆենոմենալ վավակներ որպես անձնավոր-

ություններ: Հենց այս համատեքստում մարշալ Բաղրամյանը կարող է դիտվել որպես լայն առումով վերցված Չարդախլուի ֆենոմենի առավել ցայտուն արտահայտված անձնավորում:

Վերջում ուզում եմ հույս հայտնել, որ Բաղրամյանի կերպարը օրինակ կդառնա նորաստեղծ հայոց բանակի հրամանատարների համար: Իսկ դա կնշանակի, որ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը իր մահից հետո էլ շարունակում է ծառայել իր ժողովրդին, իր հայրենիքին:

ЧАРДАХЛИНСКИЙ ФЕНОМЕН

Г. А. БАГРАМЯН, *подполковник в отставке*

Принято говорить, что если хочешь лучше узнать поэта, должен побывать на его родине. А почему только поэта, может, и полководца?

Иван (Ованес) Христофорович Баграмян родился в рабочем поселке железнодорожной станции Елизаветполь (ныне Гянджа) 2 декабря 1897 г. Но он себя считал коренным чардахлинцем, считал Чардахлу своим родным селом не только потому, что оно было колыбелью его предков, но и потому, что в основном именно в этом селе он сформировался как личность.

Чардахлу—старинное армянонаселенное (в настоящее время все армяне были вынуждены покинуть его) село, расположенное на реке Джагир в историческом Карабахе, ныне—в Шамхорском районе Азербайджана. На его территории сохранились циклопическая крепость, древнейшие каменные саркофаги и другие исторические памятники, благодаря которым в жителях села всегда ярко жила память о славном героическом прошлом, о ратных подвигах подвижников, ставших сказочными героями борьбы с чужеземными поработителями. Честно говоря, в молодости я

не осознавал этого, но с годами (а сейчас я самый старший в роду Баграмянов) стал все чаще задумываться и понимать, какое это великое счастье—родиться в столь славной местности. И сейчас я, в связи со 100-летним юбилеем выдающегося полководца, считаю себя обязанным описать ту среду, которая породила этого великого человека. Кроме того, ведь необходимо приобщить настоящее и будущие поколения к тому духовному наследию, которое накопил род Баграмянов и который как ступок воплотился в образе Ивана Баграмяна. Я считаю это ответственной задачей и святым долгом. Скажу проще: мне бы хотелось, чтобы современная Армения стала такой же средой, какой был Карабах, и особенно Чардахлу. Время требует этого. А значит, стоит более подробно рассказать о той среде, которая породила Баграмяна.

Маршал Баграмян в своей книге «Мои воспоминания» пишет о родном Чардахлу как о местности с исключительно красивой природой, чистым воздухом и мягким климатом. Одно из народных объяснений названия села увязывает его с че-

тырьмя окрестными горами («чахар» по-персидски—четыре, «даг» по-турецки—гора). Особой святыней для населения была гора Хачисар (гора креста), на вершине которой сохра-

Чардахлу. Баграмян выражал свое удовлетворение тем, что односельчане подобными преданиями поддерживали в молодежи чувство патриотизма. Издревле здесь содержали не

Մարշալը եղբոր որդի Հրանտ Բաղրամյանի հետ աստառանոցում, 1959 թ.:
(հեղինակի ընտանեկան արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)
Маршал с племянником Грантом Баграмяном на даче, 1959 г.
(из семейного архива автора, публикуется впервые)

Marshal with his nephew Hrant Bagramyan in the summer house, 1959
(from the family archive of the author, first publishing)

нился исторический памятник—каменный крест—хачкар, рядом с которым на металлическом треножнике был подвешен колокол. Гора господствовала над всей территорией, и там было установлено круглосуточное дежурство: в случае тревоги набат оповещал об этом всех. По народному преданию, Кер-оглы в свое время прислушался к предупреждениям и не осмелился вступить в

только рабочих лошадей, но и боевых коней, имели свою конницу. Неудивительно, что в начале века сельским старостой в Чардахлу был человек, прослуживший в армии генерала Брусилова и удостоенный высокой военной награды—Георгиевского креста, внушавший ужас всем разбойникам в округе. Отметим также, что в этой среде и ранее воспитывались военные, получившие

высокие звания. Например, Джаан Маргарян был генералом царской армии. Царь удостоил его дворянского звания и одарил поместьем. Джаан попросил царя вместо поместья вернуть селу исконные земли, захваченные турками. Просьба была удовлетворена. Чардахлинцы всегда с чувством глубокой благодарности вспоминали своего дорогого земляка.

Вообще Чардахлу уникальное село, и можно в определенном отношении говорить о чардахлинском феномене. Это село, которое дало двух маршалов, девять генералов, всего 1250 участников Великой Отечественной войны, из которых более 200 — офицеры, в том числе 6 офицеров-женщин*. Всем нам хорошо известно имя героя русско-турецкой войны 1877—1878 гг. генерал-лейтенанта Аршака Тер-Гукасова, но мало кто знает, что он сформировался в среде чардахлинцев — его отец был приходским священником этого села¹. В настоящее время начальником тыла Военно-воздушных сил РФ является генерал-полковник авиации, чардахлинец Григорий Каракозов. Не можем не упомянуть и имя главного конструктора ОКБ Сухого — чардахлинца Роллана Мартиросова, создателя ударного самолета СУ—34, который окрестили военным самолетом XXI века. Когда в 1988 году народ Карабаха поднялся на борьбу за свою независимость, на защиту своего человеческого достоинства, в первых рядах, как в XVIII веке католикос Есаи Хасан-Джалалян, свое достойное место занял нынешний глава Карабахской епархии архиепископ Паргев Мартиросян, тоже чар-

* Список офицеров-чардахлинцев, участвовавших в Великой Отечественной войне дается в приложении 2. *Рег.*

¹ Г. А. Мартиросян. Мои телеграммы Горбачеву о трагедии легендарного села Чардахлы, Пагорного Карабаха, Геташена... Рязань, 1995, с. 183.

дахлинец по происхождению. И сегодня чардахлинцы, лишенные своих родных очагов, не потеряли своей горячей любви к родному селу, приверженности традициям отцов и дедов, не забывают высокую патристическую миссию чардахлинцев.

Мне кажется, что чардахлинский феномен обусловлен теми ценностными ориентациями, на которых сформировалась система традиционного воспитания. Дело в том, что наше село лишено природных оборонительных укреплений, поэтому для противостояния частым набегам татарских племен было необходимо приобрести навыки в военном деле, всегда быть начеку и готовым к нанесению врагу ответного удара. Вследствие этого в Чардахлу бо'льшим авторитетом пользовались те, кто обладал силой и смелостью. В одиночку трудно было защищаться, поэтому в основу системы воспитания легли принципы доминирования общих для села интересов над личными, преданности друг другу. Это стало кровью и плотью чардахлинцев. Численно уступая врагу, чардахлинцы выработали в себе стойкость характера и волю. Необходимо было также обладать широким кругозором, стремлением занять высокое положение, повышать свой уровень, что могло дать только образование. Отсюда и то активное стремление к образованию, которое отличает чардахлинцев.

Чардахлу в районе выделяется своей боевитостью. Известно, что более крупное село Бадан (Баденк), которое и в аспекте организации самообороны имеет более выгодное географическое положение, чем Чардахлу, вместе с окрестными маленькими селами (Армянский Гетабек, Крзен, Саров, Карадаглу) в 1905—1906 гг. было обращено в пепелище. Население понесло большие

потери. Причиной послужило то, что в течение короткого мирного периода у жителей притупился инстинкт самозащиты. В то время как Чардахлу ни на миг не позволило себе

ла. Однако он был успешно отражен. 16 января 1906 г. была предпринята еще одна атака на село, которая также завершилась постыдным поражением татар.

Մարշալը Ալեքսեյ եղբոր և դստեր՝ Մարգոյի հետ, 1946 թ.
(հեղինակի ընտանեկան արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)
Маршал с братом Алексеем и дочерью Марго, 1946 г.
(из семейного архива автора, публикуется впервые)

Marshal with his brother Alexey and daughter Margo, 1946
(from the family archive of the author, first publishing)

расслабиться. Эта вотчина ратной доблести армян, несмотря на отсутствие благоприятных природных условий для организации обороны, осталась неприступной для окружающих татар. В эти же годы Чардахлу не только сумело защитить себя, но и стало пристанищем для спасшихся от резни баданцев и гетабекцев. С помощью чардахлинцев враг не только был изгнан из окрестных районов, но даже из далекого Барсума. Вследствие этого татары сконцентрировали свои силы против Чардахлу: 30 ноября 1905 г. был предпринят решительный штурм се-

Чардахлу протягивало руку помощи и более отдаленным армянонаселенным районам. Из летописи села, составленной А. Вирабяном, я узнал, что в эти годы 26 добровольцев из Чардахлу, предводительствуемые Газаром Манасяном, отправились в Западную Армению и приняли участие в героической борьбе Сасуна. Шестеро бойцов из отряда сложили головы в боях, а руководитель отряда Г. Манасян при возвращении вблизи Шамхора попал в засаду и был убит. Следует полагать, что участие чардахлинцев в национально-освободительной борьбе за-

падных армян получило широкую известность: об этом стало известно и шамхорским татарам. Таким образом, слава о чардахлинцах распространилась по всему Закавказью.

Хотя И. Баграмян, получив на родине начальное образование, в 1912 г. поступил в Тифлисе в Закавказское железнодорожное техническое училище, но связи с родным селом не потерял: время каникул как в школе, так и в училище он проводил в Чардахлу. Вот что он сам писал об этом: «Во время пребывания в Чардахлу я с большим интересом изучал и усваивал сельские обычаи, различные народные традиции, по которым формировались у моих сверстников понятия о мужестве и доблести, честности и благородстве, верности и преданности. Надо сказать, что жители нашего села всегда высоко ценили эти благородные человеческие качества, и это играло большую роль в воспитании сельской молодежи»².

Маршал отмечал также важное значение древних сказаний, в том числе и о герое национального эпоса Давиде Сасунском, а также легенды о вишапах (драконах) и дэвах (злых духах), которые рассказывали искусные сельские сказители. По соседству с деревней жили люди иных национальностей: русские, которых как непокорных сектантов сослали в Закавказье, греки, немцы-эмигранты. Были и азербайджанские деревни. Общение с разными культурами, взаимоотношения с различными национальностями, сами по себе сложные и интересные, накладывали свой отпечаток на формирование подрастающего поколения.

В такой среде жила многочисленная семья Баграмянов. Старшие братья—Каграман и Аршак—со своими семьями жили в Чардахлу, а чет-

веро братьев: Абгар, Иван, Тигран, Алексей—и сестра Арусяк вместе с родителями жили в Елизаветполе.

В семье царил патриархальный уклад: семья была единой, доходы каждого члена были достоянием всех, и никогда не возникали споры на материальной почве. «Мы были очень дружны»,—вспоминал позднее И. Баграмян. Царила атмосфера дружбы. И это при том, что семья материально была недостаточно обеспечена. Основным кормильцем был отец—Хачатур (его имя в отчестве Ованеса Баграмяна в дальнейшем трансформировалось в Христофора). Он был железнодорожным мастером и получал месячную зарплату 30 рублей золотом—сумму небольшую, которая лишила Ивана возможности продолжить учебу в гимназии, где требовалась месячная плата в 10 рублей. Хозяйственные заботы целиком лежали на матери—Мариам (Маран), женщине выносливой, прожившей около 95 лет.

Мастер Хачатур во время посещения Николаем II Закавказья в ноябре 1914 г. за свою безупречную работу получил лично от царя серебряные часы. Упомяну также о том, что 26 ноября Иван, находясь в колонне, стоявшей на улицах Тифлиса, тоже приветствовал царя. Началась Первая мировая война, и Кавказ стал театром военных действий. Повсюду царила атмосфера войны. И недавно окончивший училище Иван, который успел проработать по специальности всего только 3 месяца, добровольно записался в русскую армию, чтобы воевать против турок.

Сквозь призму годов вспоминая и оценивая жизненный путь маршала, считаю необходимым рассказать об одном эпизоде из его жизни. В середине декабря 1915 г. И. Баграмян поездом направлялся в Баку.

² И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 8.

При приближении к Елизаветполю Баграмян попросил у командира взвода разрешения посетить родных. Командир не возражал; факт неординарный в условиях войны. В полночь дядя на ходу спрыгнул с поезда

гим поездом он добрался до своей части...

Еще один эпизод, характеризующий И. Баграмяна. Еще до вступления в армию он был влюблен в красавицу Тамару из Цхны. Как

ՄՈՒ-34 «21-րդ դարի ռազմական հարվածային ինքնաթիռի» կոնստրուկտոր Ռ. Մարտիրոսով՝ աջից երկրորդը (փոխգնդապետ Ա. Սարգսյանի անձնական արխիվից,)
 P. Martirossov (2-nd from right)—constructor SU-34—«военного ударного самолета 21-го века» (из личного архива подполковника А. Саркисяна)
 R. Martirossov (2-nd from right)—Chief-Designer of the «Attack aircraft of the 21-st century» SU-34 (from the personal archive of lieutenant-colonel A. Sargsyan)

и направился домой. Можно представить радость всей семьи. Впоследствии он вспоминал, как сестра Арусяк, вскочив с кровати, бросилась ему на шею и долго не могла оторваться от брата. Встреча была недолгой, но сердечной. Вскоре дру-

желнодорожник он был освобожден от воинской службы. И тем не менее, чувство долга перед Родиной заставило его, ставя под угрозу личное счастье, отправиться на фронт. В его отсутствии Тамара вышла замуж (до нее дошли слухи о гибели

Ивана на фронте). Позднее он встретил потерявшую мужа Тамару с ребенком на руках. И он вступил с ней в брак, а ее сына—Мовсеса—усыновил, дал образование. В дальнейшем Мовсес стал художником и жил в Москве. Дядя любил его как родного сына (Мовсес скончался в 1980 году).

Дядя и Тамара Амаяковна составляли гармоничную пару. Тамара Амаяковна обладала чувством собственного достоинства, была умной, очень доброй, всегда готовой прийти на помощь ближним.

Дело в том, что в конце 30-х годов на нашу семью обрушилось большое несчастье. В 1937 году был объявлен врагом народа Алексей Христофорович. Его арестовали и сослали в Сибирь. Вслед за ним был объявлен врагом народа мой отец Абгар Христофорович Баграмян (член ВКП (б) с 1918 г.). Иван Христофорович был уволен из армии и со дня на день ждал ареста, несколько месяцев ходил в штатском. В 1937 г. был арестован и без суда, без следствия, по решению «тройки» был расстрелян брат моей матери—Айказ Манасян. Меня, 16-летнего юношу, исключили из комсомола как сына врага народа. Нашему отцу и его братьям, наряду со вздорными обвинениями, вменяли в вину и то, что якобы их отец был дашнаком и в 1920 г. взрывал железнодорожные мосты, чтобы задержать продвижение XI Красной Армии в Армению. Отец, несмотря на «недремлющее око» чекистов, сумел добраться до Москвы и, воспользовавшись некоторыми послаблениями в режиме репрессий, «достучался» до партийных верхов и доказал свою невиновность. Отцу вернули партбилет, но пережитое не прошло бесследно—менее чем через год он скончался в возрасте 43 лет.

На протяжении многих лет дядя с супругой материально помогали нам. Благодаря им я и две мои сестры получили высшее образование. Должен заметить, что дядя всегда гордился тем, что мы, будучи в тяжелых условиях, оказались в состоянии найти свое место в жизни. Дядя всегда говорил, что спокоен за нас. Отмечу также, что он ценил то, что мы вели себя с достоинством, не вешались ему на шею. С 1938 г. до 1951 г. (года окончания мною Военно-юридической Академии в Москве) дядя ежемесячно высылал мне 500 рублей. Тамара Амаяковна оказывала нам и другую помощь.

А дядя Алексей вернулся домой благодаря Ивану Христофоровичу. Когда Сталин вызвал его в Москву для назначения командующим фронтом, дядя не скрыл, что является братом «врага народа». Сталин поручил Берии немедленно выяснить этот вопрос. Выяснилось, что обвинение возбуждено по поводу «незаконного хранения оружия». В конце концов дядю Алексея оправдали, после чего ему были доверены ответственные посты.

В первый раз дядю Ваню я увидел в 1938 г., когда он приехал на похороны моего отца.

В 1946 г. я поступил в Военно-юридическую Академию в Москве. Спустя два месяца дядя приехал в Москву; в то время он был командующим войсками Прибалтийского военного округа. Он очень обрадовался тому, что я поступил в Военную Академию, но сожалел, что я не поступил в Военную Академию имени М. В. Фрунзе. Но у меня в натуре не было «военной косточки», потому и избрал специальность военного юриста. Дядя посоветовал мне по окончании учебы не идти по линии военной административно-юридической службы или военного три-

бунала. Третьей возможностью была прокуратура, и мы решили избрать именно эту сферу. Только позднее я понял, насколько прав был дядя: я прослужил в армии 37 лет до пенсионного возраста (56 лет). Дядя в то же время посоветовал—чтобы стать хорошим специалистом, надо проработать во всех звеньях: следовательно, помощник прокурора, заместитель. «Только после этого будешь иметь полное право стать прокурором»—заявил дядя. Я так и поступил: только в последние годы службы я стал прокурором 7-й Гвардейской Краснознаменной Армии, которая дислоцировалась в Армении. В 1966 г. я отказался от предложений продолжить службу в Москве или других местах и переехал в Ереван, где уже обосновались сестры Тамара (врач) и Мария (биолог).

У карабахцев есть на мой взгляд очень образное выражение: «вертрац», т. е. чванливый выскочка, парвеню. И. Баграмян, как бы он ни поднимался по служебной лестнице, всегда оставался тем же общительным, преданным друзьям человеком, никогда не стал «вертрац». Всегда искал повода для того, чтобы родственники собирались вместе, укрепляли родственные связи. Посещая Армению,—а в последние свои годы он часто посещал родину—он заранее предупреждал меня или другого племянника—Илью, чтобы мы позаботились о том, чтобы все родственники собрались дома у кого-нибудь из нас. А в связи с открытием в Чардахлу памятника погибшим в Великой Отечественной войне просил, чтобы те, у кого будет возможность, обязательно приехали в родное село. «Еду на открытие памятника, пусть все будут там»—просьба звучала как приказ. Молодежь села на конях выехала навстречу маршалу и проводила его

в деревню. Торжества проводились в сельском клубе, построенном братом маршала, гидростроителем Алексеем Христофоровичем. Конечно, среди выступавших своей теплой и проникновенной речью выделялся И. Х. Баграмян.

Вообще, маршал был очень внимателен к людям, ничью просьбу не оставлял без внимания. И как депутат Верховного Совета СССР часто использовал соответствующие каналы для решения проблем самого различного характера. Например, я свидетель того, как был обеспокоен И. Х. Баграмян судьбой оклеветанного героя Брестской крепости Самвела Матевосяна. Он обращался к различным государственным должностным лицам с целью восстановить честное имя воина.

Следует особо выделить его участие в организации музея военной славы в Чардахлу. Он достиг того, что было изменено место строительства музея: после перестройки под здание для музея был отведен дом его отца. Решался вопрос военной славы села—и маршал ничего не пожалел для этого дела. Во время строительства музея Азербайджанские власти переименовали его в Музей военной и трудовой славы Шамхорского района. Первый этаж был отведен под экспозицию трудовой славы. Это было сделано с целью представления в музее и азербайджанцев, поскольку у них в области военной славы не было ничего, что бы они могли сопоставить с воинскими традициями армян. Отмечу также, что музей был создан на народные пожертвования. На каждом этаже был большой выставочный зал, а на втором этаже была выделена специальная комната отдыха для маршала и других высокопоставленных гостей. Персонал музея насчитывал 7 штатных еди-

Հովհաննես Բագրամյանը և նրա Ալեքսեյ եղբայրը (2-րդ շարքում ձախից 4-րդը) համազյուղացիների հետ. Չարդախլու, 1947 թ. (հեղինակի ընտանեկան արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)
 Ованес Баграмян и его брат Алексей (во 2-м ряду 4-й слева) с односельчанами.
 Чардахлу, 1947 г. (из семейного архива автора, публикуется впервые)
 Hovhannes Bagramyan and his brother Alexey (2-nd row 4-th from left) with compatriots.
 Chardakhlu, 1947 (from the family archive of the author, first publishing)

ниц. О нынешней судьбе музея и его экспонатов нам ничего не известно.

Баграмян, будучи человеком сдержанным, скромным и деликатным, с широким кругозором и большим сердцем, не терпел фальши, потому и был всеми любим. Замечу, что маршал Г. Жуков также пользовался очень большим уважением, но И. Баграмян был еще и любим, а жесткость Жукова заставляла многих держаться на расстоянии. Какими бы разными не были они по характеру, тем не менее до конца остались близкими друзьями. В те годы, когда Жуков находился в опале, по свидетельству дочери Георгия Константиновича, Баграмян оставался его самым близким и преданным другом, и Жуков любил его за его

благородство, тонкий юмор, большой ум и здравомыслие.

И. Баграмян сохранял такую же преданность в дружбе и по отношению к адмиралу Исакову, особенно в последние годы его жизни, когда адмирал лежал в центральном клиническом санатории МО—на «Даче Юсуповых». Летом 1967 г. каждое воскресенье Баграмян приезжал к Исакову из Баковки (дачи, где он жил).

Большая дружба связывала Баграмяна с Главным маршалом бронетанковых войск Амазаспом Хачатуровичем Бабаджаняном. Конечно, будучи односельчанами и высокопоставленными военными, они всегда относились друг к другу с определенной долей теплоты, но лишь после войны началась их большая, на-

стоящая мужская дружба, семьями, с частыми встречами в широком кругу друзей. Она продолжалась до самой кончины Бабаджаняна. Этой дружбе способствовали и некоторые родственные отношения.

Безграничны были любовь и забота Ивана Баграмяна по отношению к членам своей семьи. О его супруге я уже говорил. С особой нежностью относился Баграмян к своей дочери. Марго была врачом, скончалась в 1994 г. в возрасте 72-х лет. Что касается двух внуков маршала—Ивана и Карине, то Баграмян в отношениях с ними проявлял себя истинным армянином: армянские мужчины безгранично любят своих детей, а внуков—чутьочку больше. Ивану сейчас около пятидесяти. Кстати, по общему согласию он пишется по фамилии деда, так что на свете живет и работает Иван Баграмян-младший.

Все, кто знал маршала Баграмяна по его военной жизни, чаще всего отмечают его уважительное, заботливое отношение к подчиненным, к простым солдатам. Того же маршал требовал и от других командиров. В этом отношении символична его деятельность на посту Заместителя Министра обороны—Начальника Тыла Вооруженных сил СССР. Одной из важнейших задач в этой сфере Баграмян считал организацию здорового быта личного состава Вооруженных сил, в частности солдат, их обеспечение питанием и обмундированием. В связи с этим он выступил перед высшим командным составом с речью «Забота о людях». Эта речь была опубликована в военной печати и стала своеобразным наставлением командирам. Спустя некоторое время, на всеармейском совещании Баграмян выступил с докладом на тему «О задачах по улучшению быта войск».

Еще один штрих из морального облика Баграмяна. По свидетельству генерала армии В. В. Курасова, Баграмян всегда был озабочен тем, чтобы отличившимся в боях воинам награды вручались вовремя. В случае задержки бывал неумолим. Часто сам посещал госпитали и там вручал награды раненым³.

Такие черты характера Баграмяна, как доброта, скромность, уважение к людям, в частности к своим подчиненным, были замечены и отмечены очень и очень многими.

Проявлением большой любви, преданности нашего рода Баграмяну является следующий факт: многие в качестве профессии избрали военное дело. О себе я уже говорил. Вторым, так сказать, по званию в роду был сын Алексея Христофоровича—Илья: генерал-майор. Он был председателем фонда Баграмяна, скончался в этом году в возрасте 69 лет. Дочь Абгара Тамара была участницей войны, зенитчицей, гвардии сержантом. Внучка самого И. Баграмяна—Карине закончила институт иностранных языков и в звании подполковника преподает в военном институте испанский язык.

Баграмян, будучи вежливым и добродушным, в работе был очень требовательным. Если того требовало дело, он готов был вступить в жаркую дискуссию. Не раз он отваживался высказывать свое мнение и затем упорно отстаивать его даже наперекор авторитетным военачальникам. Известно его дерзкое поведение на заседании Ставки Верховного Главнокомандования по вопросу утверждения плана Орловской операции, когда он возражал против представленного Генштабом варианта операции, который, по мнению

³ См. А. Н. Мнацаканян. Маршал Баграмян (очерк жизни и деятельности) (на арм. яз.). Е., 1978, сс. 277—278.

Баграмяна, был благосклонно принят Сталиным, и выдвинул свой вариант. Командующие Брянским и Западными фронтами попробовали опровергнуть аргументацию Баграмяна.

Գեներալ-լեյտենանտ Ա. Տեր-Գուկասով
(1819—1881) (Հայաստանի պատմության
թանգարան, N 1265)

Генерал-лейтенант А. Тер-Гукасов
(1819—1881) (Музей истории Армении,
N 1265)

Lieutenant-general A. Ter-Ghukasov
(1819—1881) (Museum of History
of Armenia, N 1265)

Однако в конце заседания Сталин положительно отозвался о предложении Баграмяна, и оно было принято⁴. В этом эпизоде проявились полководческий талант Баграмяна и его моральное мужество. Ведь известно, что Сталин не всегда благосклонно относился к авторам подобных «дерзких» предложений. Это было известно Баграмяну на примере Жукова, с которым он дружил еще со времен совместной учебы в Высшей кавалерийской школе. За свою дерзость

⁴ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 506.

Баграмян мог лишиться многого, но во имя интересов победы пошел на этот шаг. И это не было единственным случаем в его жизни.

Как человек большой души, Баграмян был связан с искусством, любил и ценил его.

Среди армянских художников он особо ценил творчество Мартироса Сарьяна (очень любил свой портрет его кисти). Был в близких отношениях с проживавшим в Москве известным художником Дмитрием Налбандяном, создавшим портреты знаменитых военачальников (в том числе трижды—Баграмяна). Когда заводили речь о том, что Налбандян часто отдает дань духу времени (из политических соображений), Баграмян делал замечание, что они не знают армянского художника Налбандяна, подлинное лицо и интересы которого проявляются лишь в картинах, находящихся в его мастерской.

Среди армянских композиторов Баграмян особо выделял Арама Хачатуряна. Маршал так выразился о нем: «Хачатурян—это вулкан, который еще не все изверг. Мне кажется, что он еще создаст свой шедевр». Любил он также песни Алексея Экимяна, их мелодичность, глубоко армянский народный колорит, а также музыку Андрея Бабаева, его оперу «Арцваберд». Огромное восхищение вызывали у него исполнительское мастерство Павла Лисициана и Зары Долухановой. Баграмян скромно отмечал, что не имеет ничего, что бы мог отдать Лисициану взамен.

На вопрос: кто, по его мнению, самый великий армянин, Баграмян без колебаний ответил: Ованес Туманян. Заметьте: не Вардан Мамиконян или Андраник, а поэт Туманян.

Известно, что в Крыму с XI века существовала большая армянская община, которая оставила за-

метный след в истории культуры и военного искусства (художник Айвазовский, композитор Спендиаров, адмирал Серебряков и др.). Отдыхая здесь с семьей в 1969 г., он организовывал морские экскурсии и путешествия по суше, особенно с целью ознакомления с историческими памятниками. Побывал в Симферополе, Севастополе, в окрестностях Сапун-Горы, где в годы Великой Отечественной войны против врага сражалось много армян. Он гордился тем, что на мемориальных досках встречал имена своих соотечественников. Каждое упоминание о родных местах, каждый эпизод, связанный с проявлением мужества со стороны своих соотечественников, вызывали у него чувство гордости за свой край.

Баграмян с особым вниманием относился к служившим в подчиненных ему частях воинам и командирам, армянам по национальности. В разговорах с ними любил говорить: «Эта война—и наша война». Он имел ввиду то обстоятельство, что в случае нашего поражения в войне Турция нападет на Армению, у границ которой сосредоточила 26 дивизий.

Особо примечательно восторженное мнение Баграмяна о воинах-карабахцах, которое он выразил в книге «Мои воспоминания», рассказывая об участниках Сардарпатского сражения: «До сего времени я не могу забыть, в каких крайне неблагоприятных условиях приходилось бойцам 5-го армянского полка, укомплектованного целиком карабахцами, самоотверженно наступать на позиции неприятеля, оборудованные на неприступных, казалось бы, высотах... Я проникся большим уважением к воинам-карабахцам за их

отвагу, самоотверженность и бесстрашие в бою»⁵.

Вспомним, скольких замечательных деятелей дал в разное время и в различных областях жизни немногочисленный народ исторического Карабаха, способный к таким самоотверженности и мужеству. Вспомним хотя бы военных деятелей: полковники Д. и П. Пирумяны, генералы В. Мадатов, А. Тер-Гукасов, Дж. Маргарян, М. Силиков, М. Парсегов, С. Сардарян, Г. Манасян, Л. Мартиросян, В. Израелян, С. Агаджанян, С. Казарян, маршалы С. Худяков (А. Ханферьянц), А. Бабаджанян и другие, и вершина этого ряда—своеобразно конденсировавший в себе все полководческие и человеческие достоинства членов этого ряда Маршал Советского Союза Иван Баграмян.

Феномен Чардахлу представляет собой богатую традициями социокультурную среду, которая из поколения в поколение формировала личности феноменальных в своих героических судьбах сынов. Именно в данном контексте феномен маршала Баграмяна может быть рассмотрен как наиболее выраженная персонализация чардахлинского феномена в широком смысле.

В заключение я хочу выразить надежду, что образ Баграмяна как человека станет примером для командиров вновь созданной армянской национальной армии. На мой взгляд, нет лучшего способа возвеличивания Баграмяна и большей дани его памяти—ведь это будет означать, что маршал Ованес Баграмян и после своей кончины продолжает служить своему Народу, свой Отчизне.

⁵ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 83–84.

THE PHENOMENON OF CHARDAKHLU

H. A. BAGRAMYAN, Lieutenant-Colonel (retired)

SUMMARY

H. Ch. Bagramyan was born in the railway station settlement in Elizavetpol in 1897, in spite of it he considered himself as originally from Chardakhlu. His grandfathers' house was in Chardakhlu and thus, all his summer holidays were spent there.

His personality was formed in the conservative traditional atmosphere of Chardakhlu. The historical monuments—witnesses of ancestors' heroic past, the ancient Armenian village perfectly helped to feel the environment which brought up 10 generals and other eminent specialists. Bagramyan himself talking to countrymen put importance on the role of the historical memory in youth patriotic upbringing: «In Chardakhlu I studied and appropriated country traditions..., which gave rise in people of my age to the feelings of courage, glory, honesty, morality and devotion». He considered national epos «Sasountsi David» and popular tales lively telling very important. My uncle Hovhanness highly evaluated traditional relations between our family members. In spite of the low income earned by my grandfather Khachatur, who was working at the railway station, there were never any financial arguing. Heartiness and solidarity were prevailing in the family. Tsar during his visit to Caucasus awarded my grandfather with a silver watch in 1914 for his diligent work of many years. Grandmother Mariam was very hard-working and patient (she lived 100 years). My uncle inherited the diligence from his parents. In 1915 my uncle just graduated from the Railway Technical School and was occupied with his favorite specialty, when he voluntarily joined the Russian Army to fight against the Turks. In the thirties my father and his brother Alexey were arrested with political accusation. In those years (till 1951 when I got the higher education in military law) my uncle was permanently giving financial assistance to our family. Thanks to which my two sisters got higher education.

H. Bagramyan being constantly promoted in service, never became arrogant. He was communicative and amicable as before. Before arriving in Yerevan he was informing us in order to gather all members of the family. He was very kind to people, especially to neediest. Taking high positions he was on friendly terms even with persons who in the years of youth were coward and thus kept themselves away from the son of the people's enemy.

H. Bagramyan worried about the destiny of the Museum of Combat Glory in Chardakhlu. He did not spare anything for the Museum. He considered Museum as the hotbed for the village's youth upbringing. Being restrained, modest and tactful he never was false. He was exigent and at the same time strongly loved. If the work requires he was impudent and obstinate. For many times he was brave to stand up for his unusual ideas during the debates at the Headquarters. He was contradicting the authorities endangering his position. Being a military serviceman he had a keen soul and loved art. He highly evaluated arts of M. Saryan, Komitas, A. Khachaturyan, and P. Lisitsyan. He was frankly proud of the merits of his country-men and especially of Karabaghians. On the occasion of the Sardarapat Battle in 1918 he wrote: «I profoundly respected the soldiers from Karabagh for their courage and selflessness displayed during the battle». The best features of the Karabaghians were harmonically accumulated in his personality. I mean the interlacement of his talent of commander and human moral features. Thanks to this feature everybody from soldiers up to generals believed in his word and actions. I hope the generals of the Armenian Army will follow Marshal Bagramyan's example.

Հավելված 1

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ ՊԱՐԳԵՎՆԵՐԸ

Խորհրդային Միության հերոսի 2 «Ոսկե աստղ»
(1944, 1977 թթ.)

ՇՐԱՆՇԱՆՆԵՐ

- Լենինի՝ 7
- Հոկտեմբերյան հեղափոխության՝ 1
- Կարմիր դրոշի՝ 3
- Սովորովի 1-ին կարգի՝ 2
- Կուտուզովի 1-ին կարգի՝ 1
- ԽՍՀՄ Ձինված ուժերում Հայրենիքին մատուցած ծառայության համար 3-րդ կարգի՝ 1

ՄԵԳԱՆՆԵՐ

- «Ձինվորական արիության համար»
- «Ի նշանավորումն Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի ծննդյան 100-ամյակի»
- «ԲԳՄԲ XX տարին»
- «Կիևի պաշտպանության համար»
- «1941–1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակի համար»
- «1941–1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի 20 տարին»
- «Բյունիզսբերգի գրավման համար»
- «Խոպան հողերի յուրացման համար»
- «Ի հիշատակ Մոսկվայի 800-ամյակի»
- «Խորհրդային բանակի և Նավատորմի XXX տարին»
- «ԽՍՀՄ Ձինված ուժերի 40 տարին»
- «ԽՍՀՄ Ձինված ուժերի 50 տարին»
- «1941–1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի 30 տարին»
- «ԽՍՀՄ Ձինված ուժերի 60 տարին»

ՈՒՐԻՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՐԳԵՎՆԵՐ

- Սուխե-Բատորի ջրանշան, Մոնղոլիա
- Կարմիր դրոշի ջրանշան, Մոնղոլիա
- Կոմանդորական խաչ՝ աստղով ջրանշան, Լեհաստան
- Լեհաստանի վերածննդի 2-րդ կարգի ջրանշան, Լեհաստան
- Լեհաստանի վերածննդի 1-ին կարգի ջրանշանի Կոմանդորական խաչ ջրանշան, Լեհաստան
- «Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետություն» 1-ին կարգի ջրանշան, Բուլղարիա
- Կարլ Մարքսի ջրանշան, ԳԳՀ
- «Մոնղոլիայի ժողովրդական հեղափոխության 50 տարին» մեդալ
- «Մոնղոլիայի ժողովրդական բանակի 50 տարին» մեդալ
- «Քալսին-Գոլում հաղթանակի XXX տարին» մեդալ, Մոնղոլիա
- «Քալսին-Գոլում հաղթանակի 40 տարին» մեդալ, Մոնղոլիա
- «Միլիտարիստական ճապոնիայի նկատմամբ տարած հաղթանակի 30 տարին» մեդալ, Մոնղոլիա
- «Ձենքի նղբայրության համար» ոսկե մեդալ, ԳԴՀ
- «Ձենքի բարեկամության ամրապնդման համար» 1-ին կարգի մեդալ, Չեխոսլովակիա
- «Օսմանյան լծի Բուլղարիայի ազատագրման 100 տարին, 1878-1978 թթ.» մեդալ, Բուլղարիա
- «Հեղափոխական պինված ուժերի XX տարեկարձը» մեդալ, Կուբա

Приложение 1

НАГРАДЫ И. Х. БАГРАМЯНА

2 медали «Золотая Звезда» Героя Советского
Союза (1944, 1977 гг.)

ОРДЕНА

- Ленина–7
- Октябрьской революции–1
- Красного Знамени–3
- Суворова I степени–2
- Кутузова I степени–1
- За службу Родине в ВС СССР III степени–1

МЕДАЛИ

- «За воинскую доблесть»
- «В ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина»
- «XX лет РККА»
- «За оборону Киева»
- «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»
- «20 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

«За взятие Кенигсберга»
 «За освоение целинных земель»
 «В память 800-летия Москвы»
 «XXX лет Советской Армии и Флота»
 «40 лет Вооруженных Сил СССР»
 «50 лет Вооруженных Сил СССР»
 «30 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»
 «60 лет Вооруженных Сил СССР»

НАГРАДЫ ДРУГИХ ГОСУДАРСТВ

Орден Сухе-Батора, МНР
 Орден Боевого Красного Знамени, МНР
 Орден Командорский Крест со звездой, ПНР
 Орден Возрождения Польши 2-го класса, ПНР
 Орден Командорский Крест ордена
 Возрождения Польши 1-го класса, ПНР
 Орден «Народная Республика Болгария» I степени, НРБ

Орден Карла Маркса, ГДР
 Медаль «50 лет Монгольской Народной Революции»
 Медаль «50 лет Монгольской Народной Армии»
 Медаль «XXX лет Победы на Халхин-Голе», МНР
 Медаль «40 лет Победы на Халхин-Голе», МНР
 Медаль «30 лет Победы над милитаристской Японией», МНР
 Медаль «За братство по оружию», золотая, ГДР
 Медаль «За укрепление дружбы по оружию» I степени, ЧССР
 Медаль «100 лет освобождения Болгарии от османского ига, 1878-1978 гг.», НРБ
 Медаль «XX годовщина Революционных Вооруженных Сил», Куба

Appendix 1

MARSHAL BAGRAMYAN'S AWARDS

Two «Golden Star» Medals of Hero of the Soviet Union (1944, 1977)

ORDERS

7 Orders of Lenin
 The Order of October Revolution
 3 Orders of Suvorov, First Class
 Order of Kutuzov, First Class
 Order «For Service to Motherland in the Armed Forces of the USSR», Third Class

MEDALS

«For valour»
 «On the occasion of the 100th Anniversary of Lenin's birthday»
 «XX years of the RKKA» (RKKA—Workers' and Peasants' Red Army)
 «For the Defence of Kiev»
 «For the Victory over Germany in the Great Patriotic War of 1941—45»
 «Twenty Years of the Victory in the Great Patriotic War of 1941—45»
 «For the Seizure of Koenigsberg»
 «For Putting the Virgin Lands to the Plough»
 «In Commemoration of the 800th Anniversary of Moscow»
 «XXX Years of the Soviet Army and Navy»
 «40 Years of the Armed Forces of the USSR»
 «50 Years of the Armed Forces of the USSR»
 «30 Years of the Victory in the Great Patriotic War of 1941—45»
 «60 Years of the Armed Forces of the USSR»

AWARDS OF OTHER STATES

Order of Sukhe Bator, Mongolia
 Order of the Combat Red Banner, Mongolia
 Order «Commander's Cross with a Star», Poland
 Order of Poland's Revival, Second Class, Poland
 Order «Commander's Cross of the Order of Poland's Revival», First Class, Poland
 Order «The People's Republic of Bulgaria», First Class, Bulgaria
 Order of Karl Marx, the GDR
 Medal «50 Years of the Mongolian People's Revolution»
 Medal «50 Years of the Mongolian People's Army»
 Medal «XXX Years of the Victory at the Kerulen Herlen», Mongolia
 Medal «40 Years of the Victory at the Kerulen Herlen», Mongolia
 Medal «30 Years of the Victory over the militaristic Japan», Mongolia
 Golden Medal «For Brotherhood in Arms», the GDR
 Medal «For Strengthening Friendship in Arms», First Class, Czechoslovakia
 Medal «100 Years of Bulgaria's Unyoke from the Ottoman Empire, 1878—1978», Bulgaria
 Medal «XX Anniversary of the Revolutionary Armed Forces», Cuba

**1941 — 1945 ԹԹ. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵՃ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԱՆԸ
ՉԱՐԳԱԽԼՎԵՑԻ ՍՊԱՆԵՐԻՒՄԱՐՇԱԼ Հ. ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ***

**Բաբաջանյան Համազասպ Խաչատուրի,
Զրահատանկային զորքերի գլխավոր
մարշալ***

**Բաղրամյան Իլյա Ալեքսեյի,
գեներալ-մայոր***

**Մանասյան Գուրգեն Գևորգի,
գեներալ-մայոր***

**Մարտիրոսյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի,
գեներալ-մայոր***

ԳՆԴԱՊԵՏՆԵՐ

Դանիելյան Սմբատ Սելիքի
Այվազյան Սերգեյ Հայկազի
Բաբաջանյան Անդրամիլ Պետրոսի
Բաղրամյան Հրանտ Աբգարի
Գաբրիելյան Սուրեն Աբգարի
Շահնազարյան Գուրգեն Պետրոսի
Սարկիսով Իվան Բաբաջանի
Վանյան Ալեքսեյ Աբգարի
Վարդևանյան Գարեգին Պետրոսի

ՓՈՆԵԳՆԴԱՊԵՏՆԵՐ

Աբաբեկյան Մարկոս Սերգեյի
Ալթունյան Ռուբեն Նիկոլայի
Գաբրիելյան Սուրեն Պողոսի
Դանիելյան Նորայր Սմբատի
Դանիելյան Ռաֆայել Պատվականի
Եղյան Սուրեն Արամի
Մակարյան Գևորգ Շահենի
Մնացականյան Սարգիս Գրիգորի
Պողոսյան Սմբատ Պողոսի
Վիրաբյան Բագրատ Խաչատուրի

ՄԱՅՈՐՆԵՐ

Անախաթունյան Վրեժ Մուշեղի
Բաբաջանյան Արտաշես Արսենի
Բաբաջանյան Բաբաջ Հովհաննեսի

Բաբաջանյան Գուրգեն Խաչատուրի
Գաբրիելյան Սուրեն Խաչատուրի
Գասպարյան Ալեքսանդր Արշակի
Գասպարյան Սեմյոն Գասպարի
Գրիգորյան Ցական Խաչատուրի
Դանիելյան Առուստամ Դանիելի
Դանիելյան Գևորգ Դանիելի
Դանիելյան Նիկոլայ Արշակի
Եգանյան Ազատ Վահանի
Եգանյան Գրիգոր Ստեփանի
Եգանյան Միշա Վահանի
Եգանյան Ոսկան Աբրահամի
Թալիբյան Իվան Ադասու
Թալիբյան Մուշեղ Ադասու
Խաչատրյան Աշոտ Ղահրամանի
Խաչատրյան Գուրգեն Հովհաննեսի
Համբարձումյան Արամ Խաչանի
Ղարազյոզյան Արամ Գրիգորի
Մակարյան Ռաֆայել Մակիչի
Մանասյան Ռազմիկ Նիկոլայի
Մարգարյան Խաչիկ Սելիքի
Մարգարյան Ռուբեն Սահակի
Մարգարյան Սուրեն Արշակի
Մարտիրոսյան Արշակ Մկրտումի
Մարտիրոսյան Լևան Նիկոլայի
Մարտիրոսյան Նիկոլայ Պետրոսի
Մկրտումյան Մկրտում Ստեփանի
Մկրտումյան Սիմոն Ստեփանի
Շահնազարյան Վարդգես Հայկազի
Պետրոսյան Իվան Սերգեյի
Քոչարյան Հայկազ Ղահրամանի
Քոչարյան Հովհաննես Աբգարի

ԿԱՊԻՏԱՆՆԵՐ

Աբաբեկյան Միխայիլ Պատվականի
Աբաբեկյան Սերգեյ Ալեքսանդրի
Բաբաջանյան Շահեն Քրիստափորի

* Ցանկը բերվում է քստ «Славные войны — чардахлинцы» արքայի (գնդապետ Ի. Մարգարյանի ար-
խիվից): Աստղանիշով նշված կոչումները շնորհված են հետպատերազմյան շրջանում: *ԽՆԲ.*

Բալարեկյան Արգար Սարգսի
 Բալարեկյան Ռաֆայել Սարգսի
 Գասպարյան Սերգեյ Գասպարի
 Եգանյան Սերգեյ Ջաքարի
 Եգանյան Սմբատ Պետրոսի
 Կեռոկյան Գարեգին Ալեքսանի
 Համբարձումյան Հայկազ Արշակի
 Մանասյան Արտավազդ Ալեքսանդրի
 Մանասյան Գարեգին Ալեքսանդրի
 Մանասյան Ռաֆայել Ռուբենի
 Մարտիրոսյան Երվանդ Ալվանի
 Մարտիրոսյան Հայկազ Նիկոլայի
 Մարտիրոսյան Սերգեյ Պետրոսի
 Մինասյան Վաղարշակ Սահակի
 Պետրոսյան Արամ Արշակի
 Պողոսյան Մուրեն Ղահրամանի
 Սարգսյան Նիկոլայ Հարությունի
 Սիմոնյան Սմբատ Ղազարի
 Սողոմոնյան Հայկազ Սարգսի
 Քոչարյան Արշակ Արգարի
 Քոչարյան Արշակ Սերգեյի

ԱՎԱԳ ԼԵՅՏԵՆԱՆՏՆԵՐ

Աբրահամյան Մաթևոս Խաչատուրի
 Աղամով Սմբատ Մուշեղի
 Աթաբեկյան Գուրգեն Սարգսի
 Աղամյան Աշոտ Պետրոսի
 Այվազյան Իվան Ավետիսի
 Անախաթունյան Գուրգեն Մակիչի
 Ավազյան Պողոս Սիմոնի
 Բաղիրյան Գարեգին Արշակի
 Բաղիրյան Միխայիլ Պավելի
 Գաբրիելյան Վլադիմիր Ալեքսանդրի
 Գասպարյան Ռաֆայել Հովհաննեսի
 Գևորգյան Շահեն Ալեքսանդրի
 Դանիելյան Ալեքսեյ Պետրոսի
 Դանիելյան Արմենակ Ավետիսի
 Դանիելյան Լևոն Սմբատի
 Դանիելյան Հրանտ Պատվականի
 Դանիելյան Մարկոս Շամերի
 Եգանյան Մրապիոն Սարգսի
 Եգանյան Մուրեն Հարությունի
 Եղյան Պողոս Վարդազարի
 Թայիրյան Սմբատ Աղասու
 Խաչատրյան Գուրգեն Յավրիի
 Խաչատրյան Մուխի Արշակի
 Խաչատրյան Սարգիս Աբրահամի
 Խաչատրյան Սմբատ Լևոնի
 Համբարձումյան Տիգրան Ալեքսանդրի
 Հարությունյան Գուրգեն Լևոնի
 Հովհաննիսյան Գուրգեն Սայադի

Մակարյան Արամայիս Պետրոսի
 Մակարյան Սմբատ Պետրոսի
 Մանասյան Գարեգին Ջաքարի
 Մանասյան Խաչիկ Ջաքարի
 Մանասյան Ռաֆայել Արգարի
 Մանասյան Ռուբեն Նիկոլայի
 Մարգարյան Սիմեոն Արշակի
 Մարտիրոսյան Գյուլաբ Արամի
 Մարտիրոսյան Գուրգեն Ամիրխանի
 Մարտիրոսյան Նիկոլայ Սարգսի
 Մարտիրոսյան Սարգիս Հակոբի
 Մինասյան Սպարտակ Ալեքսանդրի
 Մնացականյան Սմբատ Լևոնի
 Մուսայելյան Գուրգեն Պավելի
 Նազարյան Սմբատ Պետրոսի
 Շահնազարյան Միքայել Հարությունի
 Ռաֆայելյան Ռաֆայել Սահակի
 Սաֆարյան Աշոտ Սաֆարի
 Սիմոնյան Գուրգեն Պետրոսի
 Վերդյան Ռազմիկ Գրիգորի
 Վիրաբյան Միքայել Հարությունի
 Վիրաբյան Սարգիս Հարությունի

ԼԵՅՏԵՆԱՆՏՆԵՐ

Աբրահամյան Մուշեղ Խաչատուրի
 Ազարյան Արամայիս Արգարի
 Աթաբեկյան Հայկազ Իվանի
 Անախաթունյան Սարգիս Արշակի
 Առաքելյան Մեխակ Խաչատուրի
 Բաբաջանյան Լևոն Պապիի
 Բաբաջանյան Սերգեյ Արսենի
 Բաբաջանով Ալեքսանդր Արշակի
 Բաբաջանով Ալեքսանդր Արսենի
 Բաբաջանով Սարգիս Մելիքի
 Բաղրամյան Երվանդ Մակիչի
 Բաղրամյան Սանդրո Հարությունի
 Բաղրամյան Սարգիս Հարությունի
 Բայանդուրյան Հայկազ Սողոմոնի
 Բայանդուրյան Սմբատ Մեխակի
 Գաբրիելյան Գարեգին Առուստամի
 Գաբրիելյան Վազգեն Նիկոլայի
 Գասպարյան Մովսես Ավետի
 Գասպարյան Մուրեն Մուրադի
 Գրիգորյան Նիկոլայ Պետրոսի
 Գրիգորյան Սերգեյ Վահանի
 Դանիելյան Աշոտ Արշակի
 Դանիելյան Արամայիս Սերգեյի
 Դանիելյան Գարեգին Մելիքի
 Դանիելյան Մուշեղ Արմենակի
 Դանիելյան Մուրեն Նիկոլայի
 Եգանյան Կիմ Վահանի

Թալիբյան Վասիլի Աղասու
 Թալիբյան Տիգրան Մակիչի
 Խաչատրյան Դերո Բաղդիի
 Խաչատրյան Նիկոլայ Արշակի
 Կոստանդյան Ավետիք Հակոբի
 Կոստանդյան Սերգեյ Հակոբի
 Կոստանդյան Վասիլի Սերգեյի
 Հարությունյան Աշոտ Ամիրխանի
 Հարությունյան Ավագիմ Լևոնի
 Հարությունյան Ռաֆայել Լևոնի
 Հարությունյան Սմբատ Նիկոլայի
 Մանաջանյան Նիկոլայ Ավետիսի
 Մանասյան Նիկոլայ Ալեքսանդրի
 Մանուկյան Գրիգոր Յոլակի
 Մարգարյան Օնիկ Մարգարի
 Մարտիրոսյան Արամ Պետրոսի
 Մարտիրոսյան Հակոբ Սարգսի
 Սկրտունյան Սողոմոն Ստեփանի
 Պետրոսյան Արգար Արշակի
 Պետրոսյան Հայկազ Արշակի
 Պողոսյան Աշոտ Պողոսի
 Պողոսյան Արշակ Ղահրամանի
 Պողոսյան Սմբատ Պողոսի
 Ռաֆայելյան Սուրեն Սահակի
 Սարգսյան Ենոք Պետրոսի
 Ստեփանյան Գալուստ Յականի
 Վանյան Հարություն Մակիչի
 Վանյան Պետրոս Արամի
 Վարդանյան Վարդան Թովմասի
 Վարդանյան Բագրատ Պողոսի
 Վիրաբյան Գարեգին Հովհաննեսի
 Քոչարյան Իվան Ղահրամանի

Քոչարյան Շահեն Ասրիի
 Օսեփյան Աշոտ Սարգսի
 Օսեփյան Նիկոլայ Մակիչի
 Օսեփյան Սերգեյ Լևոնի
 Օսեփյան Ռիսեփ Լևոնի

ՍՊԱՆԵՐ, ՈՐՈՆՑ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ
 ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ
 ԵՇԳՐԻՏ ՊԱՐԶՎԱԾ ՉԵՆ

Բաղդասարյան Արտաշես Հարությունի
 Բաղդասարյան Սերգեյ Դավիթի
 Բաղդիբյան Սարգիս Հարությունի
 Բաղդամյան Սմբատ Արգարի
 Գաբրիելյան Ռաֆայել Հայկազի
 Մանասյան Սուրեն Ալեքսանդրի
 Մարգարյան Գուրգեն Սահակի
 Մարգարյան Ռուբեն Արամի
 Մարտիրոսյան Աշոտ Ղահրամանի
 Վիրաբյան Արամ Մեսիի
 Օսեփյան Շահեն Ասրիի

ԿԻՆ ՍՊԱՆԵՐ
 Հակոբյան Արշալույս Ավետիսի,
կապիտան
 Ռաֆայելյան Փառանձեմ Սահակի,
կապիտան
 Քոչարյան Քնարիկ Սերգեյի,
կապիտան
 Դանիելյան Արարսյա Արամի,
լեյտենանտ
 Մարտիրոսյան Զինա Ալեքսանդրի,
լեյտենանտ

Приложение 2

СПИСОК ОФИЦЕРОВ-ЧАРДАХЛИНЦЕВ, СООТЕЧЕСТВЕННИКОВ
 МАРШАЛА О. БАГРАМЯНА, УЧАСТВОВАВШИХ В ВЕЛИКОЙ
 ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941—1945 ГГ.*

Бабаджянн Амазасп Хачатурович,
**Главный Маршал бронетанко-
 вых войск***
 Баграмян Илья Алексеевич,
генерал-майор*
 Мартиросян Александр Оганесович,
генерал-майор*
 Манасян Гурген Георгиевич,
генерал-майор*

ПОЛКОВНИКИ
 Айвазян Сергей Айказович
 Бабаджянн Андраник Петросович
 Баграмян Грант Абгарович
 Ваня Алексей Абгарович
 Вартеванян Гарегин Погосович
 Габриелян Сурен Абгарович
 Даниелян Смбат Меликович,

* Список приводится по альбому «Славные воины — чардахлинцы» (из архива полковника И. Маргаряна). Обозначенные звездочками звания присвоены в послевоенный период. *Ред.*

Саркисов Иван Бабаджанович
Шахназарян Гурген Петросович

ПОДПОЛКОВНИКИ

Алтунян Рубен Николаевич
Атабекян Маркос Сергеевич
Вирабян Баграт Хачатурович
Габриелян Сурен Погосович
Даниелян Норайр Смбаатович
Даниелян Рафаел Патваканович
Егиян Сурен Арамович
Макарян Георгий Шагенович
Мнацаканян Саркис Григорьевич
Погосян Смба́т Погосович

МАЙОРЫ

Амбарцумян Арам Хачанович
Анахатунян Вреж Мушегович
Бабаджанян Арташес Арсенович
Бабаджанян Бабадж Оганесович
Бабаджанян Гурген Хачатурович
Габриелян Сурен Хачатурович
Гаспарян Александр Аршакович
Гаспарян Семен Гаспарович
Григорян Цакан Хачатурович
Даниелян Арустам Даниелович
Даниелян Георгий Даниелович
Даниелян Николай Аршакович
Еганян Азат Ваганович
Еганян Воскан Абрамович
Еганян Григор Степанович
Еганян Миша Ваганович
Каракозян Арам Григорьевич
Кочарян Айказ Каграманович
Кочарян Оганес Абгарович
Макарян Рафаел Макичевич
Манасян Размик Николаевич
Маркарян Сурен Аршакович
Маркарян Рубен Саакович
Маркарян Хачик Меликович
Мартirosян Аршак Мкртумович
Мартirosян Леван Николаевич
Мартirosян Николай Петросович
Мкртумян Мкртум Степанович
Мкртумян Симон Степанович
Петросян Иван Сергеевич
Таирян Иван Агасиевич
Таирян Мушег Агасиевич

Хачатурян Ашот Каграманович
Хачатурян Гурген Оганесович
Шахназарян Вартгес Айказович

КАПИТАНЫ

Амбарцумян Айказ Аршакович
Атабекян Михаил Патваканович
Атабекян Сергей Александрович
Бабаджанов Шаген Христофорович
Балабекян Абгар Саркисович
Балабекян Рафаел Саркисович
Гаспарян Сергей Гаспарович
Еганян Сергей Захарович
Еганян Смба́т Петросович
Кеворкян Гарегин Александрович
Кочарян Аршак Абгарович
Кочарян Аршак Сергеевич
Манасян Артавазд Александрович
Манасян Гарегин Александрович
Манасян Рафаел Рубенович
Мартirosян Айказ Николаевич
Мартirosян Ерванд Асланович
Мартirosян Сергей Петросович
Минасян Вагаршак Саакович
Петросян Арам Аршакович
Погосян Сурен Каграманович
Саркисян Николай Арутюнович
Симонян Смба́т Газарович
Согомонян Айказ Саркисович

СТАРШИЕ ЛЕЙТЕНАНТЫ

Абрамян Матевос Хачатурович
Авакян Погос Симонович
Агамян Ашот Петросович
Агамов Смба́т Мушегович
Айвазян Иван Аветисович
Амбарцумян Тигран Александрович
Анахатунян Гурген Макичевич
Арутюнян Гурген Левонович
Атабекян Гурген Саркисович
Багирян Гарегин Аршакович
Багирян Михаил Павлович
Вердян Размик Григорьевич
Вирабян Микаел Арутюнович
Вирабян Саркис Арутюнович
Габриелян Владимир Александрович
Гаспарян Рафаел Оганесович
Геворкян Шаген Александрович

Даниелян Алексей Петросович
 Даниелян Арменак Аветисович
 Даниелян Грант Патваканович
 Даниелян Левон Смбагович
 Даниелян Маркос Шамерович
 Еганян Сурен Арутюнович
 Еганян Срапион Саркисович
 Егиян Погос Вартазарович
 Макарян Арамаис Петросович
 Макарян Смбаг Петросович
 Манасян Гарегин Захарович
 Манасян Рафаел Абгарович
 Манасян Рубен Николаевич
 Манасян Хачик Захарович
 Маркарян Симеон Аршакович
 Мартиросян Гурген Амирханович
 Мартиросян Гюлаб Арамович
 Мартиросян Николай Саркисович
 Мартиросян Саркис Акопович
 Минасян Спартак Александрович
 Мнацаканян Смбаг Левонович
 Мусаелян Гурген Павлович
 Назарян Смбаг Петросович
 Оганесян Гурген Саядович
 Рафаелян Рафаел Саакович
 Сафарян Ашот Сафарович
 Симонян Гурген Петросович
 Таирян Смбаг Агасиевич
 Хачатрян Мухи Аршакович
 Хачатурян Гурген Явриевич
 Хачатурян Саркис Абрамович
 Хачтурян Смбаг Левонович
 Шахназарян Михаил Арутюнович

ЛЕЙТЕНАНТЫ

Абрамян Мушег Хачатурович
 Азарян Арамаис Абгарович
 Айрапетян Ашот Амирханович
 Анахатунян Саркис Аршакович
 Аракелян Мехак Хачатурович
 Арутюнян Авагим Левонович
 Арутюнян Рафаел Левонович
 Арутюнян Смбаг Николаевич
 Атабекян Айказ Иванович
 Бабаджанов Александр Арсенович
 Бабаджанов Александр Аршакович
 Бабаджанов Саркис Меликович
 Бабаджанян Левон Папиевич

Бабаджанян Сергей Арсенович
 Баграмян Ерванд Макичевич
 Баграмян Сандро Арутюнович
 Баграмян Саркис Арутюнович
 Байандурян Айказ Согомонович
 Байандурян Смбаг Мехакевич
 Ванян Арутюн Макичевич
 Ванян Петрос Арамович
 Вартамян Вардан Товмасович
 Вартеванян Баграт Погосович
 Вириблян Гарегин Оганесович
 Габриелян Вазген Николаевич
 Габриелян Гарегин Арустамович
 Гаспарян Мовсес Аветович
 Гаспарян Сурен Мурадович
 Григорян Николай Петросович
 Григорян Сергей Ваганович
 Даниелян Арамаис Сергеевич
 Даниелян Ашот Аршакович
 Даниелян Гарегин Меликович
 Даниелян Мушег Арменакович
 Даниелян Сурен Николаевич
 Еганян Ким Ваганович
 Костандян Аветик Акопович
 Костандян Сергей Акопович
 Костандян Василий Сергеевич
 Кочарян Иван Каграманович
 Кочарян Шаген Асриевич
 Мамаджанян Николай Аветисович
 Манасян Николай Александрович
 Манукян Григорий Цолакович
 Маркарян Оник Маркарович
 Мартиросян Акоп Саркисович
 Мартиросян Арам Петросович
 Мкртумян Согомон Степанович
 Осемян Ашот Саркисович
 Осемян Николай Макичевич
 Осемян Сергей Левонович
 Осемян Усеп Левонович
 Петросян Абгар Аршакович
 Петросян Айказ Аршакович
 Погосян Аршак Каграманович
 Погосян Ашот Погосович
 Рафаелян Сурен Саакович
 Саркисян Енок Петросович
 Степанян Галуст Цаканович
 Таирян Василий Агасиевич
 Таирян Тигран Макичевич

Хачатрян Деро Багдиевич
Хачатрян Николай Аршакович

**ОФИЦЕРЫ, ЗВАНИЯ КОТОРЫХ
ТОЧНО НЕ УСТАНОВЛЕННЫ**

Багдасарян Арташес Арутюнович
Багдасарян Сергей Давидович
Багирян Саркис Арутюнович
Баграмян Смба́т Абгарович
Ви́рабян Арам Месиевич
Габриелян Рафаел Айказович
Манасян Сурен Александрович
Маркарян Гурген Саакович
Маркарян Рубен Арамович

Мартirosян Ашот Каграманович
Осепян Шаген Асриевич

ЖЕНЩИНЫ-ОФИЦЕРЫ

Акопян Аршалуйс Аветисовна,
капитан
Кочарян Кнарлик Сергеевна,
капитан
Рафаелян Парандзем Сааковна,
капитан
Даниелян Араксия Арамовна,
лейтенант
Мартirosян Зина Александровна,
лейтенант

Appendix 2

**THE LIST OF THE OFFICERS FROM CHARDAKHLU
PARTICIPATED IN WORLD WAR II, 1941-1945,
MARSHAL H.BAGRAMYAN'S COMPATRIOTS***

Babajanyan Hamazasp Khachaturovich,
Chief Marshal of Armour*
Bagramyan Ilia Alexeyevich,
Major-General*
Manasyan Gurgен Georgievich,
Major-General*
Martirosyan Alexander Oganesevich,
Major-General*

COLONELS

Aivazyan Sergey Haikazovich
Babajanyan Andranik Petrosovich
Bagramyan Hrant Abgarovich
Danielyan Smbat Melikovich,
Gabrielyan Suren Abgarovich
Sarkisov Ivan Babadjanovich
Shahnazaryan Gurgен Petrosovich
Vanyan Alexey Abgarovich
Vardevanyan Garegin Poghosovich

LIEUTENANT-COLONELS

Altounyan Ruben Nikolaevich
Atabekyan Markos Sergeevich
Danielyan Norair Smbatovich
Danielyan Rafael Patvakanovich

Egian Suren Aramovich
Gabrielyan Suren Pogosovich
Makaryan Georgiy Shahenovich
Mnatsakanyan Sarkis Grigorievich
Poghosyan Smbat Pogosovich
Virabyan Bagrat Khachaturovich

MAJORS

Ambartsumyan Aram Khachanovich
Anokhatunyan Vrezh Mushegovich
Babajanyan Artashes Arsenovich
Babajanyan Babaj Oganesevich
Babajanyan Gurgен Khachaturovich
Danielyan Arustam Danielovich
Danielyan Georgiy Danielovich
Danielyan Nikolay Arshakovich
Eganyan Azat Vaganovich
Eganyan Grigor Stepanovich
Eganyan Misha Vaganovich
Eganyan Voskan Abramovich
Gabrielyan Suren Khachaturovich
Gasparyan Alexander Arshakovich
Gasparyan Semion Gasparovich
Grigoryan Tsakan Khachaturovich

* The list by album «Slavnye voyny—chardakhlintsy» («The Glorious Warriors from Chardakhlu») (from the archive of colonel I. Manukyan). Noted with asterisks ranks were assigned at the post-war period. *Ed.*

Karakozyan Aram Grigorievich
 Khachaturyan Ashot Kagramanovich
 Khachaturyan Gurgen Oganosovich
 Kotcharyan Haikaz Kagramanovich
 Kotcharyan Oganos Abgarovich
 Makaryan Rafael Makichovich
 Manasyan Razmik Nikolaevich
 Markaryan Khachik Melikovich
 Markaryan Ruben Saakovich
 Markaryan Suren Arshakovich
 Martirosyan Arshak Mkrtumovich
 Martirosyan Levan Nikolaevich
 Martirosyan Nikolay Petrosovich
 Mkrtumyan Mkrtum Stepanovich
 Mkrtumyan Simon Stepanovich
 Petrossyan Ivan Sergeyevich
 Shahnazaryan Vardgez Haikazovich
 Tairyan Ivan Agasievich
 Tairyan Mushegh Aghasievich

CAPTAINS

Ambartsumyan Haikaz Arshakovich
 Atabekyan Mikhail Patvakanovich
 Atabekyan Sergey Alexandrovich
 Babajanov Shahen Christophorovich
 Balabekyan Abgar Sarkisovich
 Balabekyan Rafael Sarkisovich
 Eganyan Sergey Zakharovich
 Eganyan Smbat Petrosovich
 Gasparyan Sergey Gasparovich
 Kevorkyan Garegin Alexanovich
 Kotcharyan Arshak Abgarovich
 Kotcharyan Arshak Sergeyevich
 Manasyan Artavazd Alexandrovich
 Manasyan Garegin Alexandrovich
 Manasyan Rafael Rubenovich
 Martirosyan Ervand Aslanovich
 Martirosyan Haikaz Nikolaevich
 Martirosyan Sergey Petrosovich
 Minasyan Vagharshak Saakovich
 Petrosyan Aram Arshakovich
 Poghosyan Suren Kagramanovich
 Sarkissyan Nikolay Arutiunovich
 Simonyan Smbat Gazarovich
 Soghomonyan Haikaz Sarkisovich

SENIOR LIEUTENANTS

Abramyan Matevos Khachaturovich
 Agamov Smbat Mushegovich

Agamyan Ashot Petrosovich
 Aivazyan Ivan Avetisovich
 Anakhaturyan Gurgen Makichevich
 Arutiunyan Gurgen Levonovich
 Atabekyan Gurgen Sarkisovich
 Avakyan Poghos Simonovich
 Bagiryan Garegin Arshakovich
 Bagiryan Mikhail Pavlovich
 Danielyan Alexey Petrosovich
 Danielyan Armenak Avetisovich
 Danielyan Hrant Patvakanovich
 Danielyan Levan Smbatovich
 Danielyan Markos Shamerovich
 Eganyan Srapion Sarkisovich
 Eganyan Suren Arutiunovich
 Eghian Poghos Vartazarovich
 Gabrielyan Vladimir Alexandrovich
 Gasparyan Rafael Oganosovich
 Gevorkyan Shahen Aleksandrovich
 Hambartsumyan Tigran Alexandrovich
 Khachatryan Moukhy Arshakovich
 Khachaturyan Gurgen Yavriebich
 Khachaturyan Sarkis Abramovich
 Khachaturyan Smbat Levonovich
 Makaryan Aramais Petrosovich
 Makaryan Smbat Petrosovich
 Manasyan Garegin Zakharovich
 Manasyan Khachik Zakharovich
 Manasyan Rafael Abgarovich
 Manasyan Ruben Nikolaevich
 Markaryan Simeon Arshakovich
 Martirosyan Gulab Aramovich
 Martirosyan Gurgen Amirkhanovich
 Martirosyan Nikolay Sarkisovich
 Martirosyan Sarkis Akopovich
 Minasyan Spartak Aleksandrovich
 Mnatsakanyan Smbat Levonovich
 Musaelyan Gurgen pavlovich
 Nazaryan Smbat Petrosovich
 Oganessyan Gurgen Sayadovich
 Rafaelyan Rafael Saakovich
 Safaryan Ashot Safarovich
 Shakhnazaryan Mikhail Arutiunovich
 Simonyan Gurgen Petrosovich
 Tairyan Smbat Agasievich
 Verdyan Razmik Grigorievich
 Virabyan Mikael Arutiunovich
 Virabyan Sarkis Arutiunovich

LIEUTENANTS

Abraamyan Mushegh Khachaturovich
 Airapetyan Ashot Amirkhanovich
 Anakhatunyan Sarkis Arshakovich
 Arakelyan Mekhak Khachaturovich
 Arutiunyan Avagim Levonovich
 Arutiunyan Rafael Levonovich
 Arutiunyan Smbat Nikolaevich
 Atabekyan Haikaz Ivanovich
 Azaryan Aramais Abgarovich
 Babajanov Alexandr Arsenovich
 Babajanov Alexandr Arshakovich
 Babajanov Sarkis Melikovich
 Babajanyan Levon Papievich
 Babajanyan Sergey Arsenovich
 Bagramyan Ervand Makichevich
 Bagramyan Sandro Arutiunovich
 Bagramyan Sarkis Arutiunovich
 Bayanduryan Haikaz Soghomonovich
 Bayanduryan Smbat Mekhakovich
 Danielyan Araksia Aramovna
 Danielyan Aramais Sergeyevich
 Danielyan Ashot Arshakovich
 Danielyan Garegin Melikovich
 Danielyan Mushegh Armenakovich
 Danielyan Suren Nikolaevich
 Eganyan Kim Vahanovich
 Gabrielyan Garegin Arustamovich
 Gabrielyan Vazgen Nikolaevich
 Gasparyan Movses Avetovich
 Gasparyan Suren Muradovich
 Grigoryan Nikolay Petrosovich
 Grigoryan Sergey Vahanovich
 Khachatryan Dero Bagdievich
 Khachatryan Nikolay Arshakovich
 Kostandyan Avetik Akopovich
 Kostandyan Sergey Akopovich
 Kostandyan Vasilii Sergeyevich
 Kotcharyan Ivan Kagramanovich
 Kotcharyan Shahen Arsievich
 Mamajanyan Nikolay Avetisovich
 Manasyan Nikolay Aleksandrovich
 Markaryan Onik Markarovich
 Martirosyan Akop Sarkisovich
 Martirosyan Aram Petrosovich

Maukyan Grigoriy Tsolakovich
 Mkrtumyan Soghomon Stepanovich
 Osepyan Ashot Sarkisovich
 Osepyan Nikolay Makichevich
 Osepyan Sergey Levonovich
 Osepyan Usep Levonovich
 Petrosyan Abgar Arshakovich
 Petrosyan Haikaz Arshakovich
 Poghosyan Arshak Kagramanovich
 Poghosyan Ashot Poghosovich
 Rafaelyan Suren Saakovich
 Sarkissyan Enok Petrosovich
 Stepanyan Galust Tsakanovich
 Tairyan Tigran Makichevich
 Tairyan Vasilii Agasievich
 Vanyan Arutiun Makichevich
 Vanyan Petros Aramovich
 Vardevanyan Bagrat Poghosovich
 Vartanyan Vartan Tovmasovich
 Virabyan Garegin Oganovich

 OFFICERS, WHO'S RANKS ARE
 NOT STRICTLY IDENTIFIED

Baghdasaryan Artashes Arutiunovich
 Baghdasaryan Sergey Davidovich
 Bagiryan Sarkis Arutiunovich
 Bagramyan Smbat Abgarovich
 Gabrielyan Rafael Haikazovich
 Manasyan Suren Aleksandrovich
 Markaryan Gurgen Sahakovich
 Markaryan Ruben Aramovich
 Martirosyan Ashot Kagramanovich
 Osepyan Shahen Asrievich
 Virabyan Aram Mesievich

WOMEN-OFFICERS

Hakobyan Arshaluis Avetisovna,
captain
 Kotcharyan Knarik Sergeyevna,
captain
 Rafaelyan Parandzem Sahakovna,
captain
 Danielyan Araksia Aramovna,
lieutenant
 Martirosyan Zina Aleksandrovna,
lieutenant

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Գ. Ս. Չիլինգարյան*
Հայերեն տեքստի խմբագիր՝ *Վ. Խ. Բաղդասարյան*
Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝ *Ը. Պ. Բալայան*
Չեզվորող նկարիչ՝ *Ս. Հ. Նարսեզյան*
Տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագիր՝ *Ռ. Խ. Գևորգյան*

Տեքստերի բարգմանությունը՝ *Ա. Ա. Հովհաննիսյանի,*
Ս. Ս. Միրզոյանի, Դ. Ս. Չիլինգարյանի, Ա. Ա. Հովհաննիսյանի

Համակարգչային ապահովումը՝ *Ս. Հ. Թաղևոսյանի, Ռ. Է. Ֆարյանի,*
Ս. Ջ. Ջորաբովի, Լ. Հ. Կիրակոսյանի, Ս. Ս. Կյուրեղյանի, Գ. Ն. Մովսիսյանի

Լուսանկարչական ապահովումը՝ «Արմենպրես» գործակալության
Հատուկ նշում չունեցող լուսանկարները վերցված են «Багряная. Фотоальбом».
«Айастан». Ե., 1987 թրթից

Հանձնվել է շարվածքի 11.10.1997: Ստորագրվել է տպագրության 12.11.1997: Թուղթը՝ օֆսեթային:
Ֆորմատը՝ 70 × 108 ¹/₁₆: Հրատարակչական 9,2 մամուլ: Պայմանական տպագրական 10,6 մամուլ:
Տպարանակ 500: Տառատեսակը՝ «Թայմս» և «Բալթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Գինը՝ պայմանագրային: Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263:

Շարվածքը կատարվել է ՀՀ ՋՌԻ-ի ԳՇ հաշվողական կենտրոնում:
Տպագրվել է «Ամալաս» տպարանում:

Հանդեսի տպագրության հովանավոր՝ *Գ. Կ. Ծառուկյան:*

Հովհաննես Բաղրամյանը՝ ռուսական բանակի կամավոր:
Առաջին աշխարհամարտ

Ованес Баграмян — доброволец русской армии.
Первая мировая война

Hovhanness Bagramyan, Russian Army volunteer.
First World War

Սարդարապատի ճակատամարտի բարտեղը՝
կազմված մարշալ Բագրամյանի ձեռքով
(ավաղեմիկոս Գ. Ղարիբջանյանի անձնական արխիվից,
հրատարակվում է առաջին անգամ)

Схема Сардарапатского сражения,
составленная рукой маршала Баграмяна
(из личного архива академика Г. Гарибджаняна,
публикуется впервые)

The scheme of the Battle of Sardarapat
made by Marshal Bagramyan
(from the personal archive of
the Academician G. Gharibjanyan, first publishing)

Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս,
Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բագրամյան
Дважды Герой Советского Союза,
Маршал Советского Союза Ованес Баграмян
Hovhanness Bagramyan, Marshal of the Soviet Union,
Hero of the Soviet Union (double award)

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О награждении
Героя Советского Союза
Маршала Советского Союза Баграмяна И. Х.
орденом Ленина
и второй медалью «Золотая Звезда»

1 декабря 1977 г.

За заслуги перед Вооруженными Силами СССР, мужество и героизм, проявленные в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны, и в связи с восьмидесятилетием со дня рождения наградить Героя Советского Союза Маршала Советского Союза Баграмяна Ивана Христоворовича орденом Ленина, второй медалью «Золотая Звезда» и соорудить бронзовый бюст на родине героя.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР
Л. БРЕЖНЕВ

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР
М. ГЕОРГАДЗЕ

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը
Խորհրդային Միության հերոս, Խորհրդային Միության մարշալ
Հովհաննես Բաղրամյանին

Խորհրդային Միության հերոսի երկրորդ աստղով պարգևատրելու մասին

The Decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR
on awarding the second Order of Gold Star to Hovhanness Bagramyan,
Marshal of the Soviet Union, Hero of the Soviet Union

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՔԱՆԱԿ

4•1997